

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΕΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

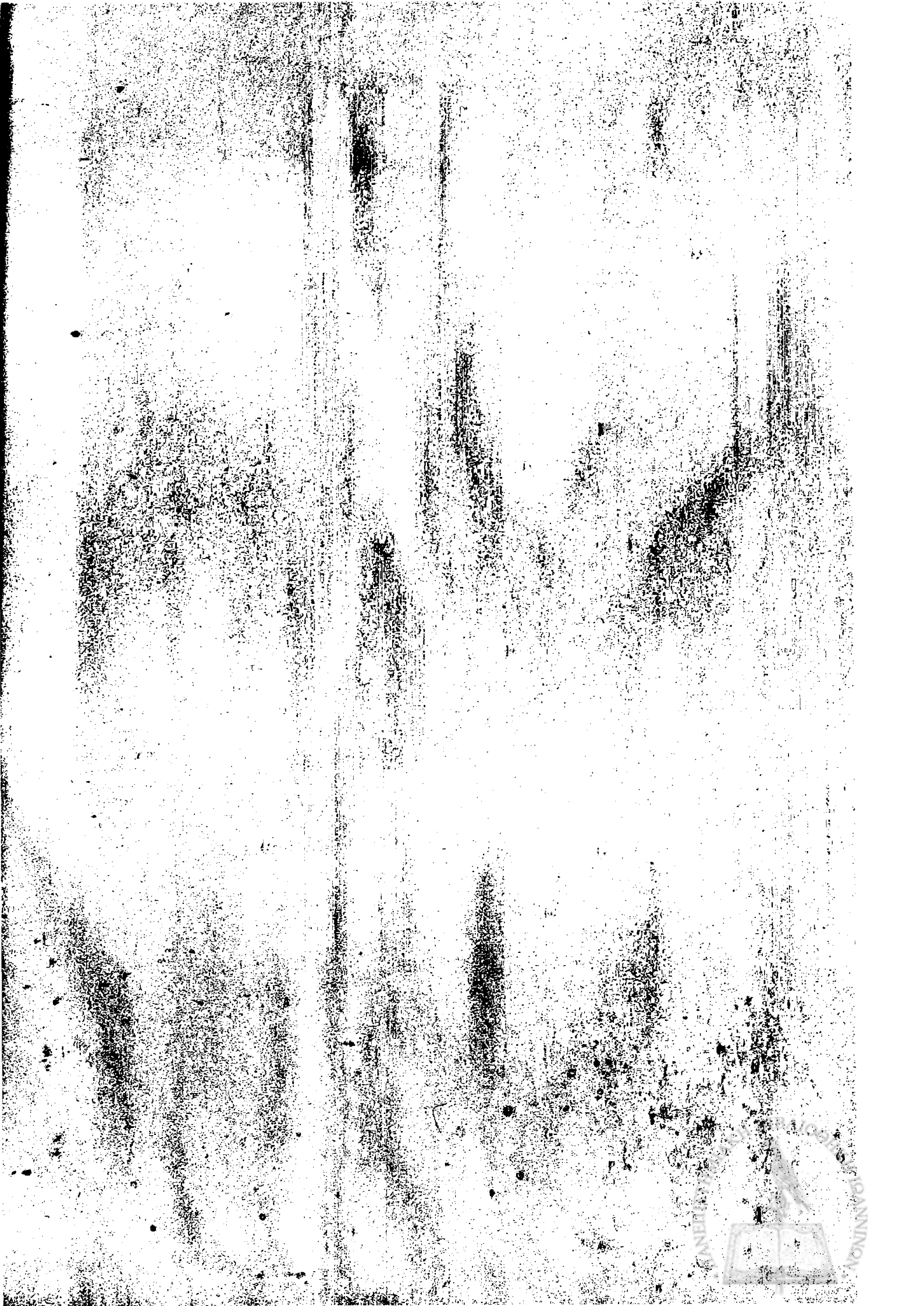
Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ
ΑΥΡΗΛΙΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ SHAFTESBURY.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΡΜΟΝΙΑ.

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

37
ΜΠΛΕ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ
ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΔΕΛΤΑ

**Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ
ΑΥΡΗΛΙΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ SHAFTESBURY.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΡΜΟΝΙΑ.**

© Αθανασία Βασιλείου, Ιωάννινα 2006

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

**Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ
ΑΥΡΗΛΙΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ SHAFTESBURY.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΡΜΟΝΙΑ.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

**Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ
ΑΥΡΗΛΙΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ SHAFTESBURY.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΡΜΟΝΙΑ.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Συμβουλευτική επιτροπή:

1. Διονύσης Δρόσος (επιβλέπων)
2. Ελένη Καραμπατζάκη
3. Γιάννης Πρελορέτζος

«Η έγκριση της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνώμών του συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2)

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	8
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ-ΟΙ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ.....	22
ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ.....	22
1ο συμπαν ως οργανική ενότητα.....	22
Το σχέδιο για τον κόσμο και η Πρόνοια.....	33
Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΦΥΣΗ ΤΟΥ.....	41
Κοινωνικότητα και ατομική μέριμνα.....	42
Οι ιδέες που έχει ο άνθρωπος φύσει και η κοινωνιοημοσύνη.....	52
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ- ΗΘΙΚΗ, Η ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΟΣΜΟ.....	58
Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ.....	60
Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ.....	67
ΜΙΑ ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	71
Φυσικό δίκαιο.....	71
Αποδοχή όλων των συμβάντων.....	77
Κοσμοπολιτισμός.....	82
Περί τέλους.....	84
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗ.....	88
Από την κοσμική στην εσωτερική αρμονία. Η εναρμόνιση του ατομικού με το κοινό καλό.....	88
Η ευδαιμονία και η σχέση της με την αρετή.....	98
Η ανιδιοτέλεια ως συστατικό της αρετής και της ευδαιμονίας.....	101
Το «όμοιοι γινόμενος τῇ φύσει ζῆν» και η εναρμόνιση.....	106
Η ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΤΟΥ SHAFTESBURY: Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ.....	109
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	121
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	125

Πρόλογος

Θα ήθελα με την ευκαιρία αυτή να εκφράσω τις ευχαριστίες μου ξεκινώντας από τον Τομέα Φιλοσοφίας και το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία-Φιλοσοφία των Επιστημών», στο πλαίσιο του οποίου έγινε η ανάληψη και η περάτωση της παρούσας εργασίας. Πιο συγκεκριμένα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Διονύση Δρόσο, ο οποίος είναι και ο επιβλέπων της εργασίας, πρώτα για τα ερεθίσματα που οδήγησαν στη συγκεκριμένη μελέτη και έπειτα για τη συνεχή μέριμνα και καθοδήγησή του. Στη συνέχεια ευχαριστώ την κ. Ελένη Καραμπατζάκη για τις εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις της. Επίσης, τον κ. Γιάννη Πρελορέτζο για τη συνεργασία του και για την καθοδήγησή του σε θέματα μεθοδολογικής υφής στο πλαίσιο των μαθημάτων του. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένεια μου και όλους όσους με στήριξαν με κάθε τρόπο.

Αθανασία Βασιλείου

Εισαγωγή

Ο Anthony Ashley Cooper, τρίτος κόμης του Shaftesbury, γνωστότερος ως Shaftesbury, γεννήθηκε και έζησε στην Αγγλία από το 1671 μέχρι το 1713. Ήταν εγγονός του πρώτου κόμη (1621-1683), οξυδερκούς πολιτικού, ο οποίος ανήκε στους ιδρυτές του κόμματος των Ουίγγων. Δάσκαλος και γενικότερα επιφορτισμένος με το έργο της διαπαιδαγώγησης του Shaftesbury ήταν ο Locke, στενός και πιστός φίλος και συνεργάτης, πολιτικός σύμμαχος του πρώτου κόμη, καθώς και γιατρός της οικογένειας. Ο Locke εφάρμοσε στον Shaftesbury τις παιδαγωγικές αντιλήψεις και θεωρίες που είχε αναπτύξει. Ωστόσο, ο μαθητής δημιούργησε μια θεωρία, η οποία διαφοροποιείται από και αντιτίθεται σαφώς σε εκείνη του δασκάλου του.

Η επιρροή που άσκησε με το έργο του ήταν πολύ μεγάλη. Το έργο του, το *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, etc*¹ εκδόθηκε συνολικά 11 φορές από το 1711 μέχρι και το 1790². Επηρέασε τους μεταγενέστερους με την καθιέρωση του όρου «ηθική αίσθηση»³, με την

¹ Στην παρούσα εργασία αναφορά θα γίνεται στη σύγχρονη έκδοση του *Characteristics* που εξέδωσε ο John M. Robertson με εισαγωγή του David McNaughton, 2 τόμοι, εκδ. Thommes Press, Αγγλία, 1995.

² Stanley Grean, *Shaftesbury's Philosophy of Religion and Ethics. A Study in Enthusiasm*. Ohio University Press, Νέα Υόρκη, 1967, σελ. ix.

³ Ο David McNaughton έχει, ωστόσο, την άποψη ότι η χρήση του όρου είναι τυχαία. Βλ. David McNaughton, "British Moralists of the Eighteenth Century: Shaftesbury, Butler and Price" στο

καινοτομία του στο χώρο της αισθητικής, αλλά και με τις θεολογικές του απόψεις και τα εργαλεία που δοκιμάζουν την αλήθεια αυτών των απόψεων, καθώς και με τις θέσεις του για τον ενθουσιασμό⁴. Τα γραπτά του Shaftesbury είχαν μεγάλη απήχηση και έξω από την Αγγλία, στη Γερμανία και τη Γαλλία, όπου ανάμεσα στους άλλους επηρέαστηκαν ιδιαίτερα και οι ρομάντικοι⁵. Αξίζει να επισημανθεί ότι τα έργα του στάθηκαν αφορμή για πλούσιο φιλοσοφικό διάλογο προκαλώντας σειρά εκδόσεων έργων ως απαντήσεις στις θέσεις του⁶. Οι ιδέες του, επίσης, άσκησαν μεγάλη επίδραση και στη λογοτεχνία⁷.

Ένα γράμμα του Shaftesbury στον Pierre Coste, την 1 Οκτωβρίου του 1706 συγκεφαλαιώνει περιεκτικά την οπτική μέσα από την οποία αντιμετωπίζω το θέμα και τη συσχέτιση που επιχειρώ. Στην επιστολή στην οποία αναφέρομαι, ο Shaftesbury εστιάζει σε μια διάκριση από μέρους του Οράτιου της αρχαίας φιλοσοφίας σε δύο ρεύματα, τα οποία διακρίνει ως εξής αναφερόμενος σε «...δύο ξεχωριστές φιλοσοφίες, η μια προερχόταν από το Σωκράτη και πέρασε από τους αρχαίους Ακαδημαϊκούς, τους Περιπατητικούς και τους Στωικούς και η άλλη προερχόταν στα αλήθεια από τον Δημόκριτο και πέρασε από τους Κυρηναϊκούς και τους

Routledge History of Philosophy V: British Philosophy and the Age of Enlightenment, εκδόθηκε από τον Stuart Brown, Λονδίνο, 1996, σελ. 210.

⁴ Για το χιούμορ (rallery) βλ. Alfred Owen Aldridge, "Shaftesbury and the Test of Truth", *PMLA*, τόμος 60, τεύχος 1 (Μάρτιος 1945), σελ. 129-156. Επίσης, Richard B. Wolf, "Shaftesbury's Just Measure of Irony", *Studies in English Literature (Rice)*, τόμος 33 (Καλοκαίρι 1993), σελ. 565-585. Για την επιρροή του Shaftesbury στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα βλ. Dorothy B. Schlegel, *Shaftesbury and the French Deists*, The University of North Carolina Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1956.

⁵ Βλ. Chester Chapin, "Shaftesbury and the Man of Feeling", *Modern Philology*, τόμος 81, τεύχος 1(1983), σελ. 47-50. Επίσης, βλ. Allan L. Carter, "Schiller and Shaftesbury", *International Journal of Ethics*, τόμος 31, τεύχος 2 (Ιανουάριος 1921), σελ. 203-228.

⁶ Ανάμεσα σε αυτά Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees*, Ινδιανάπολη, Liberty Fund, 1988, 2 τόμοι, καθώς και John Brown, *Essays on the Characteristics of the Earl of Shaftesbury (1751)* με εισαγωγή και βιβλιογραφία του Donald D. Eddy, Georg Olms Verlag, Hildesheim-Νέα Υόρκη, 1969, στην εισαγωγή του οποίου υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τα έργα που γράφτηκαν για να υπερασπίσουν ή να επιτεθούν στην θέση του Shaftesbury ότι το χιούμορ είναι το κριτήριο για την αλήθεια. Για την επίδραση των γραπτών του βλ. και Thomas Fowler, *Shaftesbury and Hutcheson*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Λονδίνο, 1882, σελ.135-167.

⁷ Για την πραγματέυση αυτού του θέματος βλ. C.A. Moore, "Shaftesbury and the Ethical Poets in England 1700-1760", *PMLA*, τόμος 31, τεύχος 2 (1916), σελ. 264-325.

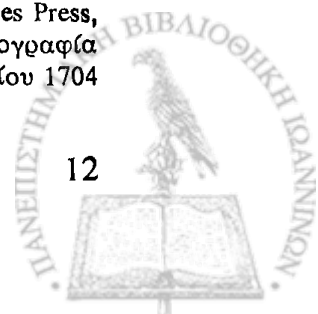

Επικούρειους...Η πρώτη... από αυτές τις δυο φιλοσοφίες συνιστούσε δράση, ενδιαφέρον στα πολιτειακά ζητήματα, θρησκεία. Η δεύτερη τα χλεύαζε όλα και συμβούλευε αδράνεια, απόσυρση και με καλή δικαιολογία. Η πρώτη ισχυριζόταν ότι η κοινωνία, το σωστό και το λάθος θεμελιωνόταν στη Φύση και ότι η Φύση είχε νόημα και καθεαυτή...κυβερνιόταν και διοικούνταν καλά από μια απλή και τέλεια διάνοια (intelligence)...Η πρώτη από αυτές τις φιλοσοφίες πρέπει να αποκαλείται πολιτειακή (civil), κοινωνική, θεϊστική. Η δεύτερη το αντίθετο»⁸.

Ο Shaftesbury αναμφοισβήτητα τάσσεται με το πρώτο είδος φιλοσοφίας που περιγράφει. Και με τη θεωρία του την υπερασπίζεται, ενώ ταυτόχρονα διαφωνεί και τάσσεται ενάντια στην επικούρεια φιλοσοφία και τους υποστηρικτές της, αρχαίους και σύγχρονους, θεωρώντας ως χαρακτηριστικότερους εκπρόσωπους του σύγχρονου επικουρισμού τον Hobbes και τον Locke⁹. Θα ήθελα να επισημάνω στο σημείο αυτό ότι ο

⁸ Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, Thoemmes Press, Αγγλία, 1995, σελ.355-366.

⁹ Η σχέση του Shaftesbury με τον Locke βασιζόταν σε αντιφατικά συναισθήματα. Από τη μια ο Shaftesbury ευγνωμονούσε το Locke ως δάσκαλο και θετό του πατέρα και ένωθε υποχρεωμένος απέναντί του, από την άλλη όμως, βρισκόταν σε διαφωνία στο πεδίο των ιδεών. Παρόλα αυτά, στο έργο του *Characteristics of Men, Times, Manners...* όταν αντικρούει σε φιλοσοφικό επίπεδο τις ιδέες του Locke και του Hobbes, δεν αναφέρει το όνομά του. Αναφέρεται στους δυο τους αποκαλώντας τους μοντέρνους φιλόσοφους, ενώ στην αλληλογραφία του αναφέρεται με σεβασμό και ευγνωμοσύνη προς το δάσκαλό του. Ακριβώς λόγω αυτών των αντιφατικών συναισθημάτων του κατά τη νεανική του περίοδο δίσταζε να κοινοποιήσει τις ιδεολογικές τους διαφορές. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα αποτελούσε προσβολή και για την ίδια του την οικογένεια η οποία είχε εμπιστευθεί στον Άγγλο φιλόσοφο τη διαπαιδαγώγηση του. Στο πέρασμα, όμως, του χρόνου και αφού αποδεσμεύεται από την πνευματική εξάρτηση από το δάσκαλό του, σε επίπεδο αλληλογραφίας εξαπολύει απροκάλυπτη επίθεση εναντίον του αποκαλώντας τον σοφιστή και όχι αληθινό φιλόσοφο. Για τη σχέση του Shaftesbury με τον Locke βλ. Jason Aronson, "Critical Note: Shaftesbury on Locke", *The American Political Science Review*, τόμος 53, τεύχος 4 (Δεκέμβριος 1959), σελ. 1101-1104. Βλ. επίσης John A. Dussinger, "The Lovely System of Lord Shaftesbury: An Answer to Locke in the Aftermath of 1688", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 42, τεύχος 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1981), σελ. 151-158. Επίσης, στο Ernest Tuveson, "The Importance of Shaftesbury", *ELH*, τόμος 20, τεύχος 4 (Δεκέμβριος 1953), σελ. 267-299, διερευνάται η επίδραση που άσκησε ο Locke, αλλά και οι Πλατωνιστές του Cambridge στις ιδέες του Shaftesbury. Για τη σχέση του με τον Hobbes και τον Locke βλ. επίσης William E. Alderman, "The Significance of Shaftesbury in English Speculation", *PMLA*, τόμος 38, τεύχος 1, (Μάρτιος 1923), σελ. 177-179. Βλ. ακόμη T. Forster, *Original Letters of John Locke, Algernon Sidney and Lord Shaftesbury*, Routledge-Thoemmes Press, Λονδίνο, 2000 (πρόκειται για ανατύπωση της έκδοσης του 1847). Βλ. επίσης στην αλληλογραφία του Shaftesbury όπου αναφέρεται αρνητικά στο Locke στις εξής επιστολές στις 2 Δεκεμβρίου 1704

Shaftesbury δεν διαχωρίζει πάντα τις ιδέες του Locke από του Hobbes και δεν θεωρεί σκόπιμο να τις διαχωρίσει, αφού πίστευε πως στα γραπτά του Locke εμπεριέχονται επεξεργασμένες βασικές αρχές του Hobbes¹⁰. Δίνεται η εντύπωση ότι ο Shaftesbury δεν ενδιαφέρεται να αναδείξει τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στο Locke και το Hobbes, αλλά περισσότερο τις ομοιότητες και τα κοινά στοιχεία που τους συνδέουν.

Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι, ενώ ο Hobbes αναζητά το κριτήριο του καλού και του κακού στο δίπολο ηδονή-πόνος¹¹, ο Shaftesbury, όπως θα υποστηριχθεί, θεωρεί αντίθετα ότι το κριτήριο του καλού και του κακού και η αρετή θεμελιώνονται σε αντικειμενικές, αιώνιες και αναλλοίωτες σταθερές. Το καλό και το κακό είναι κάτι πέρα από την επιθυμία και την αποστροφή και υπάρχουν καθεαυτά ως αυταξίες. Το καλό και το κακό δεν εξαρτώνται από τη γνώμη, τη μόδα ή το έθιμο, ούτε καθορίζονται από το νόμο της πολιτείας ή τη θεία βούληση όπως συνάγεται από τα γραπτά του Locke¹² και του Hobbes¹³. Σε αντίθεση με αυτούς ο

σε έναν φίλο (Rand, *The Life, Unpublished Letters...*, ό.π. σελ. 344-347), στις 3 Ιουνίου 1709 στον Michael Ainsworth (Rand, *The Life, Unpublished Letters...*, ό.π. σελ. 403-405) και στις 7 Νοεμβρίου 1709 στον στρατηγό Stanhope (Rand, *The Life, Unpublished Letters...*, ό.π. σελ. 413-417). Αναφέρεται όμως και θετικά στο Locke στην επιστολή της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1705 στον Jean Le Clerc (Rand, *The Life, Unpublished Letters...*, ό.π. σελ. 328-334).

¹⁰ Jason Aronson, "Critical Note: Shaftesbury on Locke", *The American Political Science Review*, τόμος 53, τεύχος 4 (Δεκέμβρης 1959), σελ. 1103.

¹¹ «Εκείνο, το οποίο αποτελεί αντικείμενο της επιθυμίας ή της όρεξης ενός ανθρώπου, είναι και εκείνο, το οποίο ο ίδιος άνθρωπος, από τη σκοπιά του, αποκαλεί καλό. Παρόμοια, ο καθένας αποκαλεί το αντικείμενο του μίσους και της αποστροφής του κακό, και της περιφρόνησής του ευτελές και μηδαμινό». Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, εισαγωγή Αιμίλιος Μεταξόπουλος, μτφρ. Γρηγόρης Πασχάλης-Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 123. Στο ίδιο πλαίσιο λίγο παρακάτω, στη σελ. 125, λέει: «Η ευχαρίστηση, λοιπόν, ή απόλαυση είναι η εκδήλωση ή η αίσθηση του καλού, και η ενόχληση ή δυσαρέσκεια η εκδήλωση ή η αίσθηση του κακού. Συνεπώς, κάθε όρεξη, επιθυμία και αγάπη, συνοδεύεται από κάποια, μεγαλύτερη ή μικρότερη, απόλαυση, και κάθε μίσος και αποστροφή από κάποια, μεγαλύτερη ή μικρότερη, δυσαρέσκεια και ενόχληση».

¹² Ο Locke αναγνωρίζει τριών ειδών νόμους: α. ο θείος νόμος, β. ο πολιτειακός νόμος και γ. ο νόμος της γνώμης ή φήμης. «Με βάση τη σχέση που τηρούν με τον πρώτο νόμο, οι άνθρωποι κρίνουν κατά πόσον οι πράξεις τους είναι αμαρτήματα ή καθήκοντα, με βάση το δεύτερο, κρίνουν κατά πόσον οι πράξεις τους είναι εγκληματικές ή αθώες και με βάση το τρίτο, κατά πόσον αυτές συνιστούν αρετές ή ελαττώματα». Βλ. *The Works of John Locke*, 9 τόμοι, με νέα εισαγωγή από τον John W. Yolton, Routledge-Thoemmes Press, 1997, *An Essay*, βιβλίο XXI, κεφάλαιο XXVIII, παρ. 7. Ο νόμος της φήμης αντλεί το κύρος του από την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία των άλλων, από τον έπαινο ή τον ψόγο τους. Ο Locke αποδίδει στο νόμο της φήμης τη μεγαλύτερη ισχύ πάνω στον άνθρωπο.

Shaftesbury τοποθετεί το κριτήριο της ανθρωπίνης πράξης εντός του ανθρώπου κι όχι εκτός.

Η ηθική υποχρέωση και η ηθικότητα σύμφωνα με τον Shaftesbury δε στηρίζονται στο φόβο της τιμωρίας ή τον υπολογισμό του οφέλους και το ατομικό συμφέρον, πράγμα που ισχύει στην περίπτωση του Hobbes¹⁴ και του Locke¹⁵, αλλά στην αγάπη για το καλό καθεαυτό και στην επιθυμία να κάνεις το ορθό επειδή είναι ορθό. Συνακόλουθα, η ηθικότητα δεν μπορεί να

«Οι περισσότεροι ίσως άνθρωποι σπανίως αναλογίζονται σοβαρά τις τιμωρίες που συνοδεύουν την παράβαση των νόμων του Θεού. Μεταξύ δε όσων τις αναλογίζονται, πολλοί είναι εκείνοι που, ενώ παραβαίνουν τους νόμους αυτούς, προσδοκούν μια μελλοντική συμφιλίωση και ειρήνευση όσων αφορά τις παραβάσεις τους. Όσον αφορά δε στις δέουσες τιμωρίες από τους νόμους της πολιτείας, σιγνά τρέφουν ελπίδες ατιμωρησίας. Κανείς όμως δε γλιτώνει από την τιμωρία της ετίκρης και της απαρέσκειας όταν προσβάλλει το συμφέρον και τη γνώμη της συντροφιάς, στην οποία ανήκει και την οποία αποδέχεται. Αυτοί οι τρεις νόμοι λοιπόν... είναι εκείνοι οι νόμοι, με βάση τους οποίους οι άνθρωποι συγκρίνουν κατά διάφορους τρόπους τις πράξεις τους. Και ακολουθώντας κάποιον από αυτούς τους νόμους, οι άνθρωποι διαμορφώνουν το μέτρο για να κρίνουν την ηθική ορθότητα των πράξεων τους και τις κατονομάζουν καλές ή κακές». Βλ. στο ίδιο. *An Essay*, βιβλίο XXI, κεφάλαιο XXVIII, παρ. 12 και 13. (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου)

¹³ «Αυτές οι λέξεις, κακό, καλό και αξιοκαταφρόνητο, αποκτούν τη σημασία τους σε συνάρτηση πάντα με το πρόσωπο που τις χρησιμοποιεί. Διότι δεν υπάρχει τίποτα που να είναι απλά και απόλυτα καλό, κακό ή αξιοκαταφρόνητο, ούτε μπορεί να συναχθεί κάποιος κοινός κανόνας του καλού και του κακού από τη φύση των ίδιων των αντικειμένων. Οι σχετικοί κανόνες ορίζονται είτε από τα άτομα προσωπικά (όταν δεν υπάρχει πολιτική κοινότητα) είτε (σε μια πολιτική κοινότητα) από το πρόσωπο που αντιπροσωπεύει αυτά τα άτομα είτε από έναν διαιτητή ή κριτή, τον οποίο θα ορίσουν οι αντιδικοί από κοινού, αποδεχόμενοι την ετυμηγορία του ως κανόνα». Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π. σελ. 123. Βλ. επίσης στο ίδιο σελ. 198: «Επιπλέον συνέτεια του πολέμου όλων εναντίον όλων είναι ότι τίποτα δεν μπορεί να είναι άδικο. Οι έννοιες του ορθού και του σφάλματος, της δικαιοσύνης και της αδικίας, δεν έχουν εδώ καμιά θέση. Εκεί όπου δεν υπάρχει κοινή εξουσία, δεν υπάρχει νόμος και εκεί όπου δεν υπάρχει νόμος, δεν υπάρχει και αδικία».

¹⁴ «Πράγματι, οι νόμοι της φύσης, όπως η δικαιοσύνη, η ευθυδικία, η μετριοπάθεια, η ευσπλαχνία και κοντολογία το «κάνε στους άλλους ό,τι θα ήθελες να σου κάνουν εκείνοι», από μόνοι τους, χωρίς το φόβητρο κάποιας εξουσίας που να επιβάλλει την τήρησή τους, αντίκειται στα φυσικά πάθη μας που μας εξωθούν στη μεροληψία, την οίηση, την εκδίκηση και τα παρόμοια. Οι συμβάσεις, δίχως το ξίφος, δεν είναι παρά λόγια, εντελώς αδύναμα να εξασφαλίσουν οποιονδήποτε ακόμα και στο παραμικρό. Παρά τους νόμους της φύσης, επομένως (τους οποίους ο καθένας δύναται να τηρεί αν το θέλει και αν μπορεί να το κάνει ακίνδυνα), αν δεν ιδρυθεί μια εξουσία επαρκώς ισχυρή για την προστασία μας, ο καθένας θα βασίζεται νομίμως στη δική του δύναμη και δεξιότητα για να προστατευτεί από τους υπόλοιπους». Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π. 237.

¹⁵ «Το δε καλό και το κακό, η ηδονή ή ο πόνος που συνοδεύει την υπακοή ή την παραβίαση του νόμου κατ' εντολήν του νομοθέτη, είναι εκείνο που ονομάζουμε ανταμοιβή και τιμωρία... Θα ήταν μάταιο για ένα έλλογο ον, να θέσει έναν κανόνα σχετικό με τις πράξεις ενός άλλου αν δεν έχει την εξουσία να ανταμοίψει τη συμμόρφωση και να τιμωρήσει την απόκλιση με κάποιο επιπρόσθετο καλό και κακό αντιστοίχως, τα οποία να μην αποτελούν φυσική συνέτεια και επακόλουθο της πράξης καθεαυτής. Διότι αν ο ηθικός κανόνας ήταν κάτι το φύσει σύμφωνο με τη βολή μας, θα λειτουργούσε από μόνος του χωρίς νόμο. Αν δεν κάνω λάθος σ' αυτό έγκειται η αληθινή φύση κάθε νόμου». Βλ. John Locke, *The Works*, ό.π. *An Essay*, βιβλίο II, κεφ. XXVIII, παρ. 5 και 6. (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου)

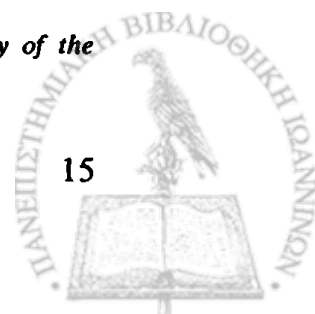
απορρέει από το φόβο της απόλυτης δύναμης του θεού ή του άρχοντα, ούτε και από τον υπολογισμό του οφέλους, όσο μακροπρόθεσμο ή βραχυπρόθεσμο κι αν είναι αυτό. Κατά τον Shaftesbury, αν πράττεις με αυτά τα κριτήρια, η ηθική πράξη χάνει το νόημά της.

Η διαφορά ανάμεσα στις δύο φιλοσοφικές παραδόσεις θα μπορούσε επίσης να συστηματοποιηθεί και ως διαφορά ανάμεσα στο κλασικό και στο νεότερο φυσικό δίκαιο¹⁶. Ο Hobbes και ο Locke είναι εκφραστές του νεότερου φυσικού δικαίου¹⁷, ενώ ο Shaftesbury είναι πιο κοντά σε ό,τι αποκαλούμε κλασικό φυσικό δίκαιο. Στους δυο πρώτους το μοντέλο κατανόησης του ανθρώπου και της κοινωνίας είναι ατομιστικό¹⁸. Έχοντας ως επίκεντρο την εγωιστική ανθρώπινη φύση, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η κοινωνία αποτελεί τεχνητό συμβατικό θεσμό με στόχο τη διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων. Το κλασικό φυσικό δίκαιο, αντίθετα, καταλήγει στον άνθρωπο, ο οποίος νοείται ως κοσμοπολίτης και μέρος ενός όλου το οποίο τον υπερβαίνει οντολογικά και δεοντολογικά. Αυτή η διαφορά στην οπτική γωνία υπό την οποία αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο και τον κόσμο είναι ουσιώδης και έχει πολλές συνέπειες σε όλα τα επίπεδα της θεωρίας τους. Η αξία του Shaftesbury ως προς το θέμα αυτό συνίσταται στο γεγονός ότι συνδιαλέγεται με τον Hobbes και τον Locke αντιπαρερχόμενος τις ιδέες του νεότερου φυσικού δικαίου και αναβιώνοντας στοιχεία από την κλασική παράδοση, προσδίδοντάς τους, ωστόσο, καινοτόμο χαρακτήρα. Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Shaftesbury έρχεται κοντά σε ένα μέρος αυτής της

¹⁶ Η διάκριση αυτή είχε προηγούμενο και στην αρχαιότητα. Βλ. W.K.C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 1991, σελ. 135-169.

¹⁷ Για το θέμα αυτό βλ. Λέο Στράους, *Φυσικό δίκαιο και Ιστορία*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης-Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1988.

¹⁸ Για την οπτική αυτή από την πλευρά του Hobbes βλ. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφρ. F. C. A. Koelln-J.P. Pettegrove, Beacon Press, Βοστόνη, 1964, σελ. 255.

παράδοσης στην οποία ανήκουν οι Στωικοί της τελευταίας φάσης και κυρίως ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος¹⁹.

Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στη σκέψη των νεότερων χρόνων υπήρξε έτσι έτσι κι αλλιώς πολύ σημαντική²⁰. Ο Shaftesbury είχε μελετήσει με μεγάλη επιμέλεια κείμενα Λατίνων και Ελλήνων συγγραφέων²¹. Ο Thomas Fowler παραθέτει απόσπασμα από το γενικό λεξικό (*General Dictionary*) στο οποίο αναφέρεται ότι ο Shaftesbury «ανάμεσα στα γραπτά που πιο πολύ θαύμαζε και είχε πάντα μαζί του ήταν τα ηθικά έργα του Ξενοφώντα, του Οράτιου, οι Διατριβές και το Εγχειρίδιο του Επίκτητου και ο Μάρκος Αυρήλιος. Αυτοί οι συγγραφείς σώζονται τώρα στη βιβλιοθήκη του, γεμάτοι από σημειώσεις γραμμένες στο περιθώριο, παραπομπές και εξηγήσεις, όλες γραμμένες με το ίδιο του το χέρι»²². Επίσης, ο ίδιος μελετητής αναφέρει ότι ανάμεσα στα *Shaftesbury Papers* βρίσκονται μεταφράσεις του *Εγχειριδίου* και μέρους των *Διατριβών*, συγκεκριμένα από το πρώτο βιβλίο τα κεφάλαια 1-28. Ο ίδιος ο μελετητής, ωστόσο δεν μπορεί να βεβαιώσει αν ο ίδιος ο Shaftesbury είναι ο συγγραφέας τους²³.

¹⁹ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ούτε στις πηγές ούτε στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία προκύπτει σχέση του Shaftesbury με τον τρίτο εκπρόσωπο της τελευταίας περιόδου της Στοάς, τον Σενέκα, σε αντίθεση με τον Επίκτητο και το Μάρκο Αυρήλιο για τους οποίους υπάρχουν πλείστες αναφορές.

²⁰ Ενδιαφέρον για το θέμα της αναβίωσης και της επίδρασης του στωικισμού παρουσιάζει το άρθρο του Ευθύμη Παπαδημητρίου, «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Δωδώνη: Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος ΙΣΤ', μέρος τρίτο, Ιωάννινα, 1987, σελ. 9-23. Επίσης, γίνεται μια απόπειρα συσχέτισης κοσμολογικών στωικών ιδεών με τη σύγχρονη επιστήμη στο άρθρο της Μάρως Κ. Παπαθανασίου, «Στωική φιλοσοφία και σύγχρονη κοσμολογία», *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. Κ.Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 284-295. Βλ. ακόμη Κατερίνα Ιεροδιακόνου, «Παρακμή και αναβίωση της μελέτης του Διαφωτισμού», *Δευκαλίων*, τόμος 15, τεύχος 1 (1997), σελ. 7-28. Βλ. επίσης για την επίδραση του στωικισμού μέχρι τον 6^ο αιώνα: Marcia L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, E.J. Brill, Ολλανδία, 1990.

²¹ Τα μελετούσε μάλιστα από τις πηγές, καθώς γνώριζε την ελληνική γλώσσα. Η γκουβερνάντα που είχε ορίσει ο Locke, η Elizabeth Birch, μιλούσε ελληνικά και λατινικά, γι' αυτό και ο Shaftesbury τα μιλούσε και τα έγραφε με ευχέρεια από την ηλικία των 11, όπως αναφέρεται από τον John M. Robertson στην εισαγωγή του *Characteristics*, σελ.χ.

²² Thomas Fowler, *Shaftesbury and Hutcheson*, ό.π. σελ. 40.

²³ Η Tiffany Esther πιθανολογεί ότι αυτό που ώθησε τον Shaftesbury στη μελέτη των Στωικών ήταν οι Πλατωνιστές του Cambridge ή ο More, ο οποίος κάνει εκτενείς αναφορές στο Μάρκο Αυρήλιο

Ο Shaftesbury μελετώντας τους Στωικούς φαίνεται ότι είχε επηρεαστεί βαθύτατα από το Μάρκο Αυρήλιο και τον Επίκτητο. Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο ότι θέσεις των Στωικών αντικατοπτρίζονται σχεδόν σε όλο το έργο του Άγγλου φιλόσοφου. Ειδικά στα προσωπικά του τετράδια²⁴ στα οποία έδωσε τον τίτλο «Άσκήματα» και τα οποία δεν προόριζε για έκδοση²⁵, η όλη ατμόσφαιρα είναι στωική, καθώς το κείμενο είναι μεστό από το στωικό πνεύμα και παρατίθενται συχνότατα αποσπάσματα του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου. Στα έργα, όμως, τα οποία ο ίδιος δημοσίευσε δε συμβαίνει αυτό, αφού σε αυτά εξάλειψε όλα τα ίχνη της στωικής αυστηρότητας²⁶. Στωικές ιδέες βρίσκονται πίσω από τη φιλοσοφία του Shaftesbury, όμως δεν εκφράζονται με τον τρόπο που αυτό συμβαίνει στο *Philosophical Regimen*. Οι απόψεις του Shaftesbury για τη φύση και τον άνθρωπο και η σύνδεση της ηθικής με την αισθητική, την οποία επαναφέρει από την κλασική αρχαιότητα, καθώς και η ηθική προτροπή να ζει κανείς σύμφωνα με τη φύση, έχουν σαφώς επηρεαστεί από τους δύο εκπροσώπους της τελευταίας Στοάς και είναι εμφανείς στο υπόλοιπο έργο του, το οποίο εξέδωσε ο ίδιος.

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι ο Shaftesbury μέσα από τη φιλοσοφική του θεωρία δεν προχωρεί σε μια απλή αναβίωση των σχημάτων της κλασικής παράδοσης. Δεν επαναλαμβάνει ιδέες με τρόπο κοινότοπο και χωρίς να προσδώσει κάτι νέο. Αντιθέτως, καινοτομεί εντάσσοντας αυτές τις

στο έργο του *Account of Virtue*. Βλ. Tiffany Esther, "Shaftesbury as Stoic", *PMLA*, τόμος 38, τεύχος 3 (Σεπτέμβριος 1923), σελ. 645.

²⁴ Βλ. Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*.

²⁵ Πρόκειται για προσωπικές του σημειώσεις, τις οποίες κρατούσε σε όλη την πορεία της ζωής του, ιδίως όταν αποσύρονταν από τη δημόσια ζωή, με σκοπό να μείνουν οι συλλογισμοί του κρυφοί, χωρίς να αποκαλυφθούν σε κανέναν. Αυτό αναφέρεται στο: Robert Voitle, *The Third Earl of Shaftesbury (1761-1713)*, Louisiana State University Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1984, σελ. 136. Θα μπορούσε να επισημανθεί στο σημείο αυτό η ομοιότητα με τον τρόπο που ο Μάρκος Αυρήλιος έγραφε τις σημειώσεις του, οι οποίες αποτελούν το *Εις εαυτόν*. Ό,τι συγκροτεί το έργο του Μάρκου Αυρήλιου είναι προσωπικές σημειώσεις τις οποίες δεν προόριζε για δημοσιοποίηση.

²⁶ John Andrew Bernstein, "Shaftesbury's Identification of the Good with the Beautiful", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 10, τεύχος 3 (Άνοιξη 1977), σελ. 319.

ιδέες σε ένα καινούργιο πλαίσιο και πρόγραμμα, όπως θα φανεί στην ανάλυση.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως ο Shaftesbury δεν έμεινε μόνο σε μια θεωρητική προσέγγιση των στωικών ιδεών, αλλά προσπάθησε να εφαρμόσει τις ιδέες αυτές και στην πράξη εφόσον άντλησε και σε προσωπικό επίπεδο από τη στωική στάση απέναντι στις βιοτικές δυσκολίες. Άλλωστε, άντλησε και σε προσωπικό επίπεδο από τους Στωικούς. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε κι υπέμεινε την μακροχρόνια ασθένειά του²⁷ και τον επερχόμενο θάνατό του παραπέμπει σε στωικές αντιλήψεις. Επίσης, ο Stanley Grean υποστηρίζει ότι ο Shaftesbury στηρίχτηκε και βασίστηκε στην στωική φιλοσοφία σε περιόδους έντονης ψυχολογικής πίεσης²⁸. Ο Robert Voitle αναφέρει ότι ο Shaftesbury κατέβαλε προσπάθειες για να αποκρύψει το γεγονός ότι φιλοδοξούσε να είναι Στωικός²⁹.

Ως προς τη δομή της εργασίας αναλυτικά η συσχέτιση θα επιχειρηθεί σε τρία επίπεδα: το κοσμολογικό, το ανθρωπολογικό και το ηθικό στα οποία εξετάζονται συγκριτικά οι απόψεις του Shaftesbury προς τις σύστοιχες αντιλήψεις του Μάρκου Αυρήλιου και του Επίκτητου. Είναι ουσιαστικό να σημειωθεί εδώ ότι βασική μέριμνα και των τριών φιλοσόφων είναι η ηθική με την κοσμολογία και την ανθρωπολογία να εκλαμβάνονται ως αναγκαίες προϋποθέσεις της.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο, το οποίο απαρτίζεται από δύο τμήματα, περιλαμβάνει τις κοινές απόψεις των τριών φιλοσόφων

²⁷ Αυτό φαίνεται από τα γράμματά του και ιδιαίτερα από αυτά που έστειλε κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του. Βλ. Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*.

²⁸ Stanley Grean, *Shaftesbury's Philosophy of Religion and Ethics. A Study in Enthusiasm*, ό.π. σελ. 7.

²⁹ Robert Voitle, *The third earl of Shaftesbury (1761-1713)*, ό.π. σελ. 157, όπου εξηγεί ότι, για λόγους αποφυγής παρερμηνείας της στωικής στάσης του, οδηγείται στη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Στο ίδιο σελ. 412-416 αναφέρεται ότι ο Shaftesbury προσέλαβε ένα ζωγράφο για να σχεδιάσει ένα πίνακα με θέμα το θάνατό του. Ανάμεσα στα άλλα που θα συμπεριελάμβανε ο πίνακας ήταν και ένα βιβλίο που θα κρατούσε ο ίδιος με το αριστερό του χέρι. Το βιβλίο αυτό ήταν το *Εις εαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου.

για τον κόσμο, στο πρώτο τμήμα, και για τον άνθρωπο στο δεύτερο. Συνακόλουθα, το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει την εξέταση των κοινών τους θέσεων για την ηθική.

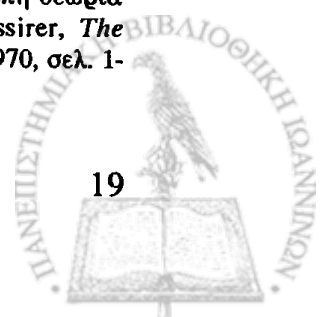
Στην εξέταση των θέσεων για τον κόσμο και το σύμπαν βασικές έννοιες που αναλύονται είναι η έννοια του σύμπαντος ως οργανικού συστήματος και αυτή της Πρόνοιας. Θα υποστηριχτεί ότι και οι τρεις συγγραφείς κατανοούν τον σύμπαν μέσα από τις έννοιες αυτές. Στο τμήμα που αναφέρεται στις αντίστοιχες θέσεις των φιλοσόφων για την ανθρώπινη φύση κύριες ιδέες που μοιράζονται οι φιλόσοφοι είναι αυτές της έμφυτης κοινωνικότητας του ανθρώπου, των έμφυτων ιδεών και η θέση για την κοινωνοημοσύνη.

Στο δεύτερο μέρος για την ηθική η συσχέτιση θα υποστηριχθεί μέσα από μια ανάλυση, η οποία θα σταθεί στα εξής βήματα: αφού πρώτα εξετάσουμε τις κοινές θέσεις των φιλοσόφων για τη φιλοσοφία, την παιδεία και τον εσωτερικό διάλογο, θα αναλυθεί το περιεχόμενο και η φύση της αρετής και της ευδαιμονίας, θα παρουσιαστεί η αισθητική καινοτομία³⁰ του Shaftesbury και η εφαρμογή της στην ηθική και θα δούμε τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες του στωικού δόγματος «ομολογουμένως τη φύσει ζην», στο οποίο προτρέπει ο ίδιος ο Shaftesbury.

Σκοπός της ανάλυσης αυτής είναι να αναδειχτεί η κοινή πορεία των φιλοσόφων με τη θεωρητική μετάβαση από την κοσμική στην εσωτερική αρμονία και τελικά την εναρμόνιση του ανθρώπου με το σύνολο που τον περιβάλλει, το σύμπαν. Πρόκειται για μια μετάβαση η οποία σφραγίζει τον πρακτικό χαρακτήρα της ηθικής τους φιλοσοφίας.

Η συσχέτιση, η οποία επιχειρείται, συναντάται στη βιβλιογραφία, ωστόσο όχι στο ραυμο, στο επιπεσο και με τον τροπο που πραγματευεται η

³⁰ Ο Cassirer εντοπίζει επιδράσεις από τους Πλατωνιστές του Cambridge στην αισθητική θεωρία του Shaftesbury, αλλά και στη συνολική θεωρία του. Για το θέμα αυτό βλ. Ernst Cassirer, *The Platonic Renaissance in England*, μτφρ James P. Pettegrove, Gordian Press, Νέα Υόρκη, 1970, σελ. 1-7 και 157-202. Επίσης, του ίδιου *The Philosophy of the Enlightenment*, ό.π. σελ. 312-360.

παρούσα εργασία. Η Esther A. Tiffany στο άρθρο της “Shaftesbury as Stoic”³¹, όπως δηλώνει και ο τίτλος εξετάζει τον Shaftesbury με στωική οπτική. Αφορμή για το άρθρο της είναι η έκδοση του *Philosophical Regimen*, στο οποίο παρουσιάζεται ένας Shaftesbury υπερβολικά Στωικός σε σχέση με το *Characteristics*. Η θέση της συγγραφέως είναι ότι και τα δύο κείμενα μπορούν να διαβαστούν από στωική σκοπιά και αναλαμβάνει να το αποδείξει εστιάζοντας το ενδιαφέρον της στα θέματα που φαίνεται να αποκλίνουν τα δυο έργα. Τα θέματα αυτά είναι το ωραίο, το ηθικό γούστο και η φυσική στοργή (natural affection) και τα σχετίζει με απόψεις των Στωικών χρησιμοποιώντας και το *Characteristics* και το *Philosophical Regimen*, θεωρώντας το δεύτερο απαραίτητο για την ολοκληρωμένη κατανόηση του πρώτου. Στην προσέγγιση της παρούσης εργασίας η σύγκριση απόψεων του Μάρκου Αυρήλιου και του Επίκτητου με αυτές του Shaftesbury γίνεται και σε επίπεδα πέρα από την ηθική και την αισθητική, ενώ ταυτόχρονα αν και το *Philosophical Regimen* βοήθησε σε μια πιο βαθιά κατανόηση του *Characteristics*, ωστόσο τα στοιχεία και τα αποσπάσματα που αποδεικνύουν την εγκυρότητα μιας τέτοιας συσχέτισης είναι παρμένα από το δημοσιευμένο έργο του Shaftesbury. Έγινε δηλαδή μια προσπάθεια να ανιχθευτούν οι στωικές ιδέες που υπάρχουν πίσω από τη θεωρία του Shaftesbury στο έργο, το οποίο ο ίδιος είχε δημοσιεύσει.

Ο Fowler³² πολύ συνοπτικά και επιγραμματικά δίνει κάποιες κοινές θέσεις του Shaftesbury με τους Στωικούς μέσα στο πλαίσιο εξέτασης της επιρροής που δέχτηκε από την κλασική παράδοση συμπεριλαμβανομένων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Ο Voitle στο πλαίσιο της παρουσίασης των ιδεών που συναντώνται στις προσωπικές σημειώσεις του Shaftesbury όπως εκδίδονται στο *epistolarum regimen*, κείμενα γεμάτα στωικά αποσπάσματα και ιδέες,

³¹ Tiffany Esther, “Shaftesbury as Stoic”, ό.π.

³² Thomas Fowler, *Shaftesbury and Hutcheson*, ό.π. σελ. 40, 44, 98.

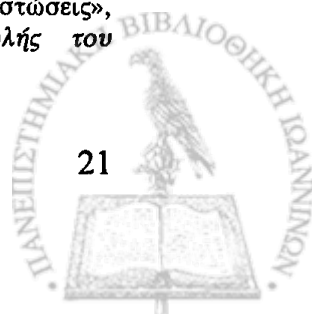
παρουσιάζει τις στωικές ιδέες που συναντώνται στο συγκεκριμένο κείμενο και τις συσχετίζει με τις ιδέες του Shaftesbury. Ωστόσο, η συσχέτιση αυτή γίνεται μόνο στα όρια των συγκεκριμένων κειμένων.

Ενδιαφέρον είναι και το άρθρο της Vivienne Brown³³ όπου σε ένα μέρος του ασχολείται με την επίδραση της στωικής ιδέας του εσωτερικού διαλόγου στον Shaftesbury.

Η Ελένη Καραμπατζάκη³⁴ εξετάζει την επίδραση των περί λόγου Στωικών αντιλήψεων και των συνεπειών της υιοθέτησης αυτών σε φιλοσόφους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, κάνοντας μικρή αναφορά και στον Shaftesbury. Ασχολείται ιδιαίτερα με την έννοια του φυσικού δικαίου και αυτήν της ελευθερίας.

³³ Vivienne Brown, "The Dialogic Experience of Conscience: Adam Smith and the Voices of Stoicism", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 26, τεύχος 2 (Χειμώνας 1992-1993), σελ. 238-243.

³⁴ Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι στωικές περί λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Ferguson, Shaftesbury, Smith): Μερικές διαπιστώσεις», *Δωδώνη-Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 1995, τόμος ΚΔ', σελ.109-118.

Πρώτο μέρος: Οι κοσμολογικές και οι ανθρωπολογικές προϋποθέσεις της ηθικής

Κοσμολογία

Το σύμπαν ως οργανική ενότητα

Στο μέρος αυτό θα εξετάσουμε τις απόψεις του Shaftesbury για το σύμπαν, τον κόσμο και τη φύση και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε απηγήσεις από τις ανάλογες ιδέες των Στωικών Επίκτητου και Μάρκου Αυρήλιου.

Ο Shaftesbury λέει πολύ χαρακτηριστικά: «όποια πράγματα έχουν ευταξία, έχουν και ενότητα στο σχέδιό τους και ταυτόχρονα συντείνουν στο ένα. Είναι μέρη που συγκροτούν ένα όλο ή είναι καθεαυτά πλήρη συστήματα. Τέτοια είναι ένα δέντρο με όλα του τα κλαδιά, ένα ζώο με όλα του τα μέρη, ένα κτίριο με όλα τα εξωτερικά και τα εσωτερικά του στολίδια. Τι άλλο είναι ακόμη μια μελωδία ή μια συμφωνία ή κάθε έξοχο μουσικό κομμάτι παρά κάποιο σύστημα με ισορροπημένους ήχους. Τώρα όσον αφορά αυτό που αποκαλούμε σύμπαν, όση κι αν είναι η τελειότητα καθενός από τα ιδιαίτερα συστήματα, ή όποια αναλογία, ενότητα ή μορφή έχουν τα ξεχωριστά μέρη εντός τους, ωστόσο αν δεν είναι όλα ενωμένα εν γένει, σε ένα σύστημα, αλλά είναι το ένα σε σχέση με το άλλο σαν την ανήσυχη αμμουδιά ή τα σύννεφα ή τα κύματα που σκάνε, τότε δεν υπάρχει καμιά συνοχή στο όλο, δεν μπορεί να συναχθεί καμιά ευταξία, καμιά αναλογία και συνεπώς κανένα σχέδιο (project) ή σκοπός (design). Όμως, αν

κανένα από αυτά τα μέρη δεν είναι ανεξάρτητο, αλλά είναι όλα φανερά ενωμένα, τότε είναι το όλο ένα ολοκληρωμένο σύστημα σύμφωνα με ένα απλό, συνεπές και ενιαίο σχέδιο(design)»³⁵. Το παραπάνω απόσπασμα είναι πολύ πυκνό και περιέχει τις σημαντικότερες απόψεις του για το σύμπαν, γι' αυτό θα στηριχτούμε σε μεγάλο βαθμό σ' αυτό στην ανάλυσή μας.

* Το σύμπαν, λοιπόν, για τον Shaftesbury είναι ενιαίο και οργανικό, χαρακτηρίζεται από αρμονία και ευταξία και είναι πάνω από όλα κατανοήσιμο για τον άνθρωπο. Επίσης, είναι προϊόν σχεδίου και διέπεται από την Πρόνοια. «Έτσι, θεωρώντας τα πάντα στη γη, πρέπει αναγκαία να τα βλέπουμε όλα σε ένα, σαν να προέρχονται από μια κοινή πηγή (holding to one common stock)»³⁶. Το σύμπαν είναι ενωμένο καθώς τα μέρη που το αποτελούν διέπονται από μια ενωτική αρχή.

Η ιδέα ενός σύμπαντος ενιαίου, συνεχούς και ενωμένου απαντάται και στους Στωικούς φιλόσοφους από τους οποίους ο Shaftesbury έχει εμφανώς επηρεαστεί. Πρόκειται για το συνεχές στωικό κοσμοείδωλο, το οποίο χαρακτήριζε τη στωική φιλοσοφία από την αρχή της εμφάνισής της. Ο Μάρκος Αυρήλιος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο κόσμος είναι «ένωσις καὶ τάξις καὶ Πρόνοια»³⁷. Ο κόσμος, λοιπόν, και στον Μάρκο Αυρήλιο είναι ενιαίος, ενωμένος και με συνοχή. Ανάλογη θέση βρίσκουμε και στον Επίκτητο, ο οποίος δηλώνει ότι: «ὁ κόσμος οὗτος μία πόλις ἐστὶ καὶ ἡ οὐσία, ἐξ' ἧς δεδημιούργηται μία»³⁸, αλλά και ότι «ἠνώσθαι τὰ πάντα»³⁹.

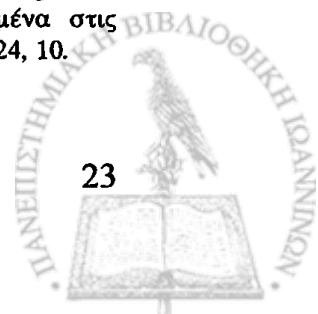
³⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 63. Για το ίδιο θέμα βλ. και Benjamin Rand, *Second Characters or The Language of Forms by The Right Honourable Anthony, Earl of Shaftesbury, Author of Characteristics*, εκδ. Greenwood Press Publishers, Νέα Υόρκη, 1969, σελ. 60.

³⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 65.

³⁷ Αντλήσα το κείμενο του Μάρκου Αυρήλιου από την έκδοση του A. S. L. Farquarson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1968. Στο εξής θα αναφέρομαι στο κείμενο του ως εξής Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς ἑαυτόν*, σ. 10.

³⁸ Για τα έργα συνολικά του Επίκτητου πρβλ. *Epicetiae Philosophiae Monumenta*, εκδ. Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1977. Σε κάθε περίπτωση θα αναφέρομαι συγκεκριμένα στις *Διατριβές* ή το *Εγχειρίδιον* του Επίκτητου. Στο σημείο αυτό βλ. Επίκτητος, *Διατριβαί*, Γ, 24, 10.

³⁹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 14, 1.

- Περιγράφοντας τη δομή του σύμπαντος ο Shaftesbury μας δίνει εικόνες σύμφωνα με τις οποίες μικρότερα συστήματα οργανισμών ή μονάδων εμπεριέχονται σε μεγαλύτερα και ευρύτερα από τα πρώτα συστήματα, κι αυτά με τη σειρά τους εμπεριέχονται σε ακόμα ποιο ευρέα συστήματα και ούτω καθεξής μέχρι να φτάσουμε το πιο ευρύ από όλα, το σύμπαν. Με τον τρόπο αυτό καθετί στο σύμπαν θεωρείται και αντιμετωπίζεται ως μέρος πρώτα του συστήματος στο οποίο ανήκει και έπειτα ευρύτερων συστημάτων που περιλαμβάνουν και το δικό του σύστημα, αλλά πάνω από όλα είναι μέρος του ευρύτερου και μεγαλύτερου συστήματος, του σύμπαντος. Το σύμπαν θεωρείται ως σύστημα και καθετί θεωρείται μέρος του συστήματος ή του συνόλου, ενώ η σχέση μέρους-συνόλου αποδεικνύεται, όπως θα δούμε πολύ ισχυρή. Ο άνθρωπος, λοιπόν, όπως και κάθε άλλο πλάσμα, δεν αντιμετωπίζεται παρά ως μέρος του ευρύτερου συνόλου.

Η αντίληψη του κόσμου ως ενιαίου συστήματος συναντάται στους Στωικούς⁴⁰ γενικά, αλλά και στον Επίκτητο⁴¹. Ισχυρή είναι η θέση του Μάρκου Αυρηλίου για τη σχέση μέρους και όλου: «ένυπέστης ὡς μέρος»⁴² και «πηροῦται γὰρ τὸ ὀλόκληρον, ἐὰν καὶ ὀτιοῦν διακόψεις τῆς συναφείας καὶ συνεχείας...»⁴³. Ο άνθρωπος θεωρείται αναπόσπαστο μέρος του όλου και το ὄλο έχει τέτοια συνοχή που αν ἔστω και ἓνα μικρὸ μέρος του αφαιρεθεῖ, το ὄλο ακρωτηριάζεται. Ο Επίκτητος, ἔτισης, αναφέρει την ἴδια ιδέα, ὅτι δηλαδή ο ἄνθρωπος εἶναι «μέρος τῶν πάντων»⁴⁴, ὅπως ἄλλωστε θεωρεῖ ὅτι συμβαίνει και για ὄλα τα πλάσματα στο σύμπαν.

⁴⁰ Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία Στοά. Συμβολή στη μελέτη της στωικῆς φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, 1998, σελ. 119-120. Βλ. ἔτισης τη μελέτη της ἴδιας «Οι κοσμολογικῆς θέσεις της Στοᾶς ὑπὸ το πρίσμα των σύγχρονων ἀντιλήψεων» στο *Ελληνιστικῆ φιλοσοφία*, ἐκδόθηκε ἀπὸ τον κ.Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 151-176.

⁴¹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 9, 4.

⁴² Μάρκος Αυρηλῖος, *Εἰς εαυτόν*, Δ, 14. Παρόμοια ἀποσπάσματα και στο Ε,1, στο Ζ,9, στο Θ,9 και στο Ι,6.

⁴³ Μάρκος Αυρηλῖος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 8.

⁴⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Β, 5, 13.

- Η ενότητα του σύμπαντος εκφράζεται μέσα από τις σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης μεταξύ των μερών. Ο Shaftesbury καταδεικνύει στο έργο του τη σχέση ισχυρής αλληλεξάρτησης που διέπει τα μέρη του σύμπαντος. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Δες την αμοιβαία εξάρτηση των πραγμάτων! Τη σχέση του ενός με το άλλο, του ήλιου με αυτή τήν κατοικημένη γη, και της γης και των άλλων πλανητών με τον ήλιο... την αμοιβαία αντιστοιχία και σχέση από τις πιο μικρές τάξεις και είδη των όντων ως τις πιο απομακρυσμένες σφαίρες»⁴⁵. Όλα, λοιπόν, στο σύμπαν σχετίζονται μεταξύ τους με έναν τρόπο αμοιβαίο και ισχυρό. Και η σχέση αυτή εφαρμόζεται, όχι μόνο στα κοντινά μεταξύ τους μέρη, αλλά και ανάμεσα στα πιο απομακρυσμένα, όπως είναι η γη με τους άλλους πλανήτες και τον ήλιο.

Ο Shaftesbury, εξάλλου, θεωρεί ανολοκλήρωτο ένα σύστημα ή ένα πλάσμα που ανήκει σε ένα σύστημα αν δεν έχει σχέση με άλλα πλάσματα που ανήκουν στο ίδιο με αυτό σύστημα ή με συστήματα εκτός του δικού του. Ο άνθρωπος για παράδειγμα ή ένα ζώο, αν και εσωτερικά (αλλά και φυσικά) ως σύστημα είναι ολοκληρωμένο, ωστόσο δεν θεωρείται τέτοιο αν δεν έχει σχέσεις με άλλα συστήματα. Τέτοια σχέση θα μπορούσε, για παράδειγμα, να είναι η σχέση του ανθρώπου με τους συνανθρώπους του πρώτα και έπειτα με το σύστημα των ζώων, με τη γη και στη συνέχεια με όλο το σύμπαν⁴⁶. Σε αυτό ακριβώς το στοιχείο στηρίζει ο Shaftesbury και την κοινωνικότητα του ανθρώπου, η οποία μάλιστα θεωρείται ως έμφυτη.

Ανάλογη θέση βρίσκουμε στον Μάρκο Αυρήλιο σε ένα χαρακτηριστικό και περιεκτικό απόσπασμα: «πάντα ἀλλήλοις ἐπιπλέκεται καὶ ἡ σύνδεσις ἱερὰ καὶ σχεδόν τι οὐδὲν ἀλλότριον ἄλλο ἄλλω· συγκατατέτακται γὰρ καὶ συγκοσμεῖ τὸν αὐτὸν κόσμον»⁴⁷. Και αλλού:

⁴⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 65.

⁴⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 64, αλλά και τόμ. I, σελ. 245-246.

⁴⁷ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Z, 9.

«πολλάκις ἐνθυμοῦ τὴν ἐπισύνδεσιν πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ σχέσιν πρὸς ἄλληλα. Τρόπον τινα πάντα ἀλλήλοις ἐπιπέλεκται καὶ πάντα κατὰ τοῦτο φίλα ἀλλήλοις ἐστὶν»⁴⁸. Παρομοίως και ο Επίκτητος εκφράζει την ίδια θέση αναδεικνύοντας σε απόσπασμά του την αλληλένδετη σχέση που έχουν τα πράγματα μεταξύ τους⁴⁹.

Οι σχέσεις αλληλεξάρτησης είναι τόσο ισχυρές, ώστε ο Shaftesbury να αναφέρεται σε αυτές με τον όρο συμπάθεια, η οποία αναπτύσσεται μεταξύ των μερών του σύμπαντος. Ο Shaftesbury αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τι σημαίνει το να συμπαθείς; Να νιώθεις μαζί ή να είσαι ενωμένος σε μια αίσθηση ή σε ένα συναίσθημα. Οι ίνες του φυτού συμπαθούν, τα μέλη του ζώου συμπαθούν και δε συμπαθούν και τα ουράνια σώματα; Γιατί όχι; Επειδή δεν συνειδητοποιούμε αυτό το συναίσθημα. Δε συνειδητοποιούμε επίσης το συναίσθημα ή τη συμπάθεια του φυτού. Ούτε μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε οποιαδήποτε άλλη (συμπάθεια) στον κόσμο πέρα από τη δική μας. Αν παρόλα αυτά είναι αλήθεια ότι αυτά τα άλλα συμπαθούν, τότε ο κόσμος και τα ουράνια σώματα (τα οποία συνυπάρχουν περισσότερο ενωμένα και περισσότερο αρμονικά μεταξύ τους από ό,τι το φυτό ή το σώμα του ζώου) πρέπει επίσης να συμπαθούν»⁵⁰. Η συμπάθεια είναι εκείνη η ικανότητα που έχουν τα μέρη να αντιλαμβάνονται ή να νιώθουν αλλαγές που συμβαίνουν στα άλλα μέρη, ακόμη κι όταν αυτά βρίσκονται πάρα πολύ μακριά μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα τα επίγεια με τα ουράνια σώματα.

Η έννοια της συμπάθειας με τον τρόπο με τον οποίο την αναπτύσσει ο Shaftesbury δεν εφαρμόζεται μόνο στο πλαίσιο της κοινωνίας μέσα στο οποίο τοποθετούνται οι ανάλογες θεωρίες που αναπτύχθηκαν τον 18^ο

⁴⁸ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, σ. 38.

⁴⁹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 6, 6.

⁵⁰ Shaftesbury, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ. 17-18.

αιώνα από τον Hume και τον Smith⁵¹. Η συμπάθεια του Shaftesbury εφαρμόζεται μεταξύ όλων των μερών του σύμπαντος, είναι θα μπορούσαμε να πούμε κοσμική ή συμπαντική.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι και ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Επίκτητος αναφέρονται στη συμπάθεια με την έννοια που τη χρησιμοποιεί και ο Shaftesbury, κάτι που καταδεικνύει την στωική πηγή προέλευσης της ιδέας αφού η «συμπάθεια τῶν πάντων» αποτελούσε βασικό στωικό δόγμα⁵². Έτσι ο Επίκτητος θα πει: «συμπαθεῖν τὰ ἐπίγεια τοῖς οὐρανίοις... Ἄλλὰ τὰ φυτὰ μὲν καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα οὕτως ἐνδέδεται τοῖς ὅλοις καὶ συμπέπονθεν, αἱ ψυχὰ δ' αἱ ἡμέτεραι οὐ πολὺ πλέον;»⁵³. Συμπάθεια, λοιπόν, σύμφωνα με τον Επίκτητο υπάρχει ανάμεσα στα όντα της γης, αλλά και ανάμεσα στα ουράνια και τα επίγεια σώματα. Ο Μάρκος Αυρήλιος στο Θ,9 κάνει λόγο για τη συμπάθεια που υπάρχει ανάμεσα σε όλα τα όντα ανεξαρτήτως της διαφοράς τους στις βαθμίδες της συμπαντικής ιεραρχίας αναφέροντας και εκείνος τη συμπάθεια των επίγειων με τα ουράνια σώματα.

Στο σύμπαν του Shaftesbury ισχύει μια ιεραρχική δομή από το κατώτερο στο ανώτερο σύμφωνα με την οποία κατατάσσονται όλα τα πλάσματα και τα συστήματα. Την ιδέα αυτή συναντάμε και στον Μάρκο Αυρήλιο⁵⁴, όπως έχει φανεύει, άλλωστε, και λίγο παραπάνω.

Σύμφωνα με τον Shaftesbury πέρα από τις ενωτικές αρχές που συνέχουν τον κόσμο, υπάρχουν και διαφόρων ειδών αντιθετικές μεταξύ τους αρχές. Ωστόσο, μέσα από την αντίθεση παράγεται μια συμπαντική

⁵¹ Για μια ευρύτερη θεώρηση της συμπάθειας τον 18^ο αιώνα βλ. Norman S. Fiering, "Irresistible Compassion: An Aspect of Eighteenth Century Sympathy and Humanitarianism", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 37, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1976), σελ. 195-218.

⁵² Ο Bonhöffer συνδέει την αντίληψή τους για τη συμπάθεια και με τις απόψεις τους για τη μαντική. Βλ. Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, μτφρ. William O. Stephens, Paper Lang Publishing, Νέα Υόρκη, 1996, σελ. 75-76.

⁵³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 14,2-5.

⁵⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 16 και Ε, 30, αλλά και Θ, 9.

συμφωνία και αρμονία. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «Είναι από την άλλη πλευρά εξαιτίας αυτής της τάξης των κατώτερων και των ανώτερων πραγμάτων που θαυμάζουμε την ομορφιά του κόσμου, η οποία θεμελιώνεται έτσι σε αντιθέσεις, ενώ από τέτοιες ποικίλες και αντιθετικές αρχές θεμελιώνεται μια συμπαντική συμφωνία»⁵⁵.

• Στον Επίκτητο συναντάμε ένα ανάλογο απόσπασμα για την ύπαρξη αντιθετικών αρχών ή φαινομένων στη φύση, τα οποία έχουν οριστεί κατ' αυτόν τον τρόπο για χάρη της συμπαντικής αρμονίας: «διέταξε δὲ θέρος εἶναι καὶ χειμῶνα καὶ φορὰν καὶ ἀφορίαν καὶ ἀρετὴν καὶ κακίαν καὶ πάσας τὰς τοιαύτας ἐναντιότητας ὑπὲρ συμφωνίας τῶν ὅλων»⁵⁶.

Η ιδέα της συμπαντικής συμφωνίας είναι πολύ σημαντική, όπως θα δούμε και για τους τρεις φιλοσόφους και η εφαρμογή της ξεφεύγει από τα όρια της κοσμολογίας, καθώς έχει σημαντικές συνέπειες και στην ηθική. Είναι, ωστόσο, αναγκαίο να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι στη συμπαντική συμφωνία το όλο προηγείται του μέρους. Το μέρος υποτάσσεται στο όλο, καθώς το δεύτερο έχει προτεραιότητα έναντι του πρώτου.

Ακριβώς μέσα στο συμπαντικό αυτό πλαίσιο παρατηρείται, σύμφωνα με τον Shaftesbury, η αμοιβαία υποχώρηση ή η παραίτηση και η θυσία των πλασμάτων σε σχέση με την προοπτική του συμφέροντος του όλου. Για παράδειγμα, τα φυτά αποτελούν τροφή για τα ζώα, ενώ τα ζώα με τη σειρά τους με την αποσύνθεση των σωμάτων τους εμπλουτίζουν τη γη με πολύτιμα συστατικά, ώστε αυτή να είναι γόνιμη και να αναπτύσσεται η χλωρίδα. Ο μεγάλος αριθμός των εντόμων πάλι, τρέφει τα ανώτερά τους στην κοσμική ιεραρχία πτηνά ή άλλα μεγαλύτερα ζώα, με τα οποία τρέφεται ο άνθρωπος, ο οποίος με τη σειρά του υποχωρεί σε άλλες φύσεις. «Και αν σε φύσεις τόσο λίγο προαχθείσες ή εξέχουσες μεταξύ τους, η θυσία των συμφερόντων

⁵⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 22.

⁵⁶ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 12, 16.

μπορεί να φαίνεται τόσο δίκαιη, πόσο πιο πολύ λογικά μπορούν όλες οι κατώτερες φύσεις να υποτάσσονται στην ανώτερη φύση του κόσμου! ⁵⁷».

Όλες οι φύσεις, λοιπόν, θυσιάζουν το συμφέρον τους και παραιτούνται από αυτό για να υποκύψουν στην ανώτερη φύση και στο καλό του όλου⁵⁸. Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο δικαιολογείται ο θάνατος στον Shaftesbury. Ο θάνατος και η φθορά είναι αναγκαίοι όροι για την ύπαρξη του σύμπαντος. «Είναι καλό αυτό που επικρατεί. Και κάθε φθαρτή και θνητή φύση με τη φθορά και το θάνατό της υποχωρεί σε κάτι καλύτερο, και όλα από κοινού σε αυτή την κάλλιστη και ύψιστη φύση που είναι άφθαρτη και αθάνατη⁵⁹». Ο άνθρωπος, όπως και κάθε άλλο μέρος του σύμπαντος, ακολουθεί αναγκαία την πορεία που ξεκινά από τη γένεση και καταλήγει στη φθορά και το θάνατο.

Ο Άγγλος φιλόσοφος στο *Philosophical Regimen* κάνει λόγο για μια συνεχή αλλαγή στο σύμπαν. Όλα φθείρονται και το ένα διαδέχεται το άλλο με αποτέλεσμα τη συνεχή ανανέωση του σύμπαντος. Και η διαδικασία αυτή δεν είναι παρά φυσική και αναγκαία για το όλο. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά: «Σκέψου τον αριθμό εκείνων που πέθαναν πριν να υπάρξεις εσύ και ακόμη πόσοι από αυτούς που ήρθαν στον κόσμο την ίδια στιγμή και ακόμη από αυτούς που είναι τώρα ζωντανοί, τι αλλαγή. Σκέψου τα πρόσωπα των γνωστών σου όπως τα είδες μερικά χρόνια πριν. Πώς άλλαξαν από τότε! Πόσο εφθάρησαν και παρήκμασαν. Όλα είναι αποσύνθεση και σήψη. Τίποτα σε στασιμότητα, αλλά συνεχείς αλλαγές και διαδοχές ανανεώνουν την όψη του κόσμου»⁶⁰. Επίσης, «το δέντρο ξεπετάγεται από το έδαφος, έπειτα μεγαλώνει, έπειτα

⁵⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 22.

⁵⁸ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο θα δούμε παρακάτω να εφαρμόζεται αυτή η θέση και στην ηθική. Η εφαρμογή στο πεδίο της ηθικής αποτελεί ιδέα θεμελιώδη στη φιλοσοφία του Shaftesbury.

⁵⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 23.

⁶⁰ Shaftesbury, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ.48-49.

ανθεί για λίγο. Στο τέλος παρακμάζει και χάνεται, ώστε άλλα να μπορέσουν να προκύψουν. Έτσι και οι άνθρωποι διαδέχονται ο ένας τον άλλο. Έτσι ονόματα και οικογένειες πεθαίνουν. Με τον ίδιο τρόπο έθνη και πόλεις. Τι είναι όλες αυτές οι αλλαγές και οι αλληλοδιαδοχές; Μα τι είναι εκτός από ότι είναι φυσικό και οικείο και εύτακτο (orderly) και συμβάλλει στο όλο;»⁶¹. Ο κόσμος, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από μια διαρκή αλλαγή κατά την οποία τίποτα δεν παραμένει αναλλοίωτο και άφθαρτο. Όλα υπόκεινται στην αλλαγή και τη φθορά.

Η ιδέα της συνεχούς εναλλαγής στο σύμπαν έχει και στωικές απηχήσεις. Οι Στωικοί ως γνωστόν κάνουν λόγο και για την κυκλική εκπύρωση-διακόσμηση του σύμπαντος. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία το σύμπαν καταστρέφεται από πυρ σε περιοδικούς κύκλους⁶². Ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρεται αρκετές φορές στο έργο του στη διαρκή μεταβολή του σύμπαντος. Σε ένα από τα αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα αναφέρει: «πάντα ἐν μεταβολῇ καὶ αὐτὸς σὺ ἐν διηνεκεῖ ἀλλοιώσει καὶ κατὰ τι φθορᾶ καὶ κόσμος δὲ ὄλος»⁶³. Την εξήγηση για το κάθε άλλο παρά αφύσικο αυτό φαινόμενο τη δίνει σε άλλο σημείο, όταν λέει: «ἢ δὲ τῶν ὄλων φύσις ἔξω οὐδὲν ἔχει, ἀλλὰ τὸ θαυμαστὸν τῆς τέχνης ταύτης ἐστίν, ὅτι περιορίσασα ἑαυτὴν πᾶν τὸ ἔνδον διαφθείρεσθαι καὶ γηράσκειν καὶ ἄχρηστον εἶναι δοκοῦν εἰς ἑαυτὴν μεταβάλλει καὶ ὅτι πάλιν ἄλλα νεαρὰ ἐκ τούτων αὐτῶν ποιεῖ, ἵνα μήτε οὐσίας ἔξωθεν χρήζη μήτε, ὅπου ἐκβάλῃ τὰ σαπρότερα, προσδέηται. Ἀρκεῖται οὖν καὶ χώρα τῇ ἑαυτῆς καὶ τέχνῃ τῇ ἰδίᾳ»⁶⁴. Η εξήγηση του Μάρκου Αυρήλιου, λοιπόν, όπως είναι φανερό, παραπέμπει στην εσωτερική οικονομία του σύμπαντος. Ο Επίκτητος υιοθετεί και αυτός

⁶¹ Shaftesbury, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ὁ.π. σελ.77.

⁶² Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία στοά. Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, ὁ.π. σελ 124-126.

⁶³ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Θ, 19. Ανάλογα αποσπάσματα και στο Β,3, Δ,3, Δ,36, Ζ,25, Θ,28 και Ι,7

⁶⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Η, 50.

το συγκεκριμένο στωικό δόγμα και λέει: «...καὶ ἀνάγκη περιόδόν τινα εἶναι καὶ παραχώρησιν ἄλλων ἄλλοις καὶ τὰ μὲν διαλύεσθαι, τὰ δ' ἐπιγίνεσθαι, τὰ μὲν μένειν ἐν τῷ αὐτῷ, τὰ δὲ κινεῖσθαι»⁶⁵.

Από όλα τα παραπάνω, λοιπόν, συνάγεται η οργανικότητα του σύμπαντος. Το σύμπαν γίνεται αντιληπτό ως ένας οργανισμός⁶⁶, ο οποίος αποτελείται από μέρη ενωμένα, ιεραρχικά δομημένα, συνεργαζόμενα, αλληλοεξαρτώμενα και υποταγμένα στο όλο και στο καλό που ορίζεται με γνώμονα το όλο. Το οργανικό σύνολο το οποίο προκύπτει από τις περιγραφές του Shaftesbury, συναντάται ως ιδέα, όμως, και στο Μάρκο Αυρήλιο, ο οποίος ακολουθώντας το συγκεκριμένο στωικό δόγμα προτρέπει να φανταζόμαστε «ὡς ἐν ζῷον τὸν κόσμον μίαν οὐσίαν καὶ ψυχὴν μίαν...»⁶⁷.

Όλα, λοιπόν, τα μέρη του σύμπαντος είναι μεταξύ τους ενωμένα, και συνυπάρχουν με τέτοιο τρόπο, ώστε το όλο να χαρακτηρίζεται από συνοχή, ευταξία, αναλογία και αρμονία. Η ίδια η αντίληψη του κόσμου ως οργανισμού εμπεριέχει την ιδέα της αρμονίας. Η ιδέα της τάξης και της αρμονίας είναι, άλλωστε, έντονα τυπωμένη από τη φύση στο νου των ανθρώπων. Και δεν θα μπορούσε να είναι, όπως ισχυρίζεται ο Shaftesbury, αν αυτά τα στοιχεία έλειπαν από την ίδια τη φύση και δεν τη χαρακτήριζαν⁶⁸. Ο Shaftesbury αναφέρεται πολλάκις στο έργο του στις έννοιες αυτές αντιπαραθέτοντάς τις μάλιστα με τις αντίθετές τους, τη δυσαρμονία, την αταξία, την παραφωνία και τονίζοντας τη διαφορά τους. Η διαφορά μεταξύ τους είναι άμεσα αντιληπτή από τον άνθρωπο εξαιτίας μιας απλής εσωτερικής αίσθησης την οποία έχει φύσει.

⁶⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Γ, 24, 10.

⁶⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 104.

⁶⁷ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Δ, 40.

⁶⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 62-63.

- Η συμπαντική αρμονία αποτελεί βασική και ουσιώδη στωική θέση. Το αρμονικό σύμπαν συναντούμε ως ιδέα και στο Μάρκο Αυρήλιο στη φράση: «ἀρμονία ἐστὶ μία»⁶⁹.

Ο όρος αρμονία έχει, ωστόσο, και αισθητική σημασία. Ο Shaftesbury υιοθετεί μια αισθητική θέαση του σύμπαντος και δηλώνει το θαυμασμό και το ἔνθουσιασμό του για την ομορφιά που μπορεί να αντικρίσει κανείς στο φυσικό κόσμο⁷⁰, η οποία εξαρτάται άμεσα από τις ποιότητες της αναλογίας, της αρμονίας και της ευταξίας. Ωστόσο, με την αισθητική θέαση της φύσης⁷¹ ο Shaftesbury⁷² συμβάλλει στην ανάδυση της έννοιας του υψηλού (sublime)⁷³ και προδίκονομεί τη μετέπειτα θεματοποίησή της από άλλους στοχαστές μεταξύ των οποίων και ο Edmund Burke⁷⁴.

Είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό, μετά την εξέταση μερικών κοσμολογικών αποψεων του Shaftesbury και των Στωικών, να προσεσσουμε

⁶⁹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Ε, 8.

⁷⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 12, αλλά στις σελ.95-124.

⁷¹ Παράλληλα, στον Επίκτητο συναντούμε φράσεις που δηλώνουν το θαυμασμό του για την ομορφιά της φύσης. «Ἡ αἴσθησις τῆς ομορφιάς τῆς φύσεως, τὴν ὁποία κάποιος χωρὶς ἀμφιβολία λαμβασμένα θα ἀρνιόταν ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμος, εἶναι ἐντονα ἀνεπτυγμένη σὲ αὐτόν», ὅπως ἀναφέρει ὁ Bonhöffer (*The Ethics of the Stoic Epictetus*, σελ. 69). Ἐτσι, λοιπόν, ὁ Επίκτητος χρησιμοποιεῖ φράσεις σαν κι αὐτές «κρεῖττόν τι ἔχεις ἢ μείζον ἰδεῖν τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν ἀστρῶν, τῆς γῆς ὅλης, τῆς θαλάσσης;» (*Διατριβαί*, Β, 16, 32). Ἐπίσης, «ὁ δὲ ἄνθρωπος...ἔσχηκε τὸ μὴ ἐρριζῶσθαι μὴδὲ προσπεφυκέναι τῇ γῆ, ἀλλὰ ἄλλοτ' ἐπ' ἄλλους ἴεσθαι τόπους πότε μὲν χρεῖων τινῶν ἐπειγουσῶν, πότε δὲ καὶ αὐτῆς τῆς θεᾶς ἔνεκα» (*Διατριβαί*, Γ, 24, 12). Ἀλλά καὶ «τὶ γὰρ ἐστὶν ἡδίων θέαμα τῷ φιλανθρώπῳ ἢ ἄνθρωποι πολλοὶ; Ἴππων ἀγέλας ἢ βοῶν ἡδέως ὀρώμεν, πλοῖα πολλὰ ὅταν ἴδωμεν διαχεόμεθα» (*Διατριβαί*, Δ, 4, 27). Ὡστόσο, ἀπλῶς ἀναφέρουμε τὴ θέση τοῦ Επίκτητου, χωρὶς νὰ τεκμηριῶναι ἀπὸ μόνη τῆς ἐπίδρασὸς τῆς στὸν Shaftesbury.

⁷² Για τὸ θέμα βλ. Andrea Gatti, "Estetica e cosmologia in Shaftesbury", *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, (1992), σελ. 87-101.

⁷³ Για τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὴν πραγματεύση τοῦ Monroe C. Beardsley, *Ἱστορία τῶν αισθητικῶν θεωριῶν*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ- Παῦλος Χριστοδουλίδης, ἐκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1989, σελ. 172. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὑψηλὸ καὶ τὸ ὠραῖο ἐνημερωτικὰ ἀναφέρεται ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ἐννοίες με ἰδιαίτερη παράδοση, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Λογγίνο καὶ ἀπασχόλησε τοὺς στοχαστὲς τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Ὁ Shaftesbury σχετίζει τὸ αἶσθημα τοῦ ὑψηλοῦ καὶ με τὴ θέαση τῆς φύσεως (βλ. Benjamin Rand, *Second Characters*, ὁ.π. σελ. 163), τοῦ δημιουργήματος τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ ὅλους τοὺς καλλιτέχνες. Ἡ αἴσθησις τοῦ ὑψηλοῦ βασίζεται στὸ μέγεθος τοῦ ἀντικειμένου σὲ σχέση με τὸν πεπερασμένο ἀνθρώπινο νοῦ. Ἡ ἐννοία τοῦ ὑψηλοῦ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Shaftesbury γιὰ τὶς διάφορες μορφές τέχνης, καθὼς καὶ γιὰ χαρακτηρίσει ἀνθρώπινες συμπεριφορές, σκέψεις καὶ χαρακτήρες.

⁷⁴ Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, ἐκδ. David Womersley, Penguin Books, 1998.

ότι πέρα από το γεγονός ότι ο Shaftesbury αναφέρει θέσεις που έχουν επηρεαστεί σαφώς από τα στωικά του αναγνώσματα, δηλαδή, το νήμα με το οποίο ξετυλίγονται και αρθρώνονται λογικά οι θέσεις αυτές είναι το ίδιο.

Το σχέδιο για τον κόσμο και η Πρόνοια

Ως προς το πρόβλημα της προέλευσης του σύμπαντος ο Shaftesbury ανήκει σ' αυτούς που ασπάζονται την τελεολογική αντίληψη, ότι δηλαδή το σύμπαν δημιουργήθηκε με βάση ένα σχέδιο, δηλαδή με γνώση και ευφυΐα. Θεωρεί ότι είναι αδύνατο το σύμπαν να προήλθε ευκαιριακά και τυχαία, από τυχαίες συγκρούσεις ατόμων επιτιθέμενος με τον τρόπο αυτό στις απόψεις υλιστών φιλοσόφων.

Η ιδέα της ύπαρξης σχεδίου βάσει του οποίου δημιουργήθηκε ο κόσμος συναντάται και στους Στωικούς από την αρχαία φάση έως και τη νέα. Ο Μάρκος Αυρήλιος αναμφίβολα δηλώνει την πίστη του στην ιδέα αυτή⁷⁵, επίσης αντιτιθέμενος στις θέσεις υλιστών ιδιαίτερα των Επικούρειων, σύμφωνα με τους οποίους ο κόσμος υπάρχει ως προϊόν της τύχης.

Σύμφωνα με τον Shaftesbury στο πλαίσιο του σχεδιασμένου κόσμου υπάρχει ένα σκοπός, ένα τέλος προς το οποίο τείνουν όλα τα όντα. Σε κάθε μέρος του σύμπαντος έχουν δοθεί οι κατάλληλες διαθέσεις, αλλά και πλεονεκτήματα, ώστε αυτό να μπορεί να κατευθύνεται προς και να φτάνει εν τέλει στο σκοπό για τον οποίο έχει δημιουργηθεί και υπάρχει. Ο κόσμος, λοιπόν, στον Shaftesbury λειτουργεί υπό ένα πρίσμα τελεολογικό.

Η στωική οπτική είναι κι αυτή, ως γνωστόν, τελεολογική. Ο Μάρκος Αυρήλιος για την ύπαρξη τέλους στο σύμπαν θα πει: «καὶ πάλιν ὅτι οὐπερ ἔνεκεν ἕκαστον κατασκευασταὶ πρὸς ὃ τε κατασκευάσται, πρὸς τοῦτο

⁷⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Β, 11 και IB,28.

φέρεται πρὸς ὃ φέρεται δέ, ἐν τούτῳ τὸ τέλος αὐτοῦ ὅπου δὲ τὸ τέλος ἐκεῖ καὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ ἀγαθὸν ἐκάστου»⁷⁶. Κάθε πράγμα, λοιπόν, με τρόπο φυσικό ἔχει τὴν τάση νὰ κινεῖται πρὸς τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι προορισμένο ἀπὸ τὴ φύση του. Καὶ τὸ τέλος εἶναι καὶ τὸ συμφέρον του καὶ τὸ καλὸ του. Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα μας παραπέμπει κατευθεῖαν στὸν Shaftesbury, ὁ ὁποῖος στὸ *Inquiry concerning virtue or merit* εκφράζει ακριβῶς τὴν ἴδια ιδέα''. Ὁ Επίκτητος καὶ αὐτὸς στὶς *Διατριβές* I,6 αναφέρεται ἐκτενῶς στὸ θέμα τῆς τελεολογίας. Λέει ὅτι ὁ θεὸς ἔχει φτιάξει ὅλα τὰ πράγματα δίνοντάς τους ἓνα σκοπὸ. Κάνοντας διάκριση μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων καταλήγει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ τρόπος ζωῆς ὁ σύμφωνος με τὴ φύση.

Βασικὴ θεωρητικὴ προϋπόθεση τοῦ Shaftesbury ἀποτελεῖ ἡ θέση τοῦ γιὰ τὴν τελειότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σχέδιο γιὰ τὸν κόσμο. Ἐτσι, ὄχι μόνον ὑπάρχει ἓνα ευφυῆς σχέδιο, ἀλλὰ εἶναι καὶ τέλειο. Ὁ Shaftesbury στὸ *An Inquiry Concerning Virtue* ξεκινᾷ τὸν προβληματισμὸ τοῦ λέγοντας ὅτι «στο ὅλο (ἢ στὸ σύμπαν) εἴτε ὅλα εἶναι σύμφωνα με μιὰ καλὴ τάξη καὶ συνάδουν με τὸν καλύτερο τρόπο στὸ γενικὸ συμφέρον, εἴτε ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ εἶναι διαφορετικὸ καὶ πιθανόν θὰ μπορούσε νὰ διαμορφωθεῖ καλύτερα, νὰ δημιουργηθεῖ πιο σοφά καὶ νὰ εἶναι περισσότερο ἐπωφελές γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ τῶν ὄντων ἢ τοῦ ὅλου»⁷⁸. Ἡ θέση ποὺ υποστηρίζει εἶναι σύμφωνα με τὴν πρώτη ἐκδοχὴ. Ὅτι ὑπάρχει εἶναι σύμφωνο με μιὰ καλὴ τάξη. Ὁ κόσμος εἶναι ὁ καλύτερος δυνατός, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ ἓνα σοφὸ σχέδιο.

Τὸ ὅλο ἔχει σχεδιαστεῖ με τὸν καλύτερο τρόπο. Τὸ σχέδιο βάσει τοῦ ὁποῖου δημιουργήθηκε τὸ σύμπαν εἶναι τέλειο. Ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Shaftesbury σχετίζεται με τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὸ ἀν ἡ φύση σφάλλει, καὶ ἄβεβαια στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀπαντᾷ ἀρνητικά. Πρῶτα καὶ κύρια ἀρνεῖται ὅτι

⁷⁶ Μάρκος Αὐρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Ε, 16. Ἡ ἴδια ιδέα εκφράζεται καὶ στὸ Η, 19.

⁷⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ 243.

⁷⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ 239.

μία φύση αδύναμη και σφάλλουσα είναι δυνατό να προήλθε από ένα αλάνθαστο χέρι, αυτό του δημιουργού της. Έπειτα διαβεβαιώνει ότι η φύση «όταν φαίνεται περισσότερο αδαής ή διεστραμμένη στα έργα της...ακόμη και τότε είναι τόσο σοφή και τόσο προνοητική όσο και στα καλύτερα δημιουργήματά της»⁷⁹. Έτσι, λοιπόν, ακόμη και όταν ο άνθρωπος θεωρεί τη φύση εχθρική μέσα από την εκδήλωση σεισμών, πλημμυρών, πυρκαγιών ή ασθενειών που οδηγούν στην εξαφάνιση ολόκληρες γενιές πλασμάτων, εκείνη ωστόσο εξακολουθεί να «δουλεύει όπως και πριν και όχι παράλογα ή λανθασμένα, όχι αδύναμα ή με αδύναμες προσπάθειες, αλλά νικημένη από έναν ανώτερο αντίπαλο και από μια άλλη δίκαια επικρατούσα δύναμη της φύσης»⁸⁰.

Έτσι, και στην περίπτωση που ένα πλάσμα δεν μπορεί να αναπτυχθεί με το σωστό τρόπο και να ακμάσει όπως τα όμοιά του, ο Shaftesbury απορρίπτει την εκδοχή να είναι η φύση υπαίτια γιατί απλούστατα εκείνη δρα πάντα προς όφελος των όντων-μερών του σύμπαντος. Η εξήγηση, λοιπόν, που δίνει είναι πως κάθε φύση σταθερά και φυσικά οδηγείται σε ό,τι είναι καλό για την ίδια εκτός εάν κάτι ξένο την εμποδίσει, είτε επικρατώντας και προκαλώντας βλάβη εσωτερικά, είτε ασκώντας εξωτερική βία⁸¹. Ωστόσο, η συγκεκριμένη φύση θα καταβάλλει όλες τις δυνατές προσπάθειες για να ξεπεράσει τη δυσχερή κατάσταση και να αποκατασταθεί.

Οι Στωικοί πίστευαν και αυτοί ότι ο κόσμος είναι ο καλύτερος από όλους τους δυνατούς κόσμους και ότι παρά τις φαινομενικές μόνο ατέλειες του, η φύση οργανώνει κάθε μέρος κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει αρμονία στο σύνολο⁸². Είναι διάχυτη σε όλο το έργο του Μάρκου Αυρήλιου

⁷⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 22.

⁸⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 23.

⁸¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 106.

⁸² A.A. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος-Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ. 264.

η πεποιθήσή του αυτή με όλες τις ψυχολογικές και ηθικές επιπτώσεις από τις οποίες συνοδεύεται, όπως θα δούμε και στο επόμενο μέρος.

Ο Μάρκος Αυρήλιος λέει χαρακτηριστικά: «οὐδὲν γὰρ βλαβερόν τῷ μέρει, ὃ τῷ ὅλῳ συμφέρει. Οὐ γὰρ ἔχει τι τὸ ὅλον, ὃ μὴ συμφέρει ἑαυτῷ, πασῶν μὲν φύσεων κοινὸν ἔχουσῶν τοῦτο, τῆς δὲ τοῦ κόσμου προσειληφύιας τὸ μηδὲ ὑπὸ τινος ἔξωθεν αἰτίας ἀναγκάζεσθαι βλαβερόν τι ἑαυτῇ γεννᾶν»⁸³. Είναι φανερό από το απόσπασμα η πεποιθήσή του πως οτιδήποτε προέρχεται από τη φύση δεν είναι δυνατό να μην συνάδει με την τελειότητα του σχεδίου, ή να αντιβαίνει σε αυτό.

Στο Γ, 2 ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρει ότι όλα όσα επακολουθούν εκδηλώσεις της φύσης διαθέτουν κάτι το χαριτωμένο και το ευχάριστο ακριβώς για το λόγο ότι είναι γεγονότα που σχετίζονται με τη φύση και τις διεργασίες της, αν και απέχουν από το να τα χαρακτηρίσει κάποιος όμορφα με μια πρώτη εντύπωση. Το γεγονός αυτό, λοιπόν, συντελεί στον εξωραϊσμό τους και στο αίσθημα της ευχαρίστησης της ψυχής του ανθρώπου που τα παρατηρεί. Ωστόσο, για να τα δει κάποιος έτσι πρέπει να είναι εξοικειωμένος με την οικουμενική φύση και τα έργα της, καθώς επίσης να έχει ευρεία γνώση για όσα συμβαίνουν στο σύμπαν. Παραδείγματα τα οποία αναφέρει ανάμεσα σε άλλα είναι οι καρποί της ελιάς που λίγο απέχουν από τη σήψη, η όψη του λιονταριού, ο αφρός που τρέχει από το στόμα των αγριόχοιρων.

Από τα αποσπάσματα του Shaftesbury, του Επίκτητου⁸⁴ και του Μάρκου Αυρήλιου διακρίνεται εύκολα η εξής ιδέα: όταν αναφέρονται σε εκδηλώσεις και σε φαινόμενα της φύσης, τα οποία ο άνθρωπος θεωρεί κακά και δυσάρεστα, τονίζουν ότι οι κρίσεις αυτές είναι αυθαίρετες και εσφαλμένες. Δεν αναφέρουν σε κανένα σημείο πως τα συγκεκριμένα φαινόμενα είναι οτιδήποτε κακό ή ηβλικό για τον άνθρωπο, παρα μόνο οτι ως

⁸³ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Ι, 6.

⁸⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 6, 1.

τέτοια τα θεωρεί και τα αντιμετωπίζει ο ίδιος ο άνθρωπος. Κοινή ιδέα των φιλοσόφων είναι ότι ο απαίδευτος άνθρωπος δεν είναι σε θέση να τα δει διαφορετικά παρά μόνο αν αποκτήσει μια ευρεία γνώση για τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του σύμπαντος, καθώς και για τα χαρακτηριστικά του. Ο καλλιεργημένος άνθρωπος αναγνωρίζει την οικονομία της φύσης πίσω από κάθε ενέργειά της.

Σύμφωνα με τον Shaftesbury, πίσω από τον αισθητό κόσμο, τον κόσμο των φαινομένων, μπορεί να συλληφθεί ενορατικά ένας διαφορετικός κόσμος, ο οποίος διέπεται από την ενότητα ενός τέλει σχεδίου. Ωστόσο, για να αποκτήσει ο άνθρωπος συνείδηση της ευταξίας, της συνοχής και της ενότητας του σύμπαντος είναι απαραίτητο να συλλάβει τις έννοιες αυτές ενορατικά, κάτι που πετυχαίνει μόνο ένας καλλιεργημένος άνθρωπος.

Σύμφωνα με τον Shaftesbury, ακόμη και όταν ο άνθρωπος βρίσκεται σε μια έρημο και αντικρίζει την αγριότητα του τοπίου, αλλά και τα άγρια πλάσματα που αυτό φιλοξενεί, αναγνωρίζει την οικονομία και την Πρόνοια της φύσης. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «...τα ερπετά, τα άγρια θηρία και τα δηλητηριώδη έντομα, πόσο τρομερά ή σε πόση αντίθεση με την ανθρώπινη φύση, είναι ωστόσο όμορφα καθεαυτά και κατάλληλα για να εξυψώσουν τις σκέψεις μας στο θαυμασμό αυτής της θεϊκής σοφίας, της τόσο ανώτερης από τη δική μας ανεπαρκή αντίληψη. Ανίκανοι να πούμε για τη χρήση ή την υπηρεσία όλων των πραγμάτων σε αυτό το σύμπαν, είμαστε εν τούτοις πεισμένοι για την τελειότητα όλων και για τη δικαιοσύνη της οικονομίας στην οποία όλα τα πράγματα είναι υποταγμένα, και σε σχέση με την οποία τα πράγματα που φαίνονται δύσμορφα είναι ευχάριστα, τα χωρίς τάξη είναι τακτικά, η φθορά είναι ευεργετική και τα δηλητήρια αποδεικνύονται θεραπευτικά και ευεργετικά»⁸⁵. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποδεικνύει ότι όλα

⁸⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 122.

δημιουργούνται και συμπεριφέρονται βάσει μιας οικονομίας, αυτής που απορρέει από το ευφρές σχέδιο του δημιουργού του σύμπαντος, στο πλαίσιο του οποίου όλα τα επιμέρους εξυπηρετούν την οικονομία του συνόλου.

Είναι πολύ σημαντικό να τονίσουμε εδώ πως, σύμφωνα με τον Shaftesbury, οτιδήποτε συμβαίνει στη φύση, ακόμη κι αν είναι κατ'αστροφικό ή ασύμφορο για κάποια πλάσματα, είναι ιδωμένο από την προοπτική του όλου κάτι που συμβάλλει στο γενικό συμφέρον και την οικονομία του συνόλου. Αν το ίδιο γεγονός αντιμετωπιζόταν με την οπτική του μέρους, τότε είναι σίγουρα κάτι ασύμφορο για το μέρος, εφόσον όμως το όλο προηγείται του μέρους, όλα είναι αναγκαία για την οικονομία του συνόλου.

Ο Μάρκος Αυρήλιος στο I, 6 λέει: «τούτων γὰρ μεμνηνόμενος, καθότι μὲν μέρος εἰμί, οὐδενὶ δυσαρεστήσω τῶν ἐκ τοῦ ὅλου ἀπονεμομένων οὐδὲν γὰρ βλαβερόν τῷ μέρει, ὃ τῷ ὅλῳ συμφέρει. Οὐ γὰρ ἔχει τι τὸ ὅλον, ὃ μὴ συμφέρει ἑαυτῷ, πασῶν μὲν φύσεων κοινὸν ἔχουσῶν τοῦτο, τῆς δὲ τοῦ κόσμου προσειληφύιας τὸ μηδὲ ὑπὸ τινος ἔξωθεν αἰτίας ἀναγκάζεσθαι βλαβερόν τι ἑαυτῇ γεννᾶν. Κατὰ μὲν δὴ τὸ μεμνηῆσθαι, ὅτι μέρος εἰμί ὅλου τοῦ τοιούτου, εὐαρεστήσω παντὶ τῷ ἀποβαίνοντι».

Στο Δ, 23 αναφέρει επίσης: «πᾶν μοι συναρμόζει, ὃ σοὶ εὐάρμοστόν ἐστιν, ὃ κόσμῳ· οὐδὲν μοι πρόωρον οὐδὲ ὄψιμον τὸ σοὶ εὔκαιρον». Ο Μάρκος Αυρήλιος, λοιπόν, παραδέχεται πως ὅ,τι συμβαίνει από τη φύση είναι καλό και προτρέπει να το δέχονται οι άνθρωποι ως τέτοιο. Ο φιλόσοφος εξηγεί ότι όχι μόνο δεν μπορεί να είναι βλαβερό για το μέρος κάτι που συμφέρει το ὅλο, αλλά και πως οτιδήποτε συμβαίνει στο μέρος οδηγεί αναγκαία στην ευημερία του ὅλου. Ο θεός δεν κάνει τίποτα να συμβεί που είναι αντίθετο με ἢ εμποδίζει το σχέδιο βάσει του οποίου ἔχει θέσει ἕνα σκοπὸ για τον κόσμo, το καλὸ του ὅλου και την αρμονία. Ὅλα,

λοιπόν, γίνονται βάσει μιας ορισμένης οικονομίας που κύριο στόχο έχει το γενικό καλό πάντα μέσα στο πλαίσιο του καλύτερου δυνατού κόσμου.

Η παραδοχή της τελεολογίας οδηγεί αναγκαστικά και στην αναγνώριση της ύπαρξης Πρόνοιας στον κόσμο. Μια ενδεχόμενη σφάλουσα φύση θα σήμαινε για τον Shaftesbury πρώτα ότι ο κόσμος προέρχεται από τυχαία γεγονότα και όχι από μια αρχή και ένα ευφυές σχέδιο. Αυτό με τη σειρά του θα απέκλειε το ότι η αρχή αυτή είναι η αιτία όλων των πραγμάτων. Επιπλέον, θα δήλωνε μια αδύναμη και κακόβουλη δημιουργούσα αρχή, η οποία δεν συμφωνεί με τη δημιουργούσα αρχή του σύμπαντος που έχει ο Shaftesbury κατά νου, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η Πρόνοια.

Η Πρόνοια σύμφωνα με τον Shaftesbury αποκαλύπτεται στην τάξη των πραγμάτων που υπάρχει στον κόσμο. Και η τάξη αυτή για τον Shaftesbury είναι έλλογη. Στα κείμενα η Πρόνοια ταυτίζεται με τη φύση και το θεό⁸⁶, αλλά και με τον οικουμενικό νου (universal mind)⁸⁷. Η Πρόνοια «σκέφτεται και δρα αντίστοιχα για τη χρήση και το σκοπό των μερών»⁸⁸. Η Πρόνοια δεν υπάρχει ως κάτι που έχει σχεδιάσει ένας εξωτερικός θεός για τον κόσμο. Ο θεός του Shaftesbury ως φύση, ως Πρόνοια ή οικουμενικός νους ενυπάρχει στο σύμπαν, το διαπερνά, δεν είναι υπερβατικός.

Η ιδέα της Πρόνοιας απαντάται και στους Στωικούς. Ο Μάρκος Αυρήλιος διερωτάται αν ο κόσμος προέρχεται από την τύχη και τα άτομα ή αν διέπεται από τάξη και Πρόνοια. Η πρώτη περίπτωση αφορά σίγουρα την επικούρεια εκδοχή και η αντιπαράθεση με αυτήν αποτελεί συχνότατο θέμα στο έργο του, όπως και στα έργα όλων των εκπροσώπων της Στοάς. Στο Β, 3 θα δηλώσει ότι «τὰ τῶν θεῶν προνοίας μεστὰ», εννοώντας ότι υπάρχει Πρόνοια και φροντίδα για τον άνθρωπο, όπως και για όλα τα μέρη του

⁸⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ 98.

⁸⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ 21.

⁸⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ 104.

σύμπαντος. Ο Επίκτητος, επίσης, αναφέρει σχετικά με την Πρόνοια: «ἀφ' ἑκάστου τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων ῥᾶδιόν ἐστιν ἐγκωμιάσαι τὴν Πρόνοιαν, ἂν δυο ἔχη τις ταῦτα ἐν ἑαυτῷ, δύναμίν τε συνορατικὴν τῶν γεγονότων καὶ τὸ εὐχάριστον»⁸⁹.

Το κοσμοεῖδωλο του Shaftesbury εἶναι εντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ τὸ μηχανιστικὸ καὶ υλιστικὸ κοσμοεῖδωλο, στὸ ὁποῖο κυριαρχεῖ τὸ τυχαῖο σε ἀντίθεση με τὸ ἀναγκαῖο που καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν Πρόνοια καὶ τὸν οἰκουμενικὸ νοῦ, ἡ ἀταξία σε ἀντίθεση με τὴν τάξη καὶ τὴν ἀρμονία. Ο Shaftesbury με τὶς θέσεις του ἐπιτίθεται στους υλιστές καὶ ἐμπειριστές φιλοσόφους, προγενέστερους καὶ σύγχρονους του. Ὡς ἐκφραστὴς τοῦ μηχανιστικοῦ μοντέλου μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα ἀναδύονται ὁ Ἐπίκουρος καὶ ὁ Hobbes⁹⁰, στους ὁποίους γίνονται πολλές ἀναφορὲς ἀμεσες καὶ ἔμμεσες. Για τὸν Shaftesbury τίποτα δὲν εἶναι τυχαῖο, ἐνῶ ταυτόχρονα τίποτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ τίποτα.

Ἡ ἐπικούρεια κοσμολογία βρισκόταν με ἀνάλογο τρόπο στὸ στόχαστρο τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Τὰ δύο συστήματα βρισκόταν σε διαρκὴ διάλογο καὶ ἀντιπαράθεση πρεσβεύοντας ἰδέες γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο ἀντιθετικὲς μετὰξὺ τους. Καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ἀλλιῶς ἀφοῦ τὰ δύο συστήματα ξεκινούσαν ἀπὸ μιὰ ὀλωσδιόλου διαφορετικὴ ἢ μάλλον ἀντίθετη θεωρία γιὰ τὸν κόσμο, τὴ δημιουργία καὶ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ θεότητα. Εἶναι ἡ ἔνωση καὶ ἡ ἀρμονικὴ συνεργασία που ἀντιτίθενται στὴ σύγχυση καὶ τὸ συνονθύλευμα, ἡ εὐταξία στὴ θέση τῆς μηχανικῆς σύνδεσης τῶν ἀτόμων, ἡ

⁸⁹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 6, 1.

⁹⁰ Ο Hobbes συγκροτεῖ τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων λειτουργιῶν ὡς μιὰ σειρά μηχανικῶν ἐπαφῶν καὶ κινήσεων: «...στὴν αἰσθητήρια πρόσληψη αὐτὸ που συμβαίνει μέσα μας δὲν εἶναι παρά κινήσεις, τὶς ὁποῖες προκαλεῖ ἡ ἐπενέργεια τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματός μας: στὴν ὄραση τὸ φῶς καὶ τὸ χρῶμα, στὴν ἀκοή ὁ ἦχος, στὴ μύτη ἡ ὀσμή κλπ. Παρομοίως, ὅταν ἡ ἐπενέργεια τοῦ ἰδίου ἀντικειμένου συνεχισθεῖ ἀπὸ τὰ μάτια, τὰ αὐτιά καὶ τ' ἄλλα ὄργανα πρὸς τὴν καρδιά, τὸ οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς καὶ δὲν εἶναι παρά κίνηση ἢ ροπή, που συνίσταται στὴν ὄρεξη ἢ τὴν ἀποστροφή γιὰ τὸ κινούμενο ἀντικείμενο. Ἡ ἐκδήλωση ἢ ἡ αἴσθηση αὐτῆς τῆς κίνησης εἶναι ἐκεῖνο που ἀποκαλούμε ἢ ἀπόλαυση ἢ δυσἀρέσκεια». Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, ὁ.π. σελ. 124.

Πρόνοια αντί της τυφλής σύγκρουσης, ο λόγος ως έκφραση της διάνοιας και ο λόγος ως αποτέλεσμα της τυχαίας σύμπτωσης, η οργανική ενότητα των μερών και η τυχαία σύνθεση των ατόμων, ένας κόσμος ο θεϊκός σε όλα του τα μέρη και στο όλο και ένας κόσμος χωρίς τη μεσολάβηση των θεών ή της Πρόνοιας⁹¹.

Ο άνθρωπος και η φύση του

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα κοινά πεδία στις απόψεις των τριών φιλοσόφων για τον άνθρωπο και τη φύση του⁹². Αρχικά θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι και οι τρεις φιλόσοφοι υιοθετούν τη θέση της φυσικής κοινωνικότητας του ανθρώπου. Θα υποστηρίξουμε ότι παρά την κοινή θέση ότι ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικό ον, η κοινωνικότητα στους Στωικούς απορρέει από τη συγγένεια του λόγου, η οποία συνδέει τους ανθρώπους, ενώ στην περίπτωση του Shaftesbury συνδέεται με τα συναισθήματα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις θέσεις των φιλοσόφων για τη φυσική ροπή του ανθρώπου προς το ατομικό του καλό, τις απόψεις τους για τις έμφυτες ιδέες και την κοινονοημοσύνη.

⁹¹ Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 319.

⁹² Ενδιαφέρον για το θέμα της ανθρώπινης φύσης στον Shaftesbury παρουσιάζει το άρθρο του Ernest Tuveson, "Shaftesbury on the not so simple plan of human nature", *Studies in English Literature 1500-1900*, τόμος 5, τεύχος 3, Restoration and Eighteenth century, (Καλοκαίρι 1965), σελ. 403-434.

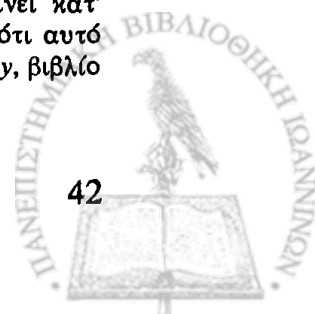
Κοινωνικότητα και ατομική μέριμνα

Ο Shaftesbury αναπτύσσει τη θεωρία του για τη φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου ως απάντηση στη θέση του Hobbes ότι ο άνθρωπος στη φυσική κατάσταση τοποθετείται σε μια κατάσταση διαρκούς σύγκρουσης και πολέμου⁹³. Η ευμένεια και η συμπάθεια που συνεπάγεται η κοινωνικότητα αποτελούν απάντηση και στον Locke, ο οποίος θεωρώντας τον άνθρωπο κινούμενο στο δίπολο ηδονής και πόνου, ορίζει την ηθική κανονιστικά⁹⁴.

Η θέση του Shaftesbury για την φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου απορρέει από τις κοσμολογικές του πεποιθήσεις, τις οποίες εξετάσαμε πιο πάνω. Σε ένα σύμπαν ιδωμένο ως όλο συνεκτικό, ενιαίο και με ισχυρές ενωτικές αρχές, όπου κάθε μέρος θεωρείται και κατανοείται μέσα από τη σχέση του με το σύνολο, ως αναπόσπαστο τμήμα του όλου, ο άνθρωπος, όπως και κάθε πλάσμα διάκειται φιλικά απέναντι όχι μόνο στους άλλους ανθρώπους αλλά και σε όλα τα πλάσματα. Το σύμπαν ως οργανικό σύνολο συστημάτων είναι αρμονικό. Η κοινωνία των ανθρώπων, ως υποσύστημα

⁹³ «Είναι λιπτόν φανερό ότι όσο οι άνθρωποι ζουν χωρίς μια κοινή εξουσία που θα τους κρατούσε όλους υποταγμένους, βρίσκονται σε μια κατάσταση πολέμου. Και μάλιστα αυτός ο πόλεμος είναι πόλεμος των πάντων εναντίον πάντων». Ο Hobbes έχει ήδη απαριθμήσει τις τρεις βασικές αιτίες της διαμάχης αυτής. Πρώτον, ο ανταγωνισμός, ο οποίος ωθεί τους ανθρώπους να επιτίθενται για το κέρδος. Δεύτερον, η δυσπιστία, η οποία τους φέρνει σε σύγκρουση για την ασφάλειά τους και τρίτον η δόξα, η οποία του κάνει να πολεμούν για τη φήμη. Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π. σελ. 195.

⁹⁴ «Αν θεθεί ακολούθως το ερώτημα «τι είναι εκείνο που κινεί τη βούληση», απαντώ: η ευτυχία και μόνο... κάθε καλό, ακόμα και αν διαπιστωθεί και γίνει παραδεκτό ως τέτοιο, δεν κινεί κατ' ανάγκην την επιθυμία κάθε ιδιαίτερου ανθρώπου παρά μόνο στο βαθμό που θεωρείται ότι αυτό συνιστά αναγκαίο μέρος της δικής του ευτυχίας». Βλ. John Locke, *The Works*, ό.π. *An Essay*, βιβλίο II, κεφ. XXI, παρ. 41 και 43 (ανέκδοτη μετέφραση του Δ.Δρόσου).

του σύμπαντος τείνει στην ευημερία και το κοινό καλό, κατ' αναλογία με την αρμονία του σύμπαντος. Η κοινωνία δηλαδή, ως μικρόκοσμος, είναι κι αυτή αρμονική χάρη στα κοινωνικά συναισθήματα που τρέφουν οι άνθρωποι ο ένας για τον άλλο. Και τέλος ο άνθρωπος στοχεύει σε μια αρμονία εσωτερική και σε μια εναρμόνιση του εαυτού με τη συμπαντική αρμονία. Η αρμονία, λοιπόν, χαρακτηρίζει όλα τα επίπεδα των συστημάτων του σύμπαντος.

Ο Shaftesbury θεωρεί ότι ο άνθρωπος δραστηριοποιείται στη βάση των στοργών⁹⁵ (affections). Αυτές περιλαμβάνουν τα συναισθήματα, τα κίνητρα, τις συναισθηματικές ροπές, τις έξεις, τις ορμές και τις διαθέσεις που έχει. Οι στοργές είναι τριών ειδών: οι φυσικές, οι ατομικές και οι αφύσικες. Οι φυσικές και οι ατομικές στοργές έχουν δοθεί στον άνθρωπο από τη φύση. Οι αφύσικες, όπως δηλώνει και ο όρος είναι διαστρέβλωση των άλλων δύο και δεν προέρχονται από τη φύση.

Οι φυσικές στοργές περιλαμβάνουν τα κοινωνικά συναισθήματα του ανθρώπου, ανάμεσα στα οποία η αγάπη, η προσήνεια, η καλή θέληση (goodwill) και η συμπάθεια (sympathy) με το είδος⁹⁶, και γι' αυτό το λόγο ονομάζονται κοινωνικές. Επίσης, στο έργο του αναφέρονται η τιμιότητα, ο ηρωισμός και η γενναιοδωρία, η αγάπη για την πατρίδα, η δικαιοσύνη και η ευγνωμοσύνη ως κοινωνικές αρετές που απορρέουν από συναισθήματα. Ο Shaftesbury αναγνωρίζει από τη μια τη φυσικότητα και από την άλλη τη δυναμικότητα των κοινωνικών τάσεων του ανθρώπου επειδή ακριβώς είναι φυσικές⁹⁷. Οτιδήποτε φυσικό είναι πολύ ισχυρό και δεν ξεριζώνεται από τη φύση του ανθρώπου παρά μόνο με πολλή εξάσκηση και προσπάθεια.

⁹⁵ Αυτόν τον όρο χρησιμοποιεί ο Shaftesbury για να αποδώσει το "affection" στο Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ. 220.

⁹⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 293.

⁹⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 75.

Ο άνθρωπος σύμφωνα με το Shaftesbury φτιάχτηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να συνυπάρχει με τους άλλους ανθρώπους και να επιδιώκει την καλή σχέση μαζί τους και η κοινωνική του κλίση του τού είναι τόσο φυσική, όσο οποιαδήποτε φυσική όρεξη ή αίσθηση, όσο το να πίνει και να τρώει⁹⁸. Ο Shaftesbury τονίζει διαρκώς στο έργο του την άποψή ότι η κοινωνικότητα και τα αλτρουιστικά συναισθήματα είναι πρωταρχικά, κύρια, βασικά και προπάντων φυσικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου.

«Δεν υπάρχει τίποτα πιο φανερό από το ότι υπάρχει φυσικά σε κάθε άνθρωπο κάποιος βαθμός κοινωνικής στοργής, η οποία τον προδιαθέτει να αναζητά την οικειότητα και την φιλία των συνανθρώπων του»⁹⁹. Ο άνθρωπος, λοιπόν, τίθεται από τη φύση του ευνοϊκά απέναντι στους συνανθρώπους του και μάλιστα ακολουθώντας την ανθρώπινη φύση του και την κοινωνικότητα που αυτή του επιβάλλει, ενδιαφέρεται για τους άλλους και νοιάζεται για ό,τι τους απασχολεί. Στο *An Inquiry Concerning Virtue* ο Shaftesbury τονίζει τη σημασία που έχουν οι άλλοι για τον άνθρωπο λέγοντας ότι οι απολαύσεις που παίρνει από την κοινωνική συναναστροφή, δηλαδή με το να επιδιώκει την αγάπη και τη φιλία των άλλων και να ενδιαφέρεται γι' αυτούς, αποτελούν τόσο μεγάλη χαρά της ζωής ίση με τα 9/10 της συνολικής χαράς στη ζωή¹⁰⁰. Σε άλλο σημείο εξυμνεί την αγάπη, τη συμπόνια, την ευγένεια, την αρμονία και την ειρήνη που υπάρχουν ανάμεσα σε μια παρέα ανθρώπων¹⁰¹.

Ο άνθρωπος στη φιλοσοφική σκέψη του Shaftesbury έχει - εξαιτίας της κοινωνικότητας του - από τη φύση του ροπή προς την καλοσύνη, γιατί ακριβώς ωθείται εσωτερικά και, όπως θα δούμε και αργότερα, αρέσκεται να κάνει το καλό στους άλλους. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό: «πες μου, σε παρακαλώ, πρέπει να κάνουμε το καλό μόνο σε

⁹⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 74.

⁹⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 315.

¹⁰⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 299.

¹⁰¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 13.

αυτούς που το αξίζουν; Πρέπει μόνο σε έναν καλό γείτονα ή σε μια καλή σχέση, σε έναν καλό πατέρα, παιδί ή αδερφό; Ή η φύση, ο λόγος και η ανθρωπιά μας διδάσκουν καλύτερα να κάνουμε το καλό στον πατέρα επειδή είναι πατέρας, στο παιδί γιατί είναι παιδί, και έτσι σε κάθε σχέση στην ανθρώπινη ζωή;- Νομίζω, είπα εγώ, ότι το τελευταίο είναι το πιο σωστό»¹⁰².

Εξαιτίας των φυσικών στοργών προκαλείται στον άνθρωπο η ευμένεια και το ενδιαφέρον για το καλό των άλλων. Και με τον τρόπο αυτό οι συγκεκριμένες στοργές οδηγούν στο κοινό καλό ή το καλό της κοινωνίας και κατ' επέκταση στην ευημερία του είδους και στην κοινωνική αρμονία. Στο *Miscellaneous Reflections* λέει ότι «οι άνθρωποι, ως έλλογα όντα, είναι φυσικά και αναγκαία ενωμένοι για την ευτυχία και την υποστήριξη του καθενός και για την ύψιστη από όλες τις χαρές και τις απολαύσεις, την νοητική συνδιαλλαγή (intercourse of minds), την ελεύθερη χρήση του λόγου και την άσκηση της αμοιβαίας αγάπης και φιλίας»¹⁰³.

Και ο Επίκτητος, συμβαδίζοντας στο σημείο αυτό με τη θεωρία της έμφυτης κοινωνικότητας της αρχαίας Στοάς, θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικός, πράγμα που τον κάνει να νιώθει χαρά και φιλία από την κοινωνική επαφή. Λέει: «φύσει κοινωνικοῦ είναι καὶ φιλαλλήλου καὶ ἡδέως συναναστρέφεσθαι ἀνθρώποις»¹⁰⁴, «φύσει ἐσμέν κοινωνικοὶ»¹⁰⁵ και «φυσικὴ κοινωνία ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους»¹⁰⁶, αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι οι φυσικές κλίσεις είναι ισχυρές και ανίκητες. Και στον Επίκτητο, λοιπόν, ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικός, γεγονός που καθιστά την κοινωνική συναναστροφή εκτός από ευχάριστη και αναγκαία αφού είναι μέρος της φύσης του. Στη *Διατριβή IV*, στο 1,122

¹⁰² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ 38-39.

¹⁰³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 246.

¹⁰⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III,13,5.

¹⁰⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I,23,1.

¹⁰⁶ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II,20,6.

διερωτάται ποια είναι η φύση του ανθρώπου και αμέσως απαντά ότι η φύση του είναι ακριβώς να συνεργάζεται και να εύχεται το καλό των άλλων. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το απόσπασμα: «πάντα δὲ φίλων μεστά, πρῶτα μὲν θεῶν, εἶτα καὶ ἀνθρώπων φύσει πρὸς ἀλλήλους ὠκειωμένων»¹⁰⁷. Στον Επίκτητο, όπως και στους αρχαίους Στωικούς, το βασικό στοιχείο συγγένειας του ανθρώπου είναι ο λόγος. Όλοι οι άνθρωποι είναι φύσει λογικά όντα και αυτό τους κάνει να έχουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους.

Ο Μάρκος Αυρήλιος υπερασπίζεται επίσης την ίδια ιδέα: «τὸ μὲν οὖν προηγούμενον ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῇ τὸ κοινωνικόν ἐστὶ¹⁰⁸». Στο *Εἰς εαυτόν*, στο Γ,4 λέει ότι είναι φυσικό να ενδιαφερόμαστε για όλους τους ανθρώπους. Ο Μάρκος Αυρήλιος εξηγεί ότι «ὃ του ὅλου νοῦς κοινωνικός. Πεποίηκε γοῦν τὰ χείρω τῶν κρείττωνων ἕνεκεν καὶ τὰ κρείττω ἀλλήλοις συνήρμοσεν»¹⁰⁹. Πιστεύοντας στην ιεραρχία των όντων θεωρεί ότι τα κατώτερα όντα υπάρχουν για χάρη των ανώτερων, ενώ τα ανώτερα, τα οποία είναι τα έλλογα όντα, δηλαδή οι άνθρωποι έχουν προορισθεί για να συνεργάζονται μεταξύ τους¹¹⁰. Ο Μάρκος Αυρήλιος πιστεύει, όμοια με τον Επίκτητο, ότι οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους πέρα από την κοινή καταγωγή, κατά τρόπο βασικό και κύριο με το λόγο, τον οποίο τους έχει δώσει επίσης η φύση. Ο λόγος αποτελεί τη βασική συγγένεια μεταξύ των ανθρώπων, όπως και το στοιχείο συγγένειας με το θεό. Θεωρείται, λοιπόν, αφύσικο οι άνθρωποι να ενεργούν ο ένας εναντίον του άλλου, αφού «τῆς γὰρ τῶν ὄλων φύσεως κατασκευακυίας τὰ λογικὰ ζῶα ἕνεκεν ἀλλήλων, ὥστε ὠφελεῖν μὲν ἄλληλα κατ' ἀξίαν, βλάπτειν δὲ μηδαμῶς»¹¹¹. Η πραγμάτωση της κοινωνικής φύσης έχει τόση σημασία για τον άνθρωπο που στην περίπτωση κατά την οποία μισεί ή αποστρέφεται κάποιον, χωρίζει όχι

¹⁰⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III,24,11.

¹⁰⁸ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ζ,55.

¹⁰⁹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε,30.

¹¹⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Β,1 και Ζ,13.

¹¹¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Θ,1.

μόνο τον εαυτό του από τον πλησίον του, αλλά συγχρόνως αποκόβεται και από ολόκληρη την κοινωνία¹¹².

Η φιλανθρωπία είναι επίσης μια έννοια που θεματοποιούν οι Στωικοί στο πλαίσιο της κοινωνικότητας. Ο Επίκτητος θεωρεί τη φιλανθρωπία και την τάση να βοηθούμε τους άλλους ουσιώδη βήματα για την ηθική τελειότητα¹¹³, αλλά και κλίση φυσική. Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι επίσης επηρεασμένος από αυτό το πνεύμα. Το να κάνει κανείς το καλό στους άλλους και να ευεργετεί είναι αναγκαίο και φυσικό και μέσα στο πλαίσιο της ευγενούς αγάπης για την ανθρωπότητα: «ἀπὸ καρδίας φιλεῖς τοὺς ἀνθρώπους, οὕτω σὲ καταληκτικῶς εὐφραίνει τὸ εὐεργετεῖν»¹¹⁴. «Αἰδοῦ θεοῦ, σῶζε ἀνθρώπους»¹¹⁵. Παράλληλα, ο Μάρκος Αυρήλιος παρακινεί διαρκώς τον άνθρωπο να αγαπά αυτόν που περιπίπτει σε σφάλμα και θεωρεί ότι μέσω αυτής της αγάπης μπορεί να διορθώνεται ο σφάλλων¹¹⁶. Πάνω στο ίδιο θέμα ο Επίκτητος θα πει ότι δε πρέπει να αγανακτεί κάποιος με αυτούς που σφάλλουν, αφού φτάνουν στο σφάλμα λόγω πλάνης. Αντίθετα, πρέπει να τους δείξει την πλάνη τους. Για τον Επίκτητο αξίζουν περισσότερο την λύπη και την κατανόησή του¹¹⁷, παρά το μίσος και την αγανάκτηση¹¹⁸.

Στο πλαίσιο των φυσικών κοινωνικών κλίσεων εντάσσεται και η συμπάθεια, για την οποία γίνεται λόγος και από τους τρεις φιλοσόφους. Κοινή τους θέση είναι ότι η συμπάθεια μεταξύ των ανθρώπων απορρέει από την κοσμική συμπάθεια. Ο Shaftesbury αναφερόμενος στην έννοια αυτή τη

¹¹² Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, ΙΑ, 8.

¹¹³ Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, 6.π. σελ. 151.

¹¹⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ζ, 13.

¹¹⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, ς, 30.

¹¹⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 28.

¹¹⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 18, 3-4.

¹¹⁸ Και ο Shaftesbury κάνει πολλές φορές στο έργο του λόγο για τη φιλανθρωπία και τις πράξεις και τα συναισθήματα που απορρέουν από αυτή, ωστόσο δεν θεματοποιεί αυτή την έννοια. Άλλωστε και ο ίδιος ασκούσε φιλανθρωπικό έργο, στο πλαίσιο του οποίου κάλυπτε οικονομικά τις σπουδές νέων, όπως του Michael Ainsworth, με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία από όπου προκύπτουν πολλά διαφωτιστικά στοιχεία για τους μελετητές.

συγκαταλέγει ανάμεσα στις φυσικές στοργές, ενώ σε άλλο σημείο κάνει αναφορά στη συμμετοχή κάθε ανθρώπου στα συναισθήματα του άλλου¹¹⁹.

Οι Στωικοί θεωρούν ότι όπως υπάρχει συμπάθεια ανάμεσα σε όλα τα μέρη, έτσι υπάρχει και ανάμεσα στους ανθρώπους. Ο Επίκτητος θα πει: «ἀλλὰ τὰ φυτὰ μὲν καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα οὕτως ἐνδέδεται τοῖς ὄλοις καὶ συνπέπονθεν, αἱ ψυχὰ δ' αἱ ἡμέτεραι οὐ πολὺ πλέον;»¹²⁰. Βέβαια στη συναισθηματική εμπλοκή μεταξύ των ανθρώπων τίθενται και όρια από τον Επίκτητο σε βαθμό τέτοιο, ώστε να μπορεί να γίνει εφικτή η απάθεια¹²¹.

Ο Μάρκος Αυρήλιος λέει ότι, ενώ ανάμεσα σε όλα τα μέρη, ακόμα και αν είναι χωρισμένα και μακριά το ένα από το άλλο, υπάρχουν σχέσεις συμπάθειας, καθώς και τάσεις για ένωση, παρόλα αυτά παρατηρεί ότι μόνο τα λογικά όντα, δηλαδή οι άνθρωποι έχουν λησμονήσει τις αμοιβαίες σχέσεις και κλίσεις και ότι μόνο σε αυτούς δεν παρατηρείται τάση προς συνένωση. Αναγνωρίζει, δηλαδή, πως μολονότι οι άνθρωποι από τη φύση τους ενώνονται με τους νόμους της κοινής συμπάθειας, εντούτοις έχουν ξεχάσει τους νόμους της. Συνεχίζοντας, όμως, λέει πως ο άνθρωπος δεν μπορεί να ξεφύγει από την αρχή της ενότητας που ελέγχει το όλο, αφού η ίδια η φύση κυριαρχεί πάνω του¹²².

Και οι τρεις, λοιπόν, συμεριζονται την άποψη για την φυσική κοινωνικότητα των ανθρώπων, αλλά στους Στωικούς η αδελφοσύνη μεταξύ των ανθρώπων απορρέει από τη λογική ουσία του ανθρώπου, ενώ στον Shaftesbury ο δεσμός που ενώνει τους ανθρώπους είναι συναισθηματικός και όχι λογικός¹²³. Η φυσική στοργή είναι περισσότερο συναισθηματική και όχι λογική. Στους Στωικούς ο λόγος είναι το κοινό στοιχείο μεταξύ των ανθρωπων, ο ουνοετικος τους κρικος, και απο εκει ακριφως απορρεει η

¹¹⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 299.

¹²⁰ Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α, 14, 5.

¹²¹ Βλ. σχετικά William Stephens, «Η στωική αγάπη κατά τον Επίκτητο» στο *Ελληνιστική φιλοσοφία*, εκδόθηκε από τον Κ.Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 332-345.

¹²² Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Θ, 9.

¹²³ Βλ. Voitle Robert, *The third Earl of Shaftesbury 1671-1713*, ό.π. 162-163.

κοινωνικότητα. Στο Shaftesbury αντίθετα γίνεται λόγος για κοινωνικά συναισθήματα. Αυτό που ωθεί τον άνθρωπο στην κοινωνική συναναστροφή δεν προέρχεται από το λόγο, αλλά εμπίπτει στην κατηγορία των συναισθημάτων.

Εκτός όμως από κοινωνικές ροπές και κλίσεις, αναγνωρίζεται και από τους τρεις φιλοσόφους ότι ο άνθρωπος έχει και φίλαυτες τάσεις που αφορούν την προώθηση του ατομικού του καλού. Ας δούμε αναλυτικά τις απόψεις του καθενός.

Ο Shaftesbury μαζί με τις φυσικές στοργές αναγνωρίζει και την ύπαρξη των ατομικών στοργών. Απαριθμεί τις ατομικές στοργές, οι οποίες είναι οι εξής: αγάπη για τη ζωή, αποστροφή από κάθε βλάβη ή αδικία, ευχαρίστηση ή διάθεση προς τα μέσα που συμβάλλουν στην διατροφή και στην αναπαραγωγή του είδους, ενδιαφέρον ή επιθυμία για τις ανέσεις, τις οποίες απολαμβάνουμε και οι οποίες μας συντηρούν, άμιλλα ή αγάπη για τον έπαινο και την τιμή, νωθρότητα ή αγάπη για την άνεση και την ανάπαυση. Αυτές είναι οι στοργές που συνδέονται με τον εαυτό μας και συνιστούν ό,τι ονομάζουμε ιδιοτέλεια ή αγάπη του εαυτού¹²⁴. Με αυτές προωθείται το ατομικό καλό, έννοια η οποία περιλαμβάνει το συμφέρον, την ασφάλεια και τη διαίωνιση του. Οι ατομικές στοργές ενεργούν στην κατεύθυνση της προφύλαξης, της άμυνας και του οφέλους του ατόμου.

Ο Shaftesbury, βεβαίως, τονίζει την ανάγκη να είναι μετριασμένες και μέσα σε συγκεκριμένα όρια οι ατομικές στοργές, καθώς όντας άμετρες και υπερβαίνοντας κάποια όρια παύουν να λειτουργούν προς το όφελος του ατόμου και αποτελούν εμπόδιο για το καλό του και την ευτυχία του. Οι στοργές του ατόμου στο σύνολό τους πρέπει να λειτουργούν με τρόπο τέτοιο, ώστε να δημιουργείται ένα ισοζύγιο μεταξύ τους, μια σχέση αρμονική κατά την οποία καμιά στοργή δεν θα εκδηλώνεται ούτε

¹²⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 317.

περισσότερο, ούτε λιγότερο, αλλά πάντα σε σχέση με μια οικονομία που αφορά το σύνολο των στοργών και το άτομο.

Οι ατομικές στοργές του Shaftesbury αντιστοιχούν εμφανώς με ό,τι η στωική αντίληψη για την ιδέα της «οικειώσης» δηλώνει¹²⁵. Στην στωική «οικειώση» περιλαμβάνονται τα ένστικτα της αυτοσυντήρησης και γενικότερα το ενδιαφέρον του πλάσματος για τον εαυτό του.

Ο Επίκτητος αναφέρεται στην θεωρία της «οικειώσης» ως εξής: «τοῦτο οὐκ ἔστιν φίλαυτον· γέγονε γὰρ οὕτως τὸ ζῶον αὐτοῦ ἕνεκα πάντα ποιεῖ. Καὶ γὰρ ὁ ἥλιος αὐτοῦ ἕνεκα πάντα ποιεῖ καὶ τὸ λοιπὸν αὐτὸς ὁ Ζεὺς... ἵνα τις ἀποστῆ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἰδίου συμφέροντος; Καὶ πῶς ἐτι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀρχὴ πᾶσιν ἔσται ἢ πρὸς αὐτὰ οικειώσις;»¹²⁶. Αλλοῦ λέει: «ἐγὼ γὰρ πέφυκα πρὸς τὸ ἑμὸν συμφέρον»¹²⁷, ἐνῶ στη *Διατριβή* II, 22, 15-16 θα πει: «πᾶν ζῶον οὐδενὶ οὕτως ὑκείωται ὡς τὸ ἰδίῳ συμφέροντι... οὐδὲν γὰρ οὕτως φιλεῖν πέφυκεν ὡς τὸ αὐτοῦ συμφέρον· τοῦτο πατὴρ καὶ ἀδελφὸς καὶ συγγενεῖς καὶ πατρὶς καὶ θεὸς». Ο Επίκτητος κάνει ἐπίσης ἀναφορὰ στα φίλαυτα συναισθήματα που τρέφει ὁ ἄνθρωπος για τον ἴδιο του τον εαυτό: «ἐμοὶ παρ' ἑμὲ φίλτερος οὐδεὶς¹²⁸», ἀλλὰ καὶ «ἐμοὶ δ' οὐδεὶς ἔστιν ἐγγίῳ ἐμοῦ»¹²⁹. Τα συναισθήματα ἢ οἱ τάσεις αὐτές δεν θα πρέπει ὅμως να θεωρηθοῦν ἀκραίες ἐγωιστικές, για τὸ λόγο ὅτι συνυπάρχουν σε ἓνα κοινὸ πλαίσιο μαζί με τις κοινωνικὲς καὶ φιλάλληλες τάσεις του ἀνθρώπου.

Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὡς στωικός¹³⁰ κι αὐτός, υιοθετεῖ τὴ θεωρία τῆς οικειώσης ἀλλὰ στο ἔργο του ὁ συγκεκριμένος ὅρος δεν ἐμφανίζεται παρὰ μόνο μια φορὰ, ἐνῶ περισσότερες φορὲς κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ ἐπίθετο

¹²⁵ Για τὸ θέμα βλ. Troels Engberg-Pedersen, *The Stoic Theory of Oikeiosis*, Aarhus University Press, Δανία, 1990.

¹²⁶ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 19, 11-15.

¹²⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 22, 13.

¹²⁸ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 4, 10.

¹²⁹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 6, 11.

¹³⁰ Βλ. Frederick Pollock, "Marcus Aurelius and the Stoic Philosophy", *Mind*, τόμος 4, τεύχος 13 (Ἰανουάριος 1897), σελ. 47-68.

«οικείος». Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας και φιλόσοφος αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους κινούνται προς την κατεύθυνση της επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος «πῶς ὡμόν ἐστι μὴ ἐπιτρέπειν τοῖς ἀνθρώποις ὁρμᾶν ἐπὶ τὰ φαινόμενα αὐτοῖς οἰκεία καὶ συμφέροντα»¹³¹. Επίσης, φανερό είναι η αγάπη και η προτίμηση προς τον εαυτό από το παρακάτω απόσπασμα: «ἐαυτὸν μὲν ἕκαστος μᾶλλον πάντων φίλει, τὴν δὲ ἑαυτοῦ περὶ αὐτοῦ ὑπόληψιν ἐν ἐλλάτονι λόγῳ τίθεται ἢ τὴν τῶν ἄλλων. Ἐὰν γοῦν τινα θεὸς ἐπιστὰς ἢ διδάσκαλος ἔμφρων κελεύσῃ μὴδὲν καθ' αὐτὸν ἐνθυμῆσθαι καὶ διανοεῖσθαι ὃ μὴ ἅμα καὶ γεγωνίσκων ἐξοίσει, οὐδὲ πρὸς μίαν ἡμέραν τοῦτο ὑπομενεῖ»¹³². Ὅπως σχολιάζει και ο Farquharson οι Στωικοί θεωρούσαν την αγάπη προς τον εαυτό, όπως το φυσικό δεσμό του γονιού με το παιδί, σαν την προστατευτική φροντίδα για την ασφάλεια του παιδιού¹³³.

Στους Στωικούς η οικείωση συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στα ένστικτα της αυτοσυντήρησης και τη φυσική τάση του ανθρώπου να επιδιώκει ὅ,τι εἶναι ωφέλιμο και να αποφεύγει ὅ,τι βλαβερό. Αυτά που επιζητά και αυτά που αποφεύγει εἶναι, αντίστοιχα, σύμφωνα ἢ αντίθετα με τη φύση του, καθώς επίσης ἔχουν οριστεί από εκείνη. Η ιδέα αυτή κάνει την εμφάνισή της τόσο στους Στωικούς που μελετούμε ὅσο και στον Shaftesbury.

Ο Shaftesbury στο *Inquiry* λέει ὅτι ο άνθρωπος, ὅπως και κάθε πλάσμα, ἔχει το προσωπικό καλό και συμφέρον, το οποίο η φύση ἔχει ορίσει να επιδιώκει και μάλιστα δίνοντάς του ὅλα τα χαρίσματα που θα τον βοηθήσουν στην επίτευξη του στόχου αυτού. Υπάρχει μια καλή και μια κακή κατάσταση για το πλάσμα, την οποία καλή η φύση προάγει και το πλάσμα ποθεῖ¹³⁴. Το καλό, ὅπως προκύπτει, εἶναι και ωφέλιμο. Αντίστοιχα, ἀποφεύγει ὅ,τι βλαβερό. Με τον τρόπο αυτό το καλό, αφού ἔχει οριστεί από

¹³¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, σ. 27.

¹³² Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, IB, 4.

¹³³ A.S.L. Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ὁ.π. σελ. 886.

¹³⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 243.

την Πρόνοια της φύσης, είναι σύμφωνο με αυτή, ενώ το κακό αντιβαίνει στη φύση.

Στον Επίκτητο θα συναντήσουμε συγγενείς ιδέες. «Πέφυκε γὰρ πρὸς τοῦτο πᾶν ζῶον τὰ μὲν βλαβερὰ φαινόμενα καὶ τὰ αἷτια αὐτῶν φεύγειν καὶ ἐκτρέπεσθαι, τὰ δὲ ὠφέλιμα καὶ τὰ αἷτια αὐτῶν μετιέναι τὲ καὶ τεθῆπέναι¹³⁵». Από τη φύση του, δηλαδή, ο άνθρωπος αποφεύγει το βλαβερό και επιδιώκει το ωφέλιμο.

Αναμφισβήτητα οι τρεις φιλόσοφοι μοιράζονται αισιόδοξες ιδέες σχετικά με το ανθρωπολογικό ερώτημα, εφόσον θεωρούν τον άνθρωπο από τη φύση του κοινωνικό και καλό. Οι κοινωνικές του τάσεις, βέβαια, συνυπάρχουν με τις φίλαυτες στο βαθμό που εκείνες προάγουν την αυτοσυντήρηση και την ασφάλεια του ατόμου και τη διαίωνιση του είδους.

Οι ιδέες που έχει ο άνθρωπος φύσει και η κοινονοημοσύνη

Πέρα από το λόγο οι άνθρωποι είναι προικισμένοι από τη φύση με ιδέες και έννοιες κοινές, ως αποτέλεσμα της Πρόνοιας. Η ύπαρξη των ιδεών αυτών είναι μια άποψη την οποία συναντάμε στον Επίκτητο και τον Shaftesbury. Ας δούμε τις απόψεις του καθενός συγκεκριμένα πάνω στο θέμα.

Ο Shaftesbury υποστηρίζει την ύπαρξη τέτοιων ιδεών. Με τη συγκεκριμένη θέση ο Shaftesbury κάνει την αντεπίθεσή του στο φιλοσοφικό διάλογο με τον Hobbes και τον Locke¹³⁶. Στην εμπειρική μέθοδο, στο «tabula

¹³⁵ Επίκτητος, *Εγχειρίδιο*, 31, 3.

¹³⁶ «Αυτό το γεγονός απομακρύνει προφανώς ακόμα περισσότερο το ενδεχόμενο να είναι έμφυτες οι εν λόγω αρχές και είναι πολύ πιο αμφίβολο-απ' ότι στην περίπτωση των θεωρητικών αρχών-κάτά πόσον οι πρακτικές αυτές συνιστούν εκ γενετής εγγαραγμένες εντυπώσεις στο νου». John Locke, *The Works*, ό.π. *An Essay*, βιβλίο I, κεφ. III, παρ. 1, (ανέκδοτη μετάφραση του Δ.Δρόσου)

gasā», και στο δρόμο των αισθήσεων¹³⁷ για την δημιουργία των ιδεών απαντά με την ύπαρξη ιδεών, τις οποίες έχει ο άνθρωπος από τη φύση του με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που έχει και τις αισθήσεις του.

Ο Shaftesbury θεωρεί ότι κάποιες ιδέες που σχηματίζει ο άνθρωπος προέρχονται από τη φύση, τις διδάσκει η φύση και ως εκ τούτου αντιδιαστέλλονται με ό,τι είναι παράγωγο της τέχνης, του πολιτισμού και της πειθαρχίας¹³⁸, τα οποία απορρέουν από την εσκεμμένη ανθρώπινη δραστηριότητα. Στις ιδέες αυτές αποδίδει τους όρους «innate», «instinct» και «con-natural»¹³⁹, όροι που δηλώνουν ακριβώς την προέλευση τους. Δεν ασχολείται με το αν αυτές οι ιδέες υπάρχουν κατά τη στιγμή της γέννησης ή δημιουργούνται αργότερα. Θεωρεί ότι αυτό είναι θέμα σοβαρού προβληματισμού και μελέτης άνευ, όμως, σημασίας. Οι ιδέες, λοιπόν, του ωραίου και του άσχημου, του σωστού και του λάθους, της τιμιότητας και της δικαιοσύνης, αλλά και της θεότητας¹⁴⁰ υπάρχουν στον άνθρωπο με ένα τρόπο φυσικό, όπως αναφέρει ο Shaftesbury.

Οι Στωικοί πίστευαν στην ύπαρξη των έμφυτων ιδεών. Ο Επίκτητος τους ακολουθεί πιστεύοντας ότι στον άνθρωπο δημιουργείται από τη φύση η έννοια του καλού και του κακού, του ωραίου και του άσχημου, του πρόποντος και του ανάρμοστου και της ευδαιμονίας: «ἀγαθοῦ δὲ καὶ κακοῦ καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ καὶ πρόποντος καὶ ἀπρεποῦς καὶ εὐδαιμονίας καὶ προσήκοντος καὶ ἐπιβάλλοντος καὶ ὃ τι οὐ δεῖ ποιῆσαι τίς οὐκ ἔχων ἔμφυτον ἔννοιαν ἐλήλυθεν; Διὰ τοῦτο πάντες χρώμεθα τοῖς ὀνόμασιν καὶ ἐφαρμόζειν πειρώμεθα τὰς προλήψεις ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις...ἄδικός ἐστιν,

¹³⁷ «Πρωταρχή όλων αυτών είναι ό,τι αποκαλούμε αίσθηση, διότι στον ανθρώπινο νου δεν υπάρχει αντίληψη που να μην έχει πρώτα, ολικά ή μερικά, αποτυπωθεί στα αισθητήρια όργανα». Βλ. Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π. σελ. 83.

¹³⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ.135.

¹³⁹ Shaftesbury, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ. 403. Η σχετική αναφορά γίνεται στην επιστολή προς τον Michael Ainsworth στις 3 Ιουνίου 1709.

¹⁴⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ.178.

δίκαιός ἐστιν. Τίς ἡμῶν ἀναβάλλεται τὴν χρῆσιν αὐτῶν μέχρι μάθη καθάπερ τῶν περὶ τὰς γραμμὰς ἢ τοὺς φθόγγους οἱ οὐκ εἰδότες; Τούτου δ' αἴτιον τὸ ἤκειν ἤδη τινὰ ὑπὸ τῆς φύσεως κατὰ τὸν τρόπον ὥσπερ δεδιδασμένους, ἀφ' ὧν ὁρμώμενοι καὶ τὴν οἴησιν προσηλείφωμεν»¹⁴¹. Ο ἄνθρωπος, λοιπόν, ἐρχεται στη ζωὴ ὡς ἡδὴ ἡ φύση να τον ἔχει διδάξει κάποια πράγματα. Ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Επίκτητος, οἱ ιδέες αὐτές εἶναι κοινές σε ὅλους και δεν ἀντιφάσκουν μεταξύ τους.

Το θέμα που εἶναι σημαντικό για τον Επίκτητο εἶναι ὅτι, ἐνὼ υπάρχουν οἱ ἐννοίες αὐτές σε ὅλους τους ἀνθρώπους, ἐντούτοις οἱ ἀνθρώποι δεν τις ἐφαρμόζουν σωστά. Ἡ αἰτία τῆς λανθασμένης ἐφαρμογῆς ἐγκτεται στο γεγονός ὅτι στο σημεῖο αὐτὸ προστίθεται ἡ προσωπική ἀποψη του καθενός. Δηλαδή, ἐνὼ ξεκινούν ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφετηρία, ἀπὸ κοινές ἀναγνωρισμένες ἀρχές, οδηγούνται στην ἀμφισβήτηση λόγω του κακοῦ τρόπου ἐφαρμογῆς. Οδηγούνται, δηλαδή, στο να παράγουν κρίσεις ἐντελῶς διαφορετικές, ἔως και ἀντίθετες μεταξύ τους, για τα ἴδια πράγματα. Για το λόγο αὐτὸ πρέπει «διαρθρώσαντα αὐτὰς καὶ αὐτὸ τοῦτο σκεψάμενον, ποῖαν τινὰ ἕκαστη αὐτῶν οὐσίαν ὑποτακτέον»¹⁴², δηλαδή να ὀργανώσει ὁ ἀνθρώπος τις ἐννοίες αὐτές και να ἐξετάσει ποῖα πραγματικότητα μπορεί να ὑπαχθεῖ σε καθεμία. Ο Επίκτητος, ὅπως θα δείξουμε και διεξοδικότερα παρακάτω, θέτει ἀντικειμενικά και σταθερά κριτήρια του καλοῦ και του κακοῦ και θεωρεῖ σημαντικότερη ἀρωγὸ τῆς φιλοσοφίας στη σωστή ἐφαρμογὴ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν σε μεμονωμένες περιστάσεις.

Οἱ ιδέες αὐτές, ἐμφυτες ἢ φυσικές, συνδέονται ἀμεσα και με αὐτὸ που λέγουν οἱ φιλόσοφοι κοινονοημοσύνη ἢ κοινὸς νους ἢ ὅ,τι ὑποδηλώνει ὁ ἀγγλικὸς ὀρος που μεταχειρίζεται ὁ Shaftesbury «common sense». Μιλούν, λοιπόν, για το ἴδιο πράγμα.

¹⁴¹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 11, 3-6.

¹⁴² Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 17, 7.

Ο Shaftesbury στο *Sensus communis: An essay on the freedom of wit and humour* ορίζει την κοινή αίσθηση (common sense)¹⁴³. Λέει ότι παρά τις διαφορετικές απόψεις και κρίσεις των ανθρώπων για τα περισσότερα θέματα υπάρχουν, ωστόσο, κάποια για τα οποία συμφωνούν και έχουν τις ίδιες απόψεις όλοι¹⁴⁴. Αυτό είναι ακριβώς η κοινή αίσθηση.

Σε άλλο σημείο ο Shaftesbury λέει ότι η κοινή αίσθηση είναι αυτή που κρίνει τα έργα τέχνης και το αν αυτά ακολουθούν τους φυσικούς κανόνες της αναλογίας και της αλήθειας, στους οποίους κάθε δημιουργός πρέπει να υπακούει. Το δημιούργημα του νου ενός καλλιτέχνη πρέπει να είναι σαν ένα μόρφωμα της φύσης¹⁴⁵.

Επίσης, δίνει κι έναν ακόμη ορισμό που κατευθύνει τον όρο πιο ειδικά. Λέει ότι ο όρος έχει ελληνική προέλευση και εννοεί την «αίσθηση του κοινού καλού και του κοινού συμφέροντος αγάπη της κοινότητας ή της κοινωνίας, φυσική στοργή, ανθρωπιά, εξυπηρετικότητα, ή αυτό το είδος της ευγένειας, η οποία απορρέει από τα κοινά δικαιώματα της ανθρωπότητας, και η φυσική ισότητα που υπάρχει μεταξύ αυτών που ανήκουν στο ίδιο είδος»¹⁴⁶.

Είναι, όμως, αναγκαίο να τονιστεί ότι για τον Shaftesbury «το δημόσιο πνεύμα», το οποίο περιλαμβάνεται στον τελευταίο ορισμό, «απορρέει μόνο από ένα κοινωνικό αίσθημα ή μια αίσθηση συντροφικότητας με το ανθρώπινο είδος»¹⁴⁷. Συνδέει, δηλαδή, την κοινή αίσθηση με τα φυσικά αισθήματα κοινωνικότητας και τις φυσικές στοργές. Η αίσθηση της συντροφικότητας ή της κοινότητας προϋποτίθεται για την κοινή αίσθηση και ό,τι αυτή σημαίνει. Μάλιστα θεωρεί την ύπαρξη μιας ομοιοτητας αρχής αναμφισβήτητη σε όλους, η οποία εκδηλώνεται, εστω και σε

¹⁴³ Για την έννοια αυτή βλ. και Andrea Gatti, "Lord Shaftesbury e il problema morale", *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, τόμος 16 (1996), σελ. 99.

¹⁴⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 55.

¹⁴⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 96.

¹⁴⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 70.

¹⁴⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 72.

μικρό βαθμό, ακόμη και όταν διαφθείρεται ή καταπιέζεται. Εδώ μιλά δίνοντας παραδείγματα τις τυραννίες και τις απολυταρχίες, στις οποίες οι υπήκοοι αν και είναι καταπιεσμένοι, ωστόσο, δείχνουν αγάπη προς τον ηγεμόνα τους, αν και τους φέρεται με τρόπο αυστηρό. Με το παράδειγμα αυτό θέλει να δείξει τη φυσική στοργή που υπάρχει στον άνθρωπο για την κυβέρνηση και την ευταξία ανάμεσα στους ανθρώπους. Μέσα από τα παραδείγματα από την πολιτική ο Shaftesbury λέει ότι μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα και ολοένα και περισσότερο την έννοια της κοινής αίσθησης. Και αυτή η κατανόηση αναγκαία μας οδηγεί στην κατανόηση μιας παρόμοιας αίσθησης που ισχύει στην ηθική, την ηθική αίσθηση.

Ο Shaftesbury αναγνώρισε, όπως είδαμε, την προέλευση του όρου της κοινής αίσθησης στην κλασική φιλοσοφική παράδοση σύμφωνα με την οποία μεταφράζεται κοινονοημοσύνη ή κοινός νους. Με αυτές τις μορφές συναντάται και στα κείμενα του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου. Θα δούμε τώρα πως χρησιμοποιούνται σε αυτούς και τι σημασία παίρνουν.

Ο Επίκτητος λέει: «ἐστὶ τινὰ, ἃ οἱ μὴ παντάπασιν διεστραμμένοι τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὰς κοινὰς ἀφορμὰς ὀρῶσιν. Ἡ τοιαύτη κατάστασις κοινὸς νοῦς καλεῖται»¹⁴⁸. Στο *Εγχειρίδιο*, στο 26, περιγράφει ως κοινό νου τις κοινές αντιλήψεις που εκφράζουν οι άνθρωποι για συγκεκριμένα θέματα. Ο πρώτος ορισμός του Shaftesbury συμφωνεί απόλυτα με τον τρόπο με τον οποίο βλέπει ο Επίκτητος τον κοινό νου¹⁴⁹.

Ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρει μια φορά μόνο τον όρο¹⁵⁰. Όπως σχολιάζει ο Farquharson, σύμφωνα με τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι με τον όρο αυτό εννοεί το να υπολογίζει κάθε άνθρωπος στους άλλους¹⁵¹,

¹⁴⁸ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 6, 8.

¹⁴⁹ Για την ιδέα της κοινονοημοσύνης στους Στωικούς βλ. και A. Mac C. Armstrong, "Philosophy and Common sense", *Philosophy and Phenomenological Research*, τόμος 22, τεύχος 3 (Μάρτιος 1962), σελ. 355.

¹⁵⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Α, 16.

¹⁵¹ A.S.L Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 467.

πράγμα που συμφωνεί και με την ερμηνεία, την οποία δίνει ο Shaftesbury στον όρο.

Σε μια σύγκριση που θα μπορούσε να επιχειρηθεί για τον τρόπο με τον οποίο ο Shaftesbury, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος περιγράφουν την έννοια της κοινής αίσθησης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έννοια αυτή λαμβάνει ευρύ περιεχόμενο και σχετίζεται άμεσα και με την ιδέα του κοινού καλού.

Είναι εύκολα αντιληπτό ότι οι τρεις φιλόσοφοι μοιράζονται ένα πνεύμα αισιοδοξίας για την ανθρώπινη φύση. Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε έχοντας δοθεί σε αυτόν σύμφωνα με το σχέδιο όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να πραγματώσει το τέλος και τη φύση του, έχει τάση προς το κοινό καλό, ενώ η ροπή του προς το ατομικό συμφέρον δεν αντιβαίνει την έννοια της κοινωνικότητας και του καλού του συνόλου.

Δεύτερο μέρος: Ηθική, η εναρμόνιση του εσωτερικού με τον εξωτερικό κόσμο

Ξεκινώντας το κεφάλαιο αυτό δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την αναφορά του γεγονότος ότι οι τρεις φιλόσοφοι που εξετάζονται εκδηλώνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ηθική. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αναπτύσσουν τη θεωρία τους για τον κόσμο και τον άνθρωπο μόνο και μόνο για να προετοιμάσουν στέρεο έδαφος και να φτάσουν στην ηθική. Η ανθρωπολογία και η κοσμολογία που αναπτύσσουν αποτελούν τις απαραίτητες θεωρητικές προϋποθέσεις της ηθικής. Δεν αναπτύσσονται ως ξεχωριστοί και αυτόνομοι κλάδοι της επιστημονικής σκέψης, αλλά για να συνδράμουν στη θεμελίωση της ηθικής.

Ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Επίκτητος¹⁵², ως εκπρόσωποι της τελευταίας περιόδου της Στοάς δίνουν ιδιαίτερο βάρος, ο πρώτος στο έργο του και ο δεύτερος στη διδασκαλία του, στην ηθική, ενώ δεν ασχολούνται ιδιαίτερα, όπως οι προκάτοχοί τους, με άλλα πεδία της γνώσης. Το ίδιο πράττει και ο Shaftesbury, ο οποίος δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ηθική. Είναι, άλλωστε, φανερή η πρακτική διάσταση της φιλοσοφίας του. Η συγκεκριμένη κατεύθυνση στην θεωρία του τον κάνει να ενδιαφέρεται για την πράξη κι όχι για μεταφυσικούς συλλογισμούς, οι οποίοι απασχολούσαν ιδιαίτερα τους σχολαστικούς, όπως σχολιάζει ο Fowler.¹⁵³

Μάλιστα, σε ένα γράμμα του θα πει ότι επιδίδεται στη μελέτη του σχεδίου και της γλυπτικής για να ενσταλλάξει σκέψεις για την αρετή, την τιμιότητα και την αγάπη για την ελευθερία και την ανθρωπότητα με έναν

¹⁵² Ο Long εξηγεί ότι επειδή μετά τον Ποσειδώριο οι Στωικοί διαφωνούσαν σε πολλά σημεία της κοσμολογίας, ο Επίκτητος ζώντας σε περίοδο φιλοσοφικού σκεπτικισμού δεν ήθελε να φορτώσει τους μαθητές του με αναπόδεικτες ιδέες για τη δομή του κόσμου και την ακριβή σχέση του θεού με την ύλη, αλλά εστίασε σε ό,τι ήταν αποδείξιμο στη στωική παράδοση για τη φύση, δηλ. την Πρόνοια του θεού και την έννοιά του και το ενδιαφέρον του για τους ανθρώπους. Βλ. A.A. Long, *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, ό.π. σελ. 151.

¹⁵³ Thomas Fowler, *Shaftesbury and Hutcheson*, ό.π. σελ. 63.

τρόπο νέο¹⁵⁴. Ο Shaftesbury ως ηθικός φιλόσοφος, υποτιμά τη μάθηση της οποίας οι στόχοι δεν συνδέονται με την ηθική, τονίζοντας έτσι τον ηθικό προσανατολισμό της και τη μεγάλη σημασία της ηθικής για το έργο του. Πράγματι, στη φιλοσοφία του Shaftesbury η πράξη έχει προτεραιότητα σε σχέση με τη θεωρία, ενώ η τελευταία δεν έχει καθεαυτή αξία παρά μόνο στο βαθμό που απολήγει στην πράξη και τη ρύθμιση της συμπεριφοράς. Το ίδιο, βέβαια, μπορούμε να πούμε ότι ισχύει για τους δύο νεότερους Στωικούς. Η θέση αυτή αποτελεί το πρίσμα μέσα από το οποίο αντιλαμβάνονται τη σχέση των επιστημών αυτών και μέσω του οποίου αναπτύσσουν τη θεωρία τους.

Στην ανάλυσή μας αρχικά θα δούμε πώς αντιλαμβάνονται τη φιλοσοφία και την παιδεία και ποιο χαρακτήρα τους προσδίδουν. Θα διαπιστώσουμε ότι η οπτική τους για τα πεδία αυτά είναι σύμφωνη με αντίληψή τους για την προτεραιότητα της πράξης.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε την τελεολογική θεώρηση τους για τον άνθρωπο και το σύμπαν και τις συνέπειες που έχει αυτή η θεώρηση στην ηθική. Σημαντικές έννοιες με τις οποίες θα ασχοληθούμε είναι αυτές του φυσικού δικαίου, της σχέσης μέρους και όλου και των συνεπειών που αυτή έχει στην ιδέα του κοσμοπολιτισμού και της λογικής σύνδεσης με το σύμπαν και όλα τα μέρη του. Θα σχολιάσουμε, επιπλέον, την ιδέα της αποδοχής όλων των συμβάντων επειδή συμβαίνουν από τη φύση και την αναγκαιότητα της, ενώ θα δούμε και την ιδέα του τέλους και ποιο περιεχόμενο παίρνει στη θεώρηση του κάθε φιλοσόφου.

Επίσης, θα μελετήσουμε την έννοια της αρετής, τη φύση της, τις προϋποθέσεις, τις συνέπειές της και τη σχέση της με την ευδαιμονία. Τέλος θα περιγράψουμε τη λειτουργία της ηθικής αίσθησης και της αίσθησης του

¹⁵⁴ Βλ. Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ.503-504, στο γράμμα του προς τον Pierre Coste στις 25 Ιουλίου 1712.

ωραίου και θα δούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Shaftesbury συνδέει την ηθική με την αισθητική.

Ο χαρακτήρας της φιλοσοφίας και της παιδείας

Η παιδεία και η φιλοσοφία στους τρεις φιλοσόφους στόχο έχουν την καλλιέργεια, την ανάπτυξη και τη σωστή κατεύθυνση. Θα δούμε ότι κάποιες απόψεις τους στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τις έννοιες αυτές συγκλίνουν.

Ο Shaftesbury είναι υπέρμαχος μιας φιλελεύθερης εκπαίδευσης (liberal education) που θα προσφέρει στους μαθητές της την τελειότητα της χάρης και της κομψότητας στην πράξη και τη συμπεριφορά στο πλαίσιο της οποίας τονίζει, βέβαια, και τη σημασία του δασκάλου¹⁵⁵. Στο *Advice to an author*, στο τρίτο τμήμα και στο τρίτο μέρος καταγγέλλει την σχολαστική (pedantic) εκπαίδευση¹⁵⁶. Λέει ότι ακόμα και η ίδια η φύση με τη στοιχειώδη απλότητά της, είναι καλύτερος οδηγός για την κρίση παρά η σχολαστική μόρφωση, την οποία επικρίνει. Επίσης, ο ακαδημαϊκός (scholar) – με τον όρο μάλλον εννοεί αυτόν που ασχολείται αποκλειστικά και εξειδικευμένα με ένα θέμα - απέχει από την αρετή και την καλή αίσθηση σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με τον άνθρωπο του κόσμου (virtuoso). Εμφατικά αναφέρει ότι δεν είναι καθόλου περίεργο το γεγονός ότι ύστερα από την παροχή μιας εκπαίδευσης που στηρίζεται σε λάθος βάσεις, χρειάζεται η διόρθωση και η αποκατάσταση, οι οποίες μπορούν να παρασχεθούν μόνο μέσα από το έξοχο σχολείο που ονομάζεται κόσμος. Και αυτό συμβαίνει διότι οι απλές

¹⁵⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ.125.

¹⁵⁶ Βλ. Stanley Grean, *Shaftesbury's Philosophy of Religion and Ethics*, ό.π. σελ. 8.

διασκεδάσεις των ευγενών ανθρώπων βελτιώνουν¹⁵⁷ πολύ περισσότερο από την σε βάθος έρευνα των σχολαστικών¹⁵⁸.

Όσον αφορά τις απόψεις του Shaftesbury για τη φιλοσοφία δίνει έμφαση στην πρακτική φιλοσοφία¹⁵⁹. Και η ηθική, άλλωστε, του Shaftesbury είναι πρακτική. Ο David McNaughton στην εισαγωγή του *Characteristics* πολύ εύστοχα σχολιάζει ότι ο Shaftesbury «θεωρεί μάταιη οποιαδήποτε φιλοσοφική έρευνα η οποία δεν μας καθιστά ικανούς να ζήσουμε καλύτερα... Η ηθικότητα είναι μια πρακτική που κατευθύνεται από την εκτίμηση του τι είναι καλό, και όχι ένα σώμα θεωρητικής γνώσης, και το καλό γούστο είναι καλύτερο θεμέλιο για την αρετή από ότι μόνο η πολυμάθεια»¹⁶⁰. Η θεωρητική γνώση, λοιπόν, δεν είναι επαρκής από μόνη της για την αρετή.

Η φιλοσοφία, λοιπόν, σύμφωνα με τον Shaftesbury «μας διδάσκει ποιοι είμαστε, μας διατηρεί τους ίδιους, ρυθμίζει τις κυρίαρχες φαντασίες (fancies) μας, τα πάθη και τις διαθέσεις μας, ώστε να μας καταστήσει κατανοήσιμους στους ίδιους τους εαυτούς μας»¹⁶¹, ενώ ταυτόχρονα εκλεπτύνει το πνεύμα, καλυτερεύει την αντίληψη και βελτιώνει τους τρόπους. Η φιλοσοφία οδηγώντας στην αντίληψη και τη γνώση του εαυτού και της φύσης του ανθρώπου συντελεί και στην πραγμάτωση αυτής της φύσης, δηλαδή, στο να είναι «ο άνθρωπος αληθινά άνθρωπος και λίγο ή πολύ να εξαρτάται από τη φιλία, την κοινωνία και τη συναναστροφή»¹⁶², να πραγματώνει, δηλαδή, την κοινωνική του φύση.

¹⁵⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 214-215.

¹⁵⁸ Πρβλ. Lawrence Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. Επίσης, του ίδιου "The Third Earl of Shaftesbury and the Progress of Politeness", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 18, τεύχος 2 (Χειμώνας 1984-1985), 186-214.

¹⁵⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 190 και 188-9.

¹⁶⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, εισαγωγή, σελ. xvii.

¹⁶¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 184.

¹⁶² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 186.

Η φιλοσοφία για τον Shaftesbury υπερέχει έναντι όλων των άλλων επιστημών και γνώσεων δεδομένου ότι αυτή η υπεροχή προέρχεται από τη φύση. Ο Shaftesbury μάλιστα συγκαταλέγει τη φιλοσοφία ανάμεσα στις επιστήμες θεωρώντας ότι δεν είναι καθόλου μάταιη ή απατηλή, αφού είναι το μέσο για να ανακαλύψει κανείς τη ματαιότητα και την απάτη. Δεν είναι το είδος εκείνο της γνώσης που εξαρτάται από την παράδοση. Η φιλοσοφία δεν διαθέτει το συγκεκριμένο όνομα από τη λεπτότητα και την ακρίβεια των συλλογισμών της, αλλά από την υπεροχή τους, από το γεγονός ότι είναι ανώτεροι σε σχέση με όλους τους άλλους συλλογισμούς. Δίνει το μέτρο και το κριτήριο, ενώ ταυτόχρονα αποδίδει τη αρμόζουσα αξία σε κάθε τι στη ζωή. Επίσης, κρίνει τα πάντα συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού της, ενώ του ελέγχου της δεν διαφεύγει ούτε η θρησκεία. Παράλληλα, δίνει σε κάθε κατώτερη από αυτήν επιστήμη το αντικείμενο με το οποίο θα ασχολείται, διαχωρίζει, δηλαδή, τα όρια της καθεμιάς. Δεν είναι περίεργο ότι ο Shaftesbury αποκαλεί τη φιλοσοφία οδηγό της ζωής και ερευνήτρια της αρετής. Το μόνο κριτήριο και μέτρο της φιλοσοφίας προέρχεται από την ηθική εντιμότητα και από τη διάκριση του τι είναι σωστό και αρμόζον για τις στοργές¹⁶³.

Αναφερόμενος στη φιλοσοφία στις μέρες του ο Shaftesbury είναι επικριτικός. Η φιλοσοφία δεν ανταπεξέρχεται στις προσδοκίες του Άγγλου φιλόσοφου. Αρχικά θεωρεί ότι η αιτία του κακού βρίσκεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι αδρανείς και διστάζουν να προβάλλουν αμφιβολίες και να σκέφτονται σε βάθος. Η λογική εξέταση αποτελεί βασανιστήριο γι' αυτούς. Έτσι, φτάνουν στο σημείο «να γνωρίζουν τα πάντα, και να μη μπαίνουν στο κόπο να εξετάζουγ τίποτα»¹⁶⁴, ενώ ταυτόχρονα γίνονται επιφανειακοί και ακριβώς γι' αυτό δογματικοί στη φιλοσοφία.

¹⁶³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 193-4.

¹⁶⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 9.

Θεωρεί ότι ο άνθρωπος βρίσκεται στη θέση αυτή ακριβώς γιατί εκεί τον έχει οδηγήσει η φιλοσοφία της εποχής και ο τρόπος με τον οποίο αυτή αναπτύσσεται. Ο Shaftesbury σχολιάζει πως στην εποχή του υπάρχει μεγάλη ανάπτυξη της αλχημείας, η οποία απαιτεί την εργασία των χεριών και όχι του μυαλού¹⁶⁵. Θεωρεί ότι η φιλοσοφία δεν είναι πλέον στις μέρες του ενεργή στον κόσμο. Αντίθετα έχει περιοριστεί - η λέξη μάλιστα που χρησιμοποιεί είναι «εγκλειστεί» - στα κολέγια και στα μοναστήρια. Οι μαθητές της είναι πλέον εμπειριστές και σχολαστικοί και τα προϊόντα της είναι ο σχολικού επιπέδου συλλογισμός και το ελιξίριο¹⁶⁶. Στις μέρες του θεωρεί ότι η φιλοσοφία απέχει πολύ από το να διαμορφώνει τους πολιτικούς, ενώ οι άνθρωποι που ασχολούνται με τα κοινά δεν ασχολούνται καθόλου με τη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία πλέον έχει αποσυνδεθεί από την πολιτική, ενώ η δεύτερη αποτελεί θεματική με την οποία καταπιάνεται η πρώτη και η σχέση τους θα έπρεπε να είναι πολύ στενή.

Ο ίδιος, τέλος, στο *Moralists* ορίζει τη φιλοσοφία ως τη μελέτη της ευδαιμονίας. Και, λέει, αφού ορίζεται ως τέτοια, ο καθένας με επιδεξιότητα ή χωρίς πρέπει κατά ένα τρόπο να εξασκεί τη φιλοσοφία. Με ποιο τρόπο; Η φιλοσοφία απαιτεί συνεχή εξέταση και διόρθωση του γούστου και κάθε επιλογής ή προτίμησης στη ζωή, κάθε μέσου που οδηγεί στην ευδαιμονία. Πρέπει να εξετάζει από ποια πράγματα προέρχεται η ευδαιμονία, από τα εξωτερικά¹⁶⁷ ή από τον ίδιο τον εαυτό και να πράττει ανάλογα. Πρέπει ο άνθρωπος να δει που βρίσκεται το όφελός του και από τι θα είναι κερδισμένος ή αντίθετα ποια επιλογή θα τον οδηγήσει στην αποτυχία. Γιατί η φιλοσοφία προσδιορίζεται και από την εξέταση του πότε

¹⁶⁵ Ο Shaftesbury φαίνεται να αντιτίθεται στους αλχημιστές λέγοντας ότι προσπαθούν να βρουν το μυστικό ή το ταλέντο με τα οποία η φύση κάνει τα πάντα.

¹⁶⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 5.

¹⁶⁷ Ο προβληματισμός αυτός συναντάται και στους Στωικούς, οι οποίοι διαχωρίζουν τα εσωτερικά από τα εξωτερικά πράγματα και τα διαφοροποιούν και ως προς τη συμβολή τους στην ευδαιμονία.

μπορεί κάποιος να είναι ωφελημένος ή χαμένος σε σχέση με τα εξωτερικά ή τα εσωτερικά πράγματα και τις απολαύσεις. Η φιλοσοφία, λοιπόν, βοηθά να γίνει μια στάθμιση μεταξύ αυτών, ένας υπολογισμός ή μια εξέταση τελικά για το τι είναι καλό και τι είναι κακό για τον ίδιο τον άνθρωπο. Μέσα από τη λογική αυτή διαδικασία, δηλαδή, μέσω της εξέτασης που απαιτεί η φιλοσοφία, ο άνθρωπος βρίσκει το μέτρο και τον κανόνα για να αποδίδει στα πράγματα την σωστή τους αξία, διακρίνει εν τέλει το καλό του και το κακό του. Η ευδαιμονία, λοιπόν, απαιτεί λογική εξέταση και τη σύμπραξη της φιλοσοφίας¹⁰⁰.

Το θέμα που προκύπτει στο σημείο αυτό για τον Shaftesbury, όμως, είναι ποιος συλλογίζεται με τον καλύτερο και σωστότερο τρόπο. Γιατί, όπως, λέει ακόμα και αυτός που απορρίπτει τον καλύτερο τρόπο το κάνει πιστεύοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο συλλογίζεται ο ίδιος είναι ο καλύτερος. Τη λύση εδώ έρχεται να δώσει και πάλι η φιλοσοφία, η οποία αποτελεί, όπως έχουμε ήδη πει κριτήριο και μέτρο για όλα τα πράγματα, ενώ ταυτόχρονα αποδίδει σ' αυτά και την αληθινή τους αξία.

Συμπερασματικά, λοιπόν, ο άνθρωπος βρίσκει στη φιλοσοφία μια οδό ασφαλή προς την αρετή και την ευδαιμονία, αφού μέσω της άσκησης της φιλοσοφίας και των αρχών της γνωρίζει τη φύση του και ακολουθώντας τη την πραγματώνει κατορθώνοντας, έτσι, να φτάσει στο τέλος του.

Ας δούμε τώρα απόψεις των Στωικών για την παιδεία και τη φιλοσοφία που σχετίζονται με αυτές του Shaftesbury. Ο Επίκτητος¹⁶⁹, λοιπόν, δίνει κι αυτός προτεραιότητα στην πρακτική διάσταση της φιλοσοφίας. Θεωρεί πολύ σημαντική την πρακτική εξάσκηση και εφαρμογή

¹⁶⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 151-153.

¹⁶⁹ Για τις απόψεις του Επίκτητου για τη φιλοσοφία βλ. Άννα Ποτάγα, «Τι επαγγέλεται φιλοσοφία;», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, επιμέλεια έκδοσης Χρήστος Α. Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας- Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 45-56.

των θεωριών στις οποίες καταλήγει η λογική¹⁷⁰. Ο Bonhöffer αναφέρει ενδεικτικά ότι στο έργο του Επίκτητου ο όρος αρετή συναντάται σπανιότατα και εξηγεί το γεγονός λόγω του ότι ο συγκεκριμένος όρος ανήκει στη σχολαστική ορολογία, την οποία ο φιλόσοφος αποφεύγει. Ως αιτία αυτού ο Bonhöffer αναφέρει ότι ο Επίκτητος παρατηρούσε ότι οι μαθητές προσπαθούσαν να συγκρατήσουν στη μνήμη κάποιους θεωρητικούς κανόνες, τους οποίους, όμως, δεν επιχειρούσαν να εφαρμόσουν στην πράξη¹⁷¹. Όπως φαίνεται και ο Επίκτητος και ο Shaftesbury διαφωνούν με ό,τι αντιλαμβάνονται ως σχολαστικισμό και με ό,τι αυτός σήμαινε στην ιστορική περίοδο που ο καθένας τους ζει.

Σύμφωνα με τον Επίκτητο, ανάμεσα στα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες που επιτελεί η φιλοσοφία είναι η εξέταση των απόψεων για το τι ο καθένας θεωρεί καλό ή κακό, σωστό ή λάθος. Ο Επίκτητος αναφέρει ότι οι άνθρωποι αν και έχουν προικιστεί από τη φύση με ιδέες για το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, ωστόσο, στην εφαρμογή των ιδεών αυτών δημιουργείται μια σύγκρουση των απόψεών τους, οι οποίες καταλήγουν να είναι πολλές φορές εκ διαμέτρου αντίθετες. Χρειάζεται, λοιπόν, «έρευνα δέ τις περὶ τὸ δοκοῦν εἰ ὀρθῶς δοκεῖ καὶ εὗρεσις κανόνος τινός, οἷον βαρῶν τὸν ζυγὸν εὗρομεν, οἷον ἐπὶ εὐθέων καὶ στρεβλῶν τὴν στάθμην»¹⁷². Απαιτείται, δηλαδή, εξέταση όλων των απόψεων, ώστε να κρίνονται με βάση συγκεκριμένα κριτήρια και κανόνες. Τα κριτήρια τα παρέχει η φιλοσοφία: «καὶ τὸ φιλοσοφεῖν τοῦτό ἐστιν, ἐπισκέπτεσθαι καὶ βεβαιοῦν τοὺς κανόνας, τὸ δ' ἤδη χρῆσθαι τοῖς ἐγνωσμένοις τοῦτο τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ἔργον ἐστὶν»¹⁷³. Η άποψη αυτή ταυτίζεται, όπως είναι φανερό με του Shaftesbury, καθώς η φιλοσοφία παρέχει το κριτήριο και το μέτρο.

¹⁷⁰ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 9, 15 και I, 26, 3.

¹⁷¹ Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, ό.π. σελ. 30.

¹⁷² Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 11, 13.

¹⁷³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 11, 24-25.

Η φιλοσοφία επίσης, κάνει τον άνθρωπο να αναγνωρίζει και να αντιλαμβάνεται σε βάθος τις ηθικές ιδέες που είναι ικανός να γνωρίζει με τη βοήθεια της κοινονοημοσύνης (common sense). Οι κοινές ιδέες που έχουν όλοι οι άνθρωποι για συγκεκριμένα πράγματα, ο κοινός νους δηλαδή, αποτελούν στην ουσία και εξασφαλίζουν ένα minimum ηθικότητας για τον άνθρωπο. Με τη φιλοσοφία, ωστόσο, εξασφαλίζεται μια βαθύτερη και ουσιαστική γνώση της ηθικής αλήθειας που είναι απαραίτητη για την ηθική ολοκλήρωση του ατόμου. Αυτό είναι μια ιδέα που συναντάται τόσο στον Επίκτητο όσο και στον Shaftesbury. Αρχή της φιλοσοφίας για τον Επίκτητο είναι η συναίσθηση της αδυναμίας του ανθρώπου και της έλλειψης ισχύος του ως προς τα αναγκαία πράγματα¹⁷⁴, ιδέα που όπως είδαμε συναντάται και στον Shaftesbury.

Ο Μάρκος Αυρήλιος τονίζει κι αυτός την πρακτική διάσταση της φιλοσοφίας. Στο πρώτο του βιβλίο μιλά για την ανάγκη διόρθωσης και καλλιέργειας του χαρακτήρα, ενώ αμέσως μετά αποτρέπει από τη συγγραφή συγγραμμάτων για τις θεωρητικές επιστήμες¹⁷⁵. Ο Μάρκος Αυρήλιος θεωρεί ότι η φιλοσοφία προσφέρει ανάπαυση και ησυχία, ενώ την αντιδιαστέλλει από την επίδειξη πειθαρχίας του λογικού. Η φιλοσοφία, αναφέρει στο Ε, 9, θέλει ό,τι και η φύση του ανθρώπου. Και με τη φιλοσοφία ακριβώς ο άνθρωπος γνωρίζει τι είναι σύμφωνο με τη φύση και μέσα από τη λογική εξέταση αναγνωρίζει το καλό και το κακό.

Ο άνθρωπος, λοιπόν, με την ικανότητα του λόγου του που εξασκείται μέσω της εκπαίδευσης και της φιλοσοφίας έχει τη δυνατότητα να λάβει γνώση της φύσης του και του τέλους του, της φύσης που τον περιβάλλει και του σύμπαντος. Μπορεί, επίσης να αντιληφθεί τη σχέση του με τα άλλα μέρη του σύμπαντος και να κατανοήσει ο,τιδήποτε συμβαίνει στο σύμπαν, όπως επίσης και το λόγο που το διέπει. Για το λόγο αυτό μπορεί να αποδέχεται

¹⁷⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 11, 1.

¹⁷⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Α, 7.

καλοπροαίρετα ό,τι συμβαίνει. Έχει πάντα στο νου του ότι η Πρόνοια μεριμνά για το καλό και του κάθε είδους και του σύμπαντος.

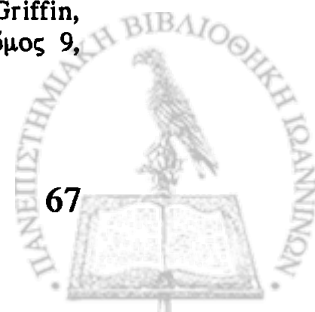
Ο εσωτερικός διάλογος και η λειτουργία του

Στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας με κατεύθυνση πρακτική και μιας αναζήτησης για την κατάκτηση της γνώσης του εαυτού και της ανθρώπινης φύσης, η οποία οδηγεί σε μια πράξη σύμφωνη με αυτή κι με αυτόν τον τρόπο στην τελειώσή της, αναπτύσσεται και έχει ιδιαίτερη σημασία ο εσωτερικός διάλογος. Ο εσωτερικός διάλογος ή αλλιώς ο διάλογος¹⁷⁶ με τον εαυτό¹⁷⁷ αποτελεί σημαντικό εργαλείο για τη γνώση του εαυτού. Ο Shaftesbury δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εφαρμογή αυτού του μέσου, αφιερώνοντας σε αυτό τον τίτλο και το περιεχόμενο ενός έργου του, του *Soliloquy or advice to an author*. Ο Shaftesbury λέει ότι κάποιος πολύ εύκολα θα μπορούσε να πει πως δεν υπάρχει πιο εύκολο πράγμα από το να γνωρίσει ο άνθρωπος το νου του και να καταλάβει ποιος είναι ο σκοπός του. Ο φιλόσοφος, όμως, απαντά ότι οι ανθρώπινες σκέψεις έχουν γενικώς σκοτεινή και υπονοούμενη γλώσσα, τέτοια που είναι το πιο δύσκολο πράγμα στον κόσμο να τις κάνει κανείς να μιλήσουν με σαφήνεια. Και για το λόγο αυτό θεωρεί πως η σωστή μέθοδος είναι να τους δώσει κανείς φωνή¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Για τη σημασία του διαλόγου με την ευρύτερη έννοια στον Shaftesbury βλ. Jack Prostko, "Natural Conversation Set in View: Shaftesbury and Moral Speech", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 23, τεύχος 1 (Φθινόπωρο 1989), σελ. 42-61.

¹⁷⁷ Για το θέμα αυτό βλ. και Robert Marsh, "Shaftesbury's Theory of Poetry: The Importance of the 'Inward Colloquy'", *ELY*, τόμος 28, τεύχος 1, Μάρτιος 1961, σελ. 54-69. Επίσης, Susan Griffin, "Shaftesbury's Soliloquy: The Development of Rhetorical Authority", *Rhetoric Review*, τόμος 9, τεύχος 1 (Φθινόπωρο 1990), σελ. 94-106.

¹⁷⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ.113.

Ο εσωτερικός διάλογος οδηγεί στο γνώθι σ' αυτόν με τον εξής τρόπο; Ο Shaftesbury αναφέρει τον τρόπο των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι περιγράφουν τη διαδικασία διαλόγου με τον εαυτό με τον εικονικό διαχωρισμό του εαυτού σε δύο μέρη, τα οποία βρίσκονται μεταξύ τους σε συνομιλία. Ο Shaftesbury αναφέρει ότι για τον απλό άνθρωπο είναι δύσκολη διαδικασία, γι' αυτό και ο φιλόσοφος μπορεί να βοηθήσει αναλαμβάνοντας το ρόλο του ομιλούντα καθρέπτη. Καθοδηγείται, έτσι, το άτομο με τη βοήθεια του φιλοσόφου σε διαλογικές ερωτήσεις με τον εαυτό, πράγμα που φοβάται ή δεν μπορεί να κάνει μόνο του. Ο εσωτερικός διάλογος δεν είναι παρά μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από ειλικρίνεια. Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Shaftesbury, δεν μπορεί να πει ψέματα στον εαυτό του, ενώ οι κρίσεις που εκφέρει γι' αυτόν δεν μπορεί παρά να είναι ειλικρινείς αν και αυστηρές. Για το λόγο αυτό ένας απατεώνας αποφεύγει αυτή τη διαδικασία, αφού δεν του είναι καθόλου αρεστό να μένει μόνος με τον εαυτό του, αφού και εκείνος δεν του είναι αρεστός. Ο Shaftesbury λέει χαρακτηριστικά: «μπορεί να υπερασπιζόμαστε την κακοήθεια, ή να καταδικάζουμε την τρέλα μπροστά στον κόσμο. Αλλά, το να φαινόμαστε ανόητοι, τρελοί ή παλιάνθρωποι στον εαυτό μας, και να το αποδεικνύουμε σε μας τους ίδιους ότι είμαστε αληθινά τέτοιοι, είναι ανυπόφορο... Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το κύριο ενδιαφέρον της φιλοδοξίας, της πλεονεξίας της διαφθοράς και οποιασδήποτε ύπουλης και δόλιας κακίας, είναι να αποτρέψει την ανάκριση και την οικειότητα του διαλόγου»¹⁷⁹, ο οποίος συνεπάγεται απόσυρση.

Βρισκόμενος, λοιπόν, στη διαδικασία συνομιλίας με τον ίδιο τον εαυτό, πράγμα που απαιτεί και στροφή προς τα έσω, ο νους απομυθοποιεί τις ιδέες που εγείρει η φαντασία του ανθρώπου και τις θέτει στην

¹⁷⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ.115.

αρμόζουσα θέση¹⁸⁰. Επίσης, με τον εσωτερικό διάλογο εξετάζονται και μελετώνται όλες οι αλλαγές, οι μεταβολές, οι εξάρσεις και η υφέσεις των παθών και των διαθέσεων, πράγμα που οδηγεί εκτός από τη ρύθμιση και την κυβέρνηση των παθών, τόσο στην καλύτερη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης, όσο στην καλύτερη κρίση και των άλλων, αλλά και του ίδιου του εαυτού¹⁸¹. Εκτός από τα παραπάνω οδηγεί τον άνθρωπο και στην εξέταση των γνωμών και την σοβαρή και ειλικρινή θεώρηση του σκοπού και του τέλους του¹⁸². Παράλληλα, ο διάλογος αυτού του είδους οδηγεί σε συμπεράσματα για τη δύναμη, αλλά και τις αδυναμίες της ανθρώπινης νόησης¹⁸³.

Μέσω, λοιπόν, του εσωτερικού διαλόγου ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του και τη φύση του, τα όριά του καθώς και αυτά της νοητικής του ικανότητας, ενώ ταυτόχρονα αποκτά και γνώση του τέλους του, του σκοπού τον οποίο επιδιώκει ως έλλογο πλάσμα. Ο εικονικός διαχωρισμός του εαυτού σε δυο μέρη έχει, δηλαδή, ως στόχο την εσωτερική ενότητα και πληρότητα¹⁸⁴.

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ το γεγονός ότι οι προσωπικές σημειώσεις του Shaftesbury που έχουν εκδοθεί στο *Philosophical Regimen*, έχουν το χαρακτήρα υποβολής ερωτήσεων απευθείας στον εαυτό. Δεν είναι, ίσως, τυχαίο ότι το στυλ αυτό το συναντάμε στο έργο του Μάρκου Αυρήλιου, το *Εἰς ἑαυτὸν*. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το ότι στις προσωπικές αυτές σημειώσεις του Shaftesbury η συζήτηση διαρκώς τροφοδοτείται από τον Επίκτητο και το Μάρκο Αυρήλιο, αφού παρατίθενται διαρκώς αποσπάσματα από τα έργα τους. Η ιδέα, άλλωστε,

¹⁸⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ.123.

¹⁸¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ.191.

¹⁸² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ.193.

¹⁸³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ.124.

¹⁸⁴ Βλ. το άρθρο Vivienne Brown, "The Dialogic Experience of Conscience: Adam Smith and the Voices of Stoicism", ό.π. σελ. 257.

του εσωτερικού διαλόγου συναντάται και στους Στωικούς Μάρκο Αυρήλιο και Επίκτητο.

Στο Μάρκο Αυρήλιο συναντάμε σε αρκετά σημεία την ανάγκη προσωρινής απομόνωσης και στροφής προς τον εαυτό¹⁸⁵. Μάλιστα, θεωρεί ανοησία το να αναζητά ο άνθρωπος εξοχές για να αποσυρθεί τη στιγμή που υπάρχει η δυνατότητα εσωτερικής στροφής οποιαδήποτε στιγμή. Η στροφή προς τον εαυτό για τον Μάρκο Αυρήλιο δε σημαίνει ότι το υποκείμενο αποφεύγει τον κόσμο, αλλά ότι ψάχνει μέσω του λόγου του τον τρόπο να καλυτερεύσει τη ζωή του. Όπως σχολιάζει και ο Farquharson δεν πρόκειται για μια διαδικασία απορρόφησης στον εαυτό, αλλά για μια έκκληση του εαυτού στις λογικές αρχές της φιλοσοφίας. Με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να αναγνωρίζει τον κοινό νόμο που τον συνδέει με τους συνανθρώπους του και με το σύμπαν, ώστε να αντιληφθεί τη σχέση του μαζί τους στην αιώνια κοινοπολιτεία¹⁸⁶, ενώ τελικός στόχος αυτής της υπαρξιακής αναζήτησης είναι η γαλήνη και η ψυχική ηρεμία.

Και ο Επίκτητος κάνει εκκλήσεις στον άνθρωπο για διάλογο με τον εαυτό. Λέει: «ὡς ὁ Ζεὺς αὐτὸς ἑαυτῷ σύνεστιν καὶ ἡσυχάζει ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ ἐννοεῖ τὴν διοίκησιν τὴν ἑαυτοῦ οἷα ἐστὶν καὶ ἐπινοίαις γίνεται πρεπούσαις ἑαυτῷ, οὕτως καὶ ἡμᾶς δύνασθαι αὐτοῦς ἑαυτοῖς λαλεῖν, μὴ προσδεῖσθαι ἄλλων, διαγωγῆς μὴ ἀπορεῖν ἐφιστάνειν τῇ θεῖα διοικήσει, τῇ αὐτῶν πρὸς τὰλλα σχέσει· ἐπιβλέπειν, πῶς πρότερον εἶχομεν πρὸς τὰ συμβαίνοντα, πῶς νῦν τίνα ἐστὶν ἔτι τὰ θλίβοντα· ἐξεργάζεσθαι πῶς ἂν θεραπευθῇ καὶ ταῦτα, πῶς ἐξαιρεθῇ· εἴ τινα ἐξεργασίας δεῖται τούτων, κατὰ τὸν αὐτῶν λόγον ἐξεργάζεσθαι»¹⁸⁷. Η ιδέα αυτή θα μπορούσε να συσχετιστεί¹⁸⁸ με την ιδέα

¹⁸⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Δ, 3, επίσης στο Ζ, 28 και Η, 48.

¹⁸⁶ Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ὁ.π. σελ. 310.

¹⁸⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 13, 7-8.

¹⁸⁸ Τη συσχέτιση την κάνει ο Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ὁ.π. σελ. 42.

του Σωκράτη¹⁸⁹ για τον «ἀνεξέταστον βίον»¹⁹⁰. Ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Επίκτητος αναφέρονται στο Σωκράτη καθώς και στη συγκεκριμένη ιδέα του¹⁹¹.

Πέρα από την εφαρμογή του εσωτερικού διαλόγου και την παρότρυνση προς αυτή και στους τρεις φιλοσόφους παρατηρούμε ότι η εφαρμογή του έχει κοινά αποτελέσματα. Μέσα από το διάλογο με τον εαυτό προσπαθεί ο άνθρωπος να εφαρμόσει τη λογική ικανότητα που έχει από τη φύση του. Κάνει έκκληση, λοιπόν, στις λογικές του δυνάμεις και προσπαθεί να αναζητήσει τον εαυτό του, τη φύση του, να ανακαλύψει τη σχέση του με τους άλλους και όλα τα μέρη του σύμπαντος, αλλά και με το σύμπαν. Μέσω αυτής της διαδικασίας, επίσης, ανακαλύπτει το τέλος του. Γίνεται, δηλαδή, μια προσπάθεια να εξετάσει και να εποπτεύσει τον εαυτό του, πράγμα που αποτελεί πολύ σημαντικό οδηγό για την ηθική.

Μια τελεολογική θεώρηση του ανθρώπου¹⁹²

Φυσικό δίκαιο

Τόσο οι Στωικοί όσο και ο Shaftesbury είναι εκπρόσωποι του κλασικού φυσικού δικαίου¹⁹³, βασική θέση του οποίου είναι η άποψη ότι οι ιδέες που

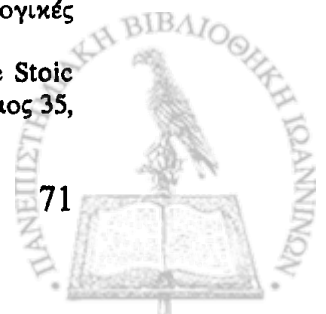
¹⁸⁹ Ο Shaftesbury συναντιέται στη βιβλιογραφία με το Σωκράτη για το θέμα του χιούμορ και της θεμελίωσής του ως κριτήριο της αλήθειας στο: Raymond A. Anselment, "Socrates and the Clouds: Shaftesbury and a Socratic tradition", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 39, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1978), σελ. 171-182.

¹⁹⁰ Πλάτων, *Απολογία*, 38 α.

¹⁹¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Γ, 7 και Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 12, 15. Βλ. και Long A.A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2002.

¹⁹² Η έννοια του τέλους έχει εξεταστεί και στο προηγούμενο μέρος όσον αφορά τις κοσμολογικές αντιλήψεις των τριών φιλοσόφων.

¹⁹³ Για την ιδέα του φυσικού δικαίου στους Στωικούς βλ. Maryanne Cline Horowitz, "The Stoic Synthesis of the Idea of Natural Law in Man: Four Themes", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 35,

σχηματίζει ο άνθρωπος για το τι είναι δίκαιο και τι άδικο απορρέουν από τη φύση, προέρχονται από αυτή και όχι από κανόνες που τίθενται έξω από αυτή. Οι αξίες, δηλαδή προέρχονται από την ίδια τη φύση, τη δομή και τη λειτουργία της. Σχετικά με αυτό το θέμα ο Κονδύλης σχολιάζει ότι ο αρμονικός κόσμος στον Shaftesbury δεν είναι μόνο εικόνα, αλλά και πηγή αξιών¹⁹⁴.

Στους Στωικούς αυτή η σύνδεση γίνεται επικτική με το λόγο. Ο λόγος κάνει τον άνθρωπο ικανό να ερμηνεύει και να κατανοεί το σύμπαν και τον εαυτό του. Ο λόγος παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο, μέσω της γνώσης των θείων και των ανθρωπίνων πραγμάτων, καθώς και των αιτιών που τα προκαλούν, και κατανοώντας τους νόμους με τους οποίους ο παγκόσμιος λόγος διοικεί το σύμπαν να ολοκληρώνει την ηθική και διανοητική του υπόσταση¹⁹⁵. Πώς γίνεται αυτό; Σύμφωνα με τους Στωικούς ο σοφός, ο ηθικά και διανοητικά ολοκληρωμένος άνθρωπος έχει ως καθήκον να συμμορφώνεται με ένα σταθερό κώδικα συμπεριφοράς, ο οποίος απορρέει από το φυσικό δίκαιο. Με τον τρόπο αυτό η ηθική και η διανοητική ολοκλήρωση συμπίπτουν¹⁹⁶.

Η ιδέα αυτή απαντάται και στον Shaftesbury. Ο άνθρωπος μέσα από την παρατήρηση της φύσης, με τη χρήση της λογικής του ικανότητας και των οργάνων του σώματός του, δηλαδή με μέσα που του έχει δώσει η φύση, μπορεί να φτάσει στη γνώση του γι' αυτή. Επίσης, η λογική ικανότητα οδηγεί τον άνθρωπο πέρα από τη γνώση της φύσης και στη γνώση του

τεύχος 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1974), σελ. 3-16. Επίσης, Philip Mitsis, «Η πρόμη στωική θεωρία περί του φυσικού δικαίου», στο *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα, 1994, σελ. 211-229.

¹⁹⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τεύχος β', εκδ. Θεμέλιο, 1998, σελ. 56.

¹⁹⁵ Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι στωικές περί λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (A. Ferguson, Shaftesbury, A. Smith): Μερικές Διαπιστώσεις, ό.π. σελ.112.

¹⁹⁶ Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι στωικές περί λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (A. Ferguson, Shaftesbury, A. Smith): Μερικές Διαπιστώσεις, ό.π. σελ.112.

εαυτού και του σκοπού για τον οποίο υπάρχει. Η γνώση αυτή αναπόφευκτα προωθεί ένα τέτοιο μοντέλο συμπεριφοράς που τον οδηγεί αφενός προς την εκπλήρωση του τέλους του και αφετέρου σε μια ζωή σε αρμονία με τη φύση και τους νόμους που τη διέπουν. Η φύση είναι έλλογη. Και απορρέει από αυτή μια λογικότητα που δεσμεύει τον άνθρωπο να πράττει μέσα στα όρια τα οποία θέτει η φύση. Η φύση υπαγορεύει πρότυπα συμπεριφοράς. Γι' αυτό και αρκεί ο άνθρωπος να τη γνωρίσει και να ακολουθήσει αυτά τα πρότυπα. Πολύ σημαντικό για την ηθική ολοκλήρωση του ατόμου είναι η γνώση τόσο της φύσης του, η οποία οδηγεί στη γνώση του τέλους της, όσο και του σύμπαντος. Με την άσκηση της λογικής ικανότητας, λοιπόν, συνειδητοποιεί ο άνθρωπος τι είναι, ποιο πλαίσιο σχέσεων τον προσδιορίζει και πως αρμόζει τελικά να συμπεριφερθεί για να ανταποκριθεί στη φύση του και να την ολοκληρώσει.

«... ο άνθρωπος είναι έτσι φτιαγμένος, ώστε μέσω της λογικής του ικανότητας να έχει συνείδηση της πιο άμεσης σχέσης του με το καθολικό σύστημα και την αρχή της τάξης και της ευφύιας»¹⁹⁷. Με τη βοήθεια και την κατεύθυνση που δίνει ο ορθός λόγος, ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να εφαρμόζει σε απομακρυσμένες σφαίρες ιδέες, όπως αυτή της συνδυαστικής αρχής μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και όλων των μερών του σύμπαντος¹⁹⁸. Ο άνθρωπος, δηλαδή, με τη χρήση του λόγου αντιλαμβάνεται τη σχέση που έχει με τα μέρη που μαζί με αυτόν συναποτελούν το σύμπαν, ενώ παράλληλα συνειδητοποιεί την άμεση σχέση του με το σύμπαν και τις αρχές της έλλογης τάξης, της αναλογίας και της αρμονίας που διέπουν τη λειτουργία του.

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το σκοπό του ανθρώπου και τον ηθικό του χαρακτήρα πρέπει να τον θεωρήσουμε ως μέρος ευρύτερων σχέσεων στο πλαίσιο μιας συμπαντικής εικόνας. Θα πρέπει να τον

¹⁹⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 294.

¹⁹⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 75.

εντάξουμε στις συμπαντικές σχέσεις και να τον εναρμονίσουμε σε μέρος με το όλο. Δεν μπορούμε να απομονώσουμε τον άνθρωπο από το σύνολο των συμπαντικών σχέσεων, των σχέσεων με τα άλλα όντα και με το φυσικό κόσμο.

Η θεώρηση του ανθρώπου μέσα από το πλέγμα σχέσεων δεν είναι ξένη στον Μάρκο Αυρήλιο, ο οποίος προτρέπει τον άνθρωπο να έχει πάντα στο νου του ένα πλαίσιο σχέσεων πολύ κοντά σε αυτό που προβάλλει και ο Shaftesbury¹⁹⁹. Στο πλαίσιο αυτό περιλαμβάνονται οι εξής σχέσεις: η σχέση με τον εαυτό, με τους άλλους, με τη φύση και το σύμπαν του οποίου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα και η σχέση με το θεό. Η ίδια ιδέα, βέβαια, βρίσκει εφαρμογή και στη θεωρία του Επίκτητου. Όπως σχολιάζει και ο Long, «η ψυχολογική ανάγκη της σύνδεσης - με τον εαυτό σου, με την κοινωνία, με τον κόσμο - ήταν έντονη στους Στωικούς»²⁰⁰, και αποτελούσε όρο αναγκαίο και για την επίτευξη της αρετής. Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο αναδύονται και οι ιδέες του Shaftesbury. Και στους τρεις φιλοσόφους μάλιστα το πλέγμα των σχέσεων μέσα από το οποίο θεωρείται ο άνθρωπος συνδέεται άμεσα με την ιδέα τους για τον άνθρωπο ως μέρος του σύμπαντος, καθώς και για τη στενή σύνδεση και την αμοιβαία και συμπαθητική σχέση όλων των όντων-μερών του σύμπαντος. Η ηθική ζωή και η κοινωνική συνύπαρξη εκφράζουν τη συστηματική ενότητα, την οποία η φύση διακηρύσσει παντού²⁰¹.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας κατανόησης και σύνδεσης με τον κόσμο ο Shaftesbury τονίζει ότι στόχος είναι να κατανοήσει ο άνθρωπος τον κόσμο, την τάξη των πραγμάτων και την αιτία αυτής της τάξης και όχι να τον αλλάξει. Να κατανοήσει τη φύση και να φτάσει στην αλήθεια που αυτή υπαγορεύει κι όχι να προσπαθήσει να εντάξει τη φύση και τον κόσμο σε ένα

¹⁹⁹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Β, 9, επίσης στο Γ,11 και Ι, 6.

²⁰⁰ Α.Α. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, ό.π. σελ. 261.

²⁰¹ Βλ. Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 382.

κόσμοειδωλο, το οποίο έχει εκ των προτέρων δημιουργήσει εκείνος. Να προσαρμοστεί στην αλήθεια και στα δεδομένα της φύσης και όχι να προσαρμόσει τα τελευταία στα δικά του δεδομένα. Λέει χαρακτηριστικά: «... ο σκοπός του δεν είναι να αλλάξει την ύπαρξη των πραγμάτων και να προσαρμόσει την αλήθεια και τη φύση στη διάθεσή του, αλλά αφήνοντας τη φύση και την αλήθεια έτσι όπως τα βρήκε να προσαρμόσει τη διάθεση και τη φαντασία του με βάση τα κριτήριά τους»²⁰².

Ανάλογη θέση παρατηρείται και στον Επίκτητο, ο οποίος θεωρεί ότι ο θεός δημιούργησε τον άνθρωπο όχι μόνο για να βλέπει τον κόσμο, αλλά και για να τον ερμηνεύει. Του έδωσε, δηλαδή, τη δυνατότητα να παρατηρεί, να ερμηνεύει και να εξάγει συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο η φύση εκδηλώνεται, καθώς και για τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία της: «τὸν δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν αὐτῶν»²⁰³. Ο Επίκτητος θεωρεί, επίσης, ότι σκοπός της παιδείας είναι να γνωρίζει και να θέλει τα πράγματα να συμβαίνουν με τον τρόπο που όντως συμβαίνουν²⁰⁴. Στόχος είναι ο άνθρωπος να θέσει τη γνώμη του σε αρμονία με ό,τι συμβαίνει, με τα πράγματα όπως έχουν από τη φύση τους, και όχι να επιφέρει αλλαγές σε αυτά. Να προσαρμόσει τη γνώμη του για τη φύση στα δεδομένα της και όχι τη φύση στο δικό του τρόπο αντίληψης. Αυτό θα τον διευκολύνει αναμφίβολα στην εναρμόνισή του με τη φύση.

Ο Shaftesbury, πιο κοντά στη θεωρία του κλασικού φυσικού δικαίου, θεωρεί ότι οι ηθικές αξίες πηγάζουν από την καλή δομή της φύσης που είναι οργανική, αρμονική και χαρακτηρίζεται από αιτιοκρατία²⁰⁵. Τα κριτήρια

²⁰² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 259.

²⁰³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 6, 19.

²⁰⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 12, 15 και 17.

²⁰⁵ Ο Shaftesbury υπερασπίζεται αυτή την ιδέα σε αντίθεση με ό,τι προεβείουν οι σύγχρονοί του Hobbes και Locke. Το καλό για τον Shaftesbury είναι φύσει και όχι θέσει (δεν εξαρτάται από την αυθαίρετη βούληση του ηγεμόνα ή του θεού), ενώ η αρετή έχει αξία διαχρονική και σταθερή, η οποία καθόλου δεν εξαρτάται από το έθιμο ή τη συνήθεια.

την ηθικής και της αισθητικής είναι αιώνια. Είναι αναγκαίο να τονίσουμε εδώ πως και η έννοια του γούστου υπαγορεύεται από αντικειμενικά κριτήρια και όχι από υποκειμενικά. Τόσο στην ηθική αίσθηση, όσο και στην αίσθηση του ωραίου, εφαρμόζονται καθολικά μέτρα κρίσης, τα οποία προέρχονται από τη φύση, υπαγορεύονται από αυτή.

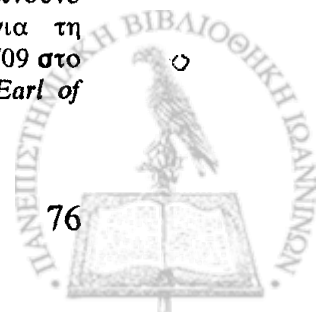
Για το λόγο αυτό, άλλωστε, οι αξίες και τα κριτήρια με τα οποία κρίνουμε έχουν σταθερότητα μέσα στο χρόνο, ενώ ταυτόχρονα δεν έχουν καμία σχέση με τη γνώμη (ορίπιον). Η γνώμη σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί οδηγό και μέτρο για τις κρίσεις που εκφέρονται για το καλό και το κακό, το δίκαιο, το όμορφο, την τιμή και το όνειδος, την αρμονία, τη συμμετρία και την αναλογία. Η γνώμη δεν έχει άλλο οδηγό από την τύχη, το έθιμο ή τη συνήθεια και τη μόδα γι' αυτό και έχει χαρακτήρα που ποικίλει και μεταβάλλεται διαρκώς²⁹⁶, στοιχεία που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την άποψη του Shaftesbury. Παρεπιμπτόντως μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Shaftesbury διαφοροποιεί σαφώς το καλό από το ευχάριστο²⁹⁷. Τονίζει ότι το καλό και η φύση του καθόλου δεν εξαρτώνται από την ευχαρίστηση που τυχόν συνεπάγονται. Δεν είναι κριτήριο για την αξία ενός πράγματος το αν επιφέρει ευχαρίστηση ή όχι. Το ευχάριστο, άλλωστε, δεν χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, αλλά αντίθετα από μεταβλητότητα.

Για τον Shaftesbury, λοιπόν, τα κριτήρια για την αρετή, για τις αξίες και για τις ηθικές κρίσεις είναι σταθερά αιώνια και φυσικά²⁹⁸. «Γιατί η αρμονία είναι αρμονία φύσει, άσχετα με τις πάντα τόσο γελοίες κρίσεις των ανθρώπων για τη μουσική. Το ίδιο και η συμμετρία και η αναλογία θεμελιώνονται εν τούτοις στη φύση, άσχετα με το αν η φαντασία των

²⁹⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 139.

²⁹⁷ Άλλη μια ιδέα με την οποία διαφωνεί ριζικά με τον Hobbes και το Locke.

²⁹⁸ Στο σημείο αυτό διαφωνεί ριζικά με τον Locke. Αυτό που ο Shaftesbury βλέπει πολύ επικίνδυνο στη θεωρία του Locke, όπως βέβαια την αντιλαμβάνεται, είναι η άρνησή του δεύτερου για τη φυσική και αιώνια βάση της αρετής. Βλ. γράμμα στον Michael Ainsworth την 3^η Ιουλίου 1709 στο Benjamin Rand, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ.403-404.

ανθρώπων αποδεικνύεται πάντα τόσο βάρβαρη, ή το γούστο τους τόσο γοτθικό στην αρχιτεκτονική, στη γλυπτική ή σε οποιαδήποτε άλλη τέχνη που βασίζεται στο σχέδιο. Συμβαίνει το ίδιο πράγμα όπου η ζωή και τα ήθη (manners) εμπλέκονται. Η αρετή έχει το ίδιο και αμετάβλητο κριτήριο. Οι ίδιοι αριθμοί, η αρμονία και η αναλογία έχουν τη θέση τους στην ηθική και αναγνωρίζονται στους χαρακτήρες και στις στοργές της ανθρωπότητας στην οποία τίθενται τα θεμέλια μιας τέχνης και μιας επιστήμης που είναι ανώτερες από οποιαδήποτε άλλη που άπτεται της ανθρώπινης πρακτικής και αντίληψης»²⁰⁹. Η αρετή και η αξία έχουν αιώνια μέτρα και αμετάβλητη και ανεξάρτητη φύση, τα οποία κανείς δεν μπορεί να αλλάξει. Ούτε η μόδα, ούτε η συνήθεια, ούτε ο νόμος, ούτε η θρησκεία²¹⁰.

Η ιδέα των σταθερών και αμετάβλητων κριτηρίων συναντάται και στον Επίκτητο. Αφού πρώτα κι αυτός απορρίψει οποιαδήποτε σχέση του καλού με το ευχάριστο τονίζοντας τον ευμετάβλητο χαρακτήρα του δεύτερου, θα πει ότι η γνώμη πως κάτι είναι σωστό δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο για ό,τι πραγματικά είναι τέτοιο, καθώς το πλήθος των γνωμών υποδεικνύει και αντίστοιχο πλήθος σωστών μεταξύ τους αντιφατικών και αντιθετικών. Υπάρχουν, λοιπόν, σύμφωνα με τον Επίκτητο κριτήρια σταθερά, τα οποία μελετά προσεκτικά και καθιστά ως τέτοια η φιλοσοφία²¹¹.

²⁰⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 227.

²¹⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 255 και τόμ. II, 28.

²¹¹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 11, 13-25.

Αποδοχή όλων των συμβάντων

Η οικονομία του όλου, την οποία αναπτύξαμε ως θέμα στην προβληματική τη σχετική με τις κοσμολογικές απόψεις των τριών φιλοσόφων, και εμφανίζεται ως ιδέα κοινή και στους τρεις, έρχεται να εφαρμοστεί και στην ηθική. Με ποιο τρόπο; Με την παρότρυνση να αποδέχεται ο άνθρωπος οτιδήποτε του συμβαίνει. Η ιδέα αυτή είναι κοινή στους υπό μελέτη φιλοσόφους. Ο Shaftesbury λέει ενδεικτικά: «επομένως, στην πορεία των πραγμάτων σ' αυτόν τον κόσμο, όσο και αν άσχημα γεγονότα φαίνεται να αναγκάζουν κάθε λογικό πλάσμα να μεμψιμοιρεί, μπορεί (το λογικό πλάσμα) μέσω της σκέψης, ωστόσο, να φτάσει να έχει υπομονή και να συμφωνεί με αυτό (που συμβαίνει). Και δεν είναι μόνο αυτό. Μπορεί να πάει ακόμη παραπέρα αυτή τη συμφωνία και από την ίδια αρχή μπορεί να κάνει την ίδια την τύχη αντικείμενο της στοργής του (good affection), ενώ προσπαθεί να διατηρήσει την τυφλή αφοσίωσή του και να διάκειται τόσο ευνοϊκά απέναντι στους νόμους και την διακυβέρνηση της ύψιστης πατρίδας του»²¹². Εδώ ο Shaftesbury εννοεί τους νόμους, οι οποίοι διέπουν το σύμπαν. Το σύμπαν είναι η ύψιστη πατρίδα του ανθρώπου. Σε άλλο έργο ο Shaftesbury αναφέρει πως ο άνθρωπος πρέπει να υποτάσσει το νου του σε ό,τι συμβαίνει από την ανώτατη αιτία ή την τάξη των πραγμάτων, την οποία αναγνωρίζει ως ολότελα σωστή και τέλεια²¹³.

Πολύ χαρακτηριστικό για τη στωική του επίδραση είναι το παρακάτω απόσπασμα: «αν υπάρχει ένας ύψιστος δημιουργός, ένας κοινός πατέρας των ανθρώπων και όλων των άλλων όντων, και αν όλα όσα συμβαίνουν είναι σύμφωνα με τη βούληση αυτού του πρώτου δημιουργού, προκύπτει ότι όλα πρέπει να τα αποδεχόμαστε γενναιόφρονα. Να μην γκρινιάζουμε, να μη παραπονιόμαστε. Αν όλα τα πράγματα στο σύμπαν

²¹² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 278.

²¹³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 295.

έχουν μία προέλευση και πηγή, τότε προκύπτει ότι πρέπει με ένα συγκεκριμένο τρόπο να εναρμονίζομαι με όλα τα πράγματα, να αγαπώ όλα τα πράγματα και αναμφίβολα να μη μισώ και να μην απεχθάνομαι τίποτα από αυτά που υπάρχουν στον κόσμο. Αν το σύμπαν είναι σαν μια πόλη, και οι νόμοι αυτής της πόλης είναι τέλειοι και σωστοί, έπεται ότι οτιδήποτε συμβαίνει σύμφωνα με τους νόμους αυτής της πόλης πρέπει να το αποδεχόμαστε και να το εκτιμούμε. Και από τη στιγμή που δεν υπάρχει κάτι πάρα σε συμφωνία με αυτούς τους νόμους, δεν συμβαίνει τίποτα για το οποίο δεν οφείλω παρά να χειροκροτήσω και να συνοδεύω με το νου μου και την πιο ειλικρινή αφοσίωση. Και αν κάνω διαφορετικά είμαι ασεβής, άδικος, αφύσικος, μη ευγνώμων, ένας αποστάτης του λόγου και διεφθαρμένος σε υψηλότερη τάξη και βαθμό»²¹⁴. Πράγματι, το συγκεκριμένο απόσπασμα με το ύφος και τις ιδέες που εκφράζει παραπέμπει σε ανάλογα αποσπάσματα του Μάρκου Αυρήλιου ή του Επίκτητου. Και είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος συμφιλιώνεται με ό,τι συμβαίνει και το αποδέχεται, εναρμονίζοντας τελικά τον εαυτό του με τη φύση.

Η ιδέα της υποταγής σε και της συμφωνίας με ό,τι συμβαίνει χαρακτηρίζει και τη στωική φιλοσοφία. Έτσι, στον Επίκτητο συναντάμε την εξής σκέψη: «διὰ τοῦτο καλῶς λέγουσιν οἱ φιλόσοφοι ὅτι εἰ προήδει ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς τὰ ἐσόμενα, συνήργει ἄν καὶ τῷ νοσεῖν καὶ τῷ ἀποθνήσκειν καὶ τῷ πηροῦσθαι, αἰσθανόμενος γε, ὅτι ἀπὸ τῆς τῶν ὄλων διατάξεως τοῦτο ἀπονέμεται, κυριώτερον δὲ τὸ ὅλον τοῦ μέρους καὶ ἡ πόλις τοῦ πολίτου. Νῦν δ' ὅτι οὐ προγιγνώσκομεν, καθήκει τῶν πρὸς ἐκλογὴν εὐφρεστερῶν ἔχεσθαι, ὅτι καὶ πρὸς τοῦτο γεγόναμεν»²¹⁵. Για τον Επίκτητο ο άνθρωπος θα πρέπει να υποτάσσεται σε ό,τι συμβαίνει χρωστώντας

²¹⁴ Benjamin Rand, *The life, unpublished letters and philosophical regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, ό.π. σελ.5.

²¹⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 10, 5-6.

ευγνωμοσύνη στο θεό γι'αυτό, χωρίς να βρίσκει σφάλμα πουθενά και χωρίς να κατηγορεί κανέναν. Και όλα αυτά μέσα στο πλαίσιο μέρους-όλου, όπου το μέρος πρέπει να υποτάσσεται στο όλο²¹⁶. Ανάμεσα στις σωστές αντιλήψεις, τις οποίες θεωρεί πως πρέπει να έχει κάποιος για τους θεούς είναι : «ὄρθὰς ὑπολήψεις περὶ αὐτῶν ἔχειν ὡς ὄντων καὶ διοικούντων τὰ ὄλα καλῶς καὶ δικαίως, καὶ σαυτὸν εἰς τοῦτο κατατεταχέναι, τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς καὶ εἶκειν πᾶσι τοῖς γινομένοις καὶ ἀκολουθεῖν τὰ ἔκοντα ὡς ὑπὸ τῆς ἀρίστης γνώμης ἐπιτελουμένοις. Οὕτω γὰρ οὐ μέμψει τοὺς θεοὺς οὔτε ἐγκαλέσεις ὡς ἀμελούμενος»²¹⁷.

Ο Μάρκος Αυρήλιος, πιστός και αυτός στη συγκεκριμένη στωική ιδέα, παρομοιάζει τον άνθρωπο που λυπάται και δυσαρεστείται διαρκώς με ό,τι συμβαίνει με μικρό χοίρο που κλαίει και φωνάζει πριν θυσιαστεί. Και τονίζει το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι το μοναδικό πλάσμα που έχει δοσμένη από τη φύση τη δυνατότητα να υποτάσσεται με τη θέλησή του και μόνο σε όσα συμβαίνουν, καθώς όλα τα άλλα πλάσματα υποτάσσονται αναγκαία²¹⁸. Προτρέπει, λοιπόν, τον άνθρωπο να συγκατατίθεται και να συμφωνεί με όσα η φύση ορίζει να συμβούν χωρίς να μεμψιμοιρεί. Λέει, λοιπόν, χαρακτηριστικά: «πᾶν μοι συναρμόζει, ὃ σοὶ εὐάρμοστόν ἐστιν, ὃ κόσμῳ· οὐδέν μοι πρόωρον οὐδὲ ὄψιμον τὸ σοὶ εὐκαιρον»²¹⁹.

Μέσα σε αυτό το κοινό για τους τρεις φιλοσόφους πλαίσιο αντιμετωπίζεται και ο θάνατος ως κάτι το φυσικό και αναπόφευκτο. Μέσα σε ένα κόσμο όπου χαρακτηρίζεται από διαρκείς αλλαγές και που καθετί που συμβαίνει προκύπτει από μια συγκεκριμένη οικονομία, όπου το όλο και η προοπτική του αποτελούν προτεραιότητα, ο θάνατος δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται παρά ως κάτι το φυσικό.

²¹⁶ Επίκτητος, Διατριβαί, IV, 7, 7-9.

²¹⁷ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, 31, 1.

²¹⁸ Μάρκος Αυρήλιος, Εἰς εαυτόν, I, 28.

²¹⁹ Μάρκος Αυρήλιος, Εἰς εαυτόν, Δ, 23.

- Ο Μάρκος Αυρήλιος περιγράφει το θάνατο ως μέρος της αέναης και διαρκούς μεταβολής του κόσμου κατά την οποία οτιδήποτε γεννιέται, οδηγείται κατά τρόπο αναγκαίο και φυσικό στη φθορά²²⁰ με στόχο πάντα να παραμένει πάντα ο κόσμος νέος, ανανεωμένος και ακμαίος. Σε καμία περίπτωση ο θάνατος δεν είναι κάτι κακό για τον Μάρκο Αυρήλιο. «Καλὸν δὲ ἄει πᾶν καὶ ὠραῖον τὸ συμφέρον τῷ ὄλῳ. Ἦ οὖν κατάπαυσις τοῦ βίου ἐκάστῳ οὐ κακὸν μὲν, ὅτι οὐδὲ αἰσχρὸν, εἴπερ καὶ ἀπροαίρετον καὶ οὐκ ἀκοινωνήτον ἄγαθὸν δέ, εἴπερ τῷ ὄλῳ καίριον καὶ συμφέρον καὶ συμφερόμενον»²²¹. Ο άνθρωπος δεν έχει παρά να αποδεχθεί το νόμο της φύσης καὶ να τον δεχθεί ως μια ὄψη της αιώνιας τάξης. Ἄλλωστε, ο θάνατος δε στερεί τον άνθρωπο από νέες εμπειρίες, αφού κατά τη γνώμη του Μάρκου Αυρήλιου η ζωή έχει αποκαλύψει όλα τα μυστικά της ακόμα και σε αυτόν που ζει πολύ λίγο.

Ο Επίκτητος κινείται κι αυτός στην ίδια λογική και σε παρόμοια επιχειρηματολογία. Θεωρεί, ως στωικός, ότι με το θάνατο η ύλη επιστρέφει στα στοιχεία από τα οποία συστήθηκε, ενώ κατατάσσοντας το σώμα στα «οὐκ ἐφ' ὑμῖν» δηλώνει την ασημαντότητά του και την εκούσια παραχώρησή του στο θεό²²². Πολύ χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα που προτρέπει τον άνθρωπο να αποδέχεται το θάνατο ως κάτι απόλυτα φυσικό, το οποίο συμβαίνει σύμφωνα με την οικονομία του όλου: «ἀλλὰ ἢ πανήγυρις πέρας ἔχει ἔξελθε, ἀπαλλάγηθι ὡς εὐχάριστος, ὡς αἰδήμων δὸς ἄλλοις τόπον δεῖ γενέσθαι καὶ ἄλλους, καθάπερ καὶ σὺ ἐγένου, καὶ γενομένους ἔχειν χώραν καὶ οἰκήσεις, τὰ ἐπιτήδεια. Ἄν δ' οἱ πρῶτοι μὴ ὑπεξάγωσιν, τί ὑπολείπεται; Τί ἄπληστος εἶ; Τί ἀνίκανος; Τί στενοχωρεῖς τὸν κόσμον;»²²³. Ο θάνατος δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται με μεμψιμοιρία γιατί αυτή η στάση είναι εγωιστική. Είναι σαφής η προσπάθεια

²²⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Δ, 14, Ε, 13, Ζ, 32, Η, 25.

²²¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, ΙΒ, 23. Για το ίδιο θέμα βλ. και ΙΒ, 36.

²²² Επίκτητος, *Διατριβαί*, ΙV, 7, 15-19.

²²³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, ΙV, 1, 106.

των Στωικών να συμβιβάσουν τον άνθρωπο με την ιδέα του θανάτου, αλλά και να τον απαλλάξουν από το φόβο τον οποίο προκαλεί η ιδέα αυτή.

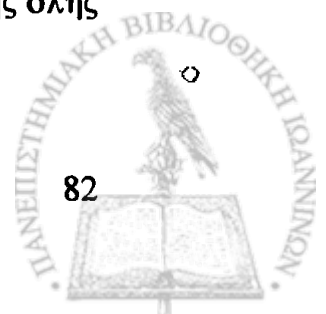
Στον Shaftesbury συναντούμε την ιδέα της αποδοχής του θανάτου σε ένα ενδεικτικό της στωικής επιρροής απόσπασμα: «το κριτήριο μιας ευτυχισμένης ζωής δεν έχει να κάνει με το πόσες λιγότερες ή περισσότερες ανάτολές και δύσεις του ηλίου βλέπουμε, με το πόσες λιγότερες ή περισσότερες ανάσες παίρνουμε, ή γεύματα που επαναλαμβάνουμε, αλλά από το να έχουμε προηγουμένως ζήσει καλά, να έχουμε παίξει το ρόλο μας χαριτωμένα και να κάνουμε την έξοδό μας χαρούμενα, και όπως μας ταιριάζει»²²⁴.

Η συμφωνία με οτιδήποτε συμβαίνει και η αποδοχή του ως γεγονότος απόλυτα φυσικού και αναγκαίου για την οικονομία του όλου, οδηγεί σαφώς σε μια εναρμόνιση με τη φύση και τους νόμους της. Ο άνθρωπος δεν ενίσταται και δεν εξεγείρεται εναντίον της, έχοντας στο νου του πως ό,τι προέρχεται από αυτή είναι για το καλό του και το καλό του όλου, του οποίου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος.

Κοσμοπολιτισμός

Η σχέση αυτή μέρους-όλου, καθώς και η ιδέα του σύμπαντος ως σύστημα, με τις οποίες ασχοληθήκαμε στο προηγούμενο μέρος, έρχονται να βρουν την εφαρμογή τους στην ηθική με την ιδέα του κοσμοπολιτισμού. Ο άνθρωπος, σύμφωνα με αυτή την ιδέα, θεωρείται πολίτης της μιας και ενιαίας πόλης, του σύμπαντος. Ο άνθρωπος ως πολίτης του κόσμου απαντάται στους Στωικούς, ιδέα, όμως, από την οποία επηρεάστηκε ο Shaftesbury, αφού ο κοσμοπολιτισμός ως ιδέα συναντάται και σ' αυτόν όταν λέει: «...μπορούμε πράγματι να αποκαλούμε τους εαυτούς μας γιους της όλης

²²⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 204.

της γης και όχι μιας συγκεκριμένης πατρίδας ή μιας περιφέρειας. Ο διαχωρισμός των κλιμάτων και των περιοχών είναι τεχνητός. Πολύ περισσότερο τα όρια των χωρών, των πόλεων ή των επαρχιών. Η γενέθλια γη μας, ή η μητέρα μας, η γη, πρέπει ως εκ τούτου να είναι η αληθινή σφαίρα που μας γέννησε και ως ένδειξη σεβασμού για την οποία πρέπει να αγνωρίζουμε στα κοινά ζώα ή ακόμη και στα φυτά όλων των κατηγοριών μια ισότιμη αδελφική σχέση με εμάς κάτω από τον κοινό γονέα»²²⁵.

Ο Μάρκος Αυρήλιος ισχυρίζεται ότι δεν παίζει ρόλο το πού διαμένει ή το πού γεννήθηκε κάθε άνθρωπος, αρκεί να ζει ως πολίτης της παγκόσμιας πολιτείας²²⁶. Με την άποψη αυτή τονίζει και τη βασική συγγένεια και σύνδεση μεταξύ των ανθρώπων, αυτή του λόγου.

Η ίδια ιδέα απαντάται και στο Επίκτητο²²⁷. Βασική παράμετρος στην ιδέα του κοσμοπολιτισμού²²⁸ είναι η πρόταξη του όλου έναντι του μέρους. Ο Επίκτητος²²⁹ λέει χαρακτηριστικά ότι αποστολή του πολίτη είναι να μην έχει κανένα προσωπικό συμφέρον, να μην αποφασίζει για τίποτα σαν να είναι ανεξάρτητος, αλλά να ενεργεί, όπως ακριβώς θα ενεργούσε ένα μέλος του σώματος, το οποίο αν είχε λογική και μπορούσε να καταλάβει τον τρόπο με τον οποίο είναι φτιαγμένο και λειτουργεί το σώμα, δε θα διάλεγε ποτέ ή μάλλον δεν θα επιθυμούσε ποτέ κάτι, παρά μόνο σε αναφορά με το όλο²³⁰.

²²⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 247. Για το ίδιο θέμα βλ. και τόμ. II, σελ. 21.

²²⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, I, 15. Για το ίδιο θέμα κάνει αναφορά και στο Δ, 4.

²²⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 9, 1 και II, 10, 3-4.

²²⁸ Για την ιδέα του κοσμοπολιτισμού στους δυο Στωικούς και τον τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποιούν βλ. G.R.Stanton, "The cosmopolitan ideas of Epictetus and Marcus Aurelius", *Phronesis*, τόμος 13 (1968), σελ. 183-195.

²²⁹ Βλ. και Ι.Γ. Δελλής, «Η ιδέα του κοσμοπολιτισμού στη σκέψη του Επίκτητου», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, επιμέλεια έκδοσης Χρίστος Α. Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 71-78.

²³⁰ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 10, 3-4.

ποτέ ή μάλλον δεν θα επιθυμούσε ποτέ κάτι, παρά μόνο σε αναφορά με το όλο²³⁰.

Περί τέλους

• Ο άνθρωπος κατέχει ιδιαίτερη θέση στο σύμπαν, ως το μοναδικό πλάσμα που διαθέτει λόγο και λόγω της δυνατότητας που του δίνει αυτό να κατανοεί και να ερμηνεύει τη φύση και τους νόμους που τη διέπουν. Ο άνθρωπος, όπως και κάθε πλάσμα στο σύμπαν, θεωρείται από τον Shaftesbury υπό πρίσμα τελεολογικό. Η Πρόνοια έχει ορίσει για κάθε πλάσμα μαζί με την ξεχωριστή για το καθένα οικονομία, ένα καλό και ένα τέλος. Η οικονομία αυτή περιλαμβάνει για κάθε πλάσμα συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία (*humour*), χαρακτήρα (*temper*), εσωτερική διάθεση (*inward disposition*), συνήθειες και στοργές, ενδιαφέροντα, συνθήκες και όρους ζωής. Όλα αυτά η φύση, μέσω του προνοητικού της χαρακτήρα, τα έχει δώσει όχι κατά τρόπο τυχαίο, αλλά κατά τέτοιο που να είναι κατάλληλος, αρμόζων, αμετάβλητος και σταθερός για το κάθε πλάσμα²³¹. Και είναι ακριβώς αυτή η οικονομία, η συγκεκριμένη, η μελετημένη και ορισμένη από τη φύση, που βοηθά το πλάσμα να φτάσει στο καλό και στο τέλος που έχει οριστεί γι' αυτό. Η φύση, δηλαδή, έχει δώσει όλα τα εφόδια σε κάθε πλάσμα, έτσι και στον άνθρωπο, για να προσεγγίσει την τελειώσή του. Το καλό, η καλή δηλαδή κατάσταση για το πλάσμα ή αλλιώς το συμφέρον του, όπως το περιγράφει ο Shaftesbury, έχει οριστεί από τη φύση και από την ίδια προάγεται, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκεται και από το ίδιο το πλάσμα. Ο Shaftesbury αναφέρει μάλιστα: «εφόσον, λοιπόν, υπάρχει κάποιο συμφέρον ή αγαθό για κάθε πλάσμα, θα πρέπει να υπάρχει και κάποιο τέλος, προς το οποίο κάθε πράγμα θα πρέπει κατά φύσιν, εκ της ίδιας του συστάσεως να

²³⁰ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 10, 3-4.

²³¹ *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 293.

αποβλέπει»²³². Βλέπουμε, λοιπόν, πως ο άνθρωπος ως μέρος του σύμπαντος υποτάσσεται κι αυτός, όπως και όλα τα πλάσματα, στο σχέδιο του οικουμενικού νου για τον κόσμο. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό έχει οριστεί το τέλος, ο σκοπός για τον οποίο υπάρχει, αλλά του έχουν δοθεί και τα μέσα για να το προσεγγίσει.

• Ποιο είναι, όμως, αυτό το τέλος, ποιος είναι ο σκοπός για χάρη του οποίου υπάρχει ο άνθρωπος; Ο Shaftesbury στο *Miscellaneous reflections* λέει ότι το τέλος του ανθρώπου είναι η κοινωνία. Και λίγες γραμμές πιο κάτω γράφει ότι ο άνθρωπος «δεν είναι γεννημένος μόνο για την αρετή, τη φιλία, την τιμιότητα και την πίστη· αλλά και για την θρησκεία, την ευσέβεια, τη λατρεία και για να υποτάσσει γενναιόδωρα (*generous surrender*) το νου του σε ό,τι συμβαίνει από την Ανώτατη Αιτία (*Supreme Cause*) ή την τάξη των πραγμάτων, τις οποίες αναγνωρίζει ως εντελώς αρμόζουσες (*just*) και τέλειες (*perfect*)»²³³. Ο σκοπός, λοιπόν, του ανθρώπου είναι να βρίσκεται σε κοινωνία με τους ανθρώπους, να κατακτά την αρετή, να είναι ευσεβής απέναντι στο θείο και να υποτάσσεται σε ο,τιδήποτε συμβαίνει, γιατί ακριβώς ό,τι συμβαίνει προέρχεται από την αναγκαιότητα που επιβάλλει η φύση, η Πρόνοια ή ο θεός. Σκοπός του, δηλαδή, είναι να εκπληρώνει την φύση του που είναι κοινωνική και καλή. Όταν φτάσει σε αυτά φτάνει στην ολοκλήρωσή του και κατακτά την ευδαιμονία.

Υπό πρίσμα τελεολογικό αντιμετωπίζεται ο κόσμος και όλα τα μέρη του και στη φιλοσοφία των Στωικών, όπως έχουμε δει και σε προηγούμενο κεφάλαιο. Εξηγώντας ο Επίκτητος στο πρώτο βιβλίο των *Διατριβών* και στο κεφάλαιο 6, που τιτλοφορείται «Περί προνοίας», ότι ο τεχνίτης που έφτιαξε το σύμπαν δημιούργησε πράγματα θαυμαστά και έντεχνα που δεν είναι δυνατό να προέρχονται από την τύχη, φτάνει στο ότι καθετί έχει δημιουργηθεί με ένα σκοπό, κάθε ύπαρξη έχει και ένα τέλος. Ποιο είναι το

²³² *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 243 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου).

²³³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 295.

τέλος για τον άνθρωπο σύμφωνα με τον Επίκτητο; Ο ίδιος αναφέρει ότι ο σκοπός για τον άνθρωπο συνίσταται στη ζωή τη σύμφωνη με τη φύση και τους όρους που αυτή υπαγορεύει, δηλαδή το στωικό δόγμα «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Παραθέτουμε το απόσπασμα για να είμαστε πιο σαφείς: «αἰσχρὸν ἔστι τῷ ἀνθρώπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα, ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι, καταλήγειν δὲ ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν καὶ ἡ φύσις. Κατέληξεν δ' ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον διεξαγωγή τῇ φύσει»²³⁴. Αυτή η θέση στην ουσία δε διαφέρει από τη θέση του Μάρκου Αυρήλιου, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ή από αυτή που υποστηρίζει ο Shaftesbury. Και μέσα στο πλαίσιο της ανάλυσης του μέρους αυτού και των κεφαλαίων που το αποτελούν θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί και να αποσαφηνιστεί η σημασία της φράσης αυτής.

Ο Επίκτητος, επίσης, πίστευε ότι η ίδια η φύση έχει δώσει δυνατότητες, ή «ἀφορμὰς» σύμφωνα με το αρχαίο κείμενο, και εφόδια, ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να φτάσει το τέλος του. Ανάμεσα στα εφόδια αυτά αναφέρει «τὰ ἐφ' ἡμῖν» και τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», δηλαδή τα πράγματα που εξαρτώνται από τον άνθρωπο και αυτά που δεν υπόκεινται στον έλεγχο του να συμβαίνουν ή να μη συμβαίνουν. Παράλληλα με αυτά, έχει δώσει και τη δύναμη να υπομένει όσα συμβαίνουν «μὴ ταπεινούμενοι μηδὲ συγκλώμενοι ὑπ' αὐτοῦ»²³⁵. Άλλα εφόδια που έχει ο άνθρωπος είναι ο λόγος και η ορθή χρήση των εντυπώσεων.

Και για το Μάρκο Αυρήλιο η φύση έχει ορίσει το τέλος για κάθε πράγμα. Μάλιστα ο άνθρωπος, όπως και κάθε πλάσμα, κινείται από τη φύση του προς το τέλος αυτό. Το τέλος ταυτίζεται με το αγαθό για τον ίδιο, καθώς και το συμφέρον του. Τέλος, συμφέρον και αγαθό είναι ένα. Για τον άνθρωπο το τέλος είναι η κοινωνία. Ο κάθε άνθρωπος υπάρχει για χάρη των άλλων με τέτοιο τρόπο, ώστε συνυπάρχοντας και συνεργαζόμενοι

²³⁴ Επίκτητος, Διατριβαί, I, 6, 20-21.

²³⁵ Επίκτητος, Διατριβαί, I, 6, 40.

μεταξύ τους οι άνθρωποι να εξυπηρετείται το καλό και το συμφέρον τους. Τα παραπάνω γίνονται φανερά από το ακόλουθο απόσπασμα: «καὶ πάλιν, ὅτι οὐπερ ἔνεκεν ἕκαστον κατεσκευάσται, πρὸς ὃ τὲ κατεσκευάσται, πρὸς τοῦτο φέρεται· πρὸς ὃ φέρεται δέ, ἐν τούτῳ τὸ τέλος αὐτοῦ· ὅπου δὲ τὸ τέλος, ἐκεῖ καὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ ἀγαθὸν ἕκαστου· τὸ ἄρα ἀγαθὸν τοῦ λογικοῦ ζώου κοινωνία. Ὅτι γὰρ πρὸς κοινωνίαν γεγόναμεν, πάλαι δέδεικται. Ἡ οὐκ ἦν ἕναργές, ὅτι τὰ χεῖρω τῶν κρείττωνων ἔνεκεν, τὰ δὲ κρείττω ἀλλήλων;»²³⁶. Η ίδια η φύση είναι εκείνη που έχει δώσει στα πλάσματά της τις δυνάμεις και όλα τα εφόδια για να φτάσουν στο τέλος τους, γι'αυτό και αυτά έχουν την τάση να κινούνται φυσικά προς αυτό. Μάλιστα ο Μάρκος Αυρήλιος σχολιάζει πως ο άνθρωπος μπορεί να αμελήσει αυτά τα εφόδια και να αποπροσανατολιστεί. Το γνωστό στωικό δόγμα «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» αναφέρεται στο έργο του Μάρκου Αυρήλιου μόνο μια φορά²³⁷, η σημασία του, όμως, είναι αντιληπτή σε όλο το *Εἰς εαυτόν*.

Στο φιλοσοφικό σύστημα των τριῶν στοχαστῶν ο άνθρωπος οδηγείται από τη φύση του στο στόχο που η ίδια η φύση έχει θέσει και δεν είναι άλλος από την ηθικότητα ή την αρετή που απορρέει από το «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Ο άνθρωπος μόνο κατακτώντας την αρετή μπορεί να είναι ευτυχής. Ο άνθρωπος, δηλαδή, ρέπει με τρόπο φυσικό προς την ηθικότητα αφού ενυπάρχουν σε αυτόν οι τάσεις προς το καλό²³⁸. Ο Shaftesbury, μάλιστα, αναφέρει ότι δεν μπορεί να ειπωθεί για κάποιον ότι είναι εντελῶς φαύλος. Ακόμα και σε έναν κακούργο έχει απομείνει κάτι από την αρετή. Έτσι, παρουσιάζει ως σωστή μια ρήση της εποχής του ότι είναι

²³⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 16. Βλ. Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ὁ.π. σελ. 332 σχόλια για τη φράση «πάλαι δέδεικται», η οποία αναφέρεται σε προγενέστερους φιλόσοφους.

²³⁷ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Γ, 4.

²³⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 37-38 και τόμ. Ι, σελ. 66, όπου αναφέρεται στην αγάπη να κάνει κανείς το καλό και τη χαρακτηρίζει καλή και σωστή προδιάθεση.

τόσο δύσκολο να βρει κάποιος έναν ολοκληρωτικά κακό, όσο και έναν καλό²³⁹.

Η ιδέα αυτή εμφανίζεται και στο Μάρκο Αυρήλιο²⁴⁰ και στον Επίκτητο²⁴¹ και αποτελεί βασική ιδέα του στωικισμού.

Η έννοια της αρετής: η εσωτερική εναρμόνιση

Από την κοσμική στην εσωτερική αρμονία. Η εναρμόνιση του ατομικού με το κοινό καλό

Ο άνθρωπος πραγματώνεται σε ένα σύμπαν, σε ένα όλο που χαρακτηρίζεται από ευταξία και αρμονία. Το αρμονικό σύμπαν αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς στο ηθικό σχήμα του Shaftesbury. Αυτό το αρμονικό πλαίσιο συγκροτούν όλα τα υποσυστήματα και στην περίπτωση του ανθρώπου η κοινωνία. Το εσωτερικό του ανθρώπου δε θα μπορούσε να διακατέχεται από αταξία και ανισορροπία αφού πρόκειται για αναπόσπαστο κομμάτι του όλου. «... έχω ένα νου στη διάθεσή μου που χρησιμεύει, ειδικά έτσι όπως είναι, να διατηρώ το σώμα και τις στοργές του, τα πάθη μου, τις ορέξεις, τις φαντασίες, τις προτιμήσεις και όλα τα υπόλοιπα σε ανεκτή αρμονία και ευταξία. Αλλά η ευταξία του σύμπαντος, είμαι ωστόσο πεπεισμένος, είναι η πιο καλή από τις δύο»²⁴². Ο άνθρωπος ως αναπόσπαστο τμήμα του όλου χαρακτηρίζεται από αρμονία, συμμετρία και ευταξία εσωτερική κατ' αναλογία με την αρμονία, τη συμμετρία, την

²³⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 257.

²⁴⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Θ, 11.

²⁴¹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 1, 120-122, στο I, 6, 43 και στο III, 24, 3.

²⁴² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 105. Για το ίδιο θέμα βλ. στον ίδιο τόμο, σελ. 268.

ευταξία και τις ανάλογες ποιότητες που χαρακτηρίζουν το σύμπαν, τη φύση, τον κόσμο και την κοινωνία. Ο εσωτερικός κόσμος ενός ανθρώπου που διακατέχεται από δυσαναλογία και έλλειψη αρμονίας αποτελεί παραφωνία για το αρμονικό όλο του Shaftesbury.

Την ίδια ιδέα συναντούμε και στο Μάρκο Αυρήλιο: «Ἡ ἐν σοὶ μὲν τις κόσμος ὑφίστασθαι δύναται, ἐν δὲ τῷ παντὶ ἀκοσμία, καὶ ταῦτα οὕτως πάντων συγκεκριμένων καὶ διακεχυμένων καὶ συμπαθῶν;»²⁴³. Το σύμπαν αποτελείται από μέρη διακεκομμένα μεταξύ τους, ωστόσο με ανεπτυγμένες σχέσεις συμπάθειας του ενός με το άλλο και διαπερνώντας το ένα το άλλο. Τα μέρη συναποτελούν ένα αρμονικό σύνολο με τέτοιο τρόπο που η αρμονία του συνόλου αντικατοπτρίζεται στο κάθε μέρος.

Η εσωτερική διάθεση του ανθρώπου είναι, λοιπόν, αναγκαίο να βρίσκεται σε κατάσταση αρμονίας και ισορροπίας για να εναρμονιστεί με τη σειρά του ο άνθρωπος με τους άλλους και το όλο από τα οποία περιβάλλεται. Ο Shaftesbury ορίζει την αρετή ως την «αγάπη για την τάξη και την ομορφιά στην κοινωνία»²⁴⁴. Η ομορφιά, όπως την κατανοεί ο Shaftesbury, θεμελιώνεται στις έννοιες της ευταξίας, της συμμετρίας, της αναλογίας και της αρμονίας²⁴⁵. Από τον ορισμό του Shaftesbury φαίνεται ξεκάθαρα η κοινωνική διάσταση υπό το πρίσμα της οποίας αντιμετωπίζεται ο άνθρωπος. Η αρετή δεν νοείται παρά μόνο υπό ένα πρίσμα στενών συνδεδειγμένων σχέσεων του μέρους με το όλο.

Για να είναι εφικτές οι σχέσεις αυτές ο μόνος τρόπος είναι να εναρμονιστεί το ατομικό με το κοινό καλό. Η εναρμόνιση αυτή γίνεται εφικτή στον Shaftesbury με την εξισορρόπηση των στοιχείων. Για να δούμε, όμως, με ποιο τρόπο επιτυγχάνεται αυτό.

²⁴³ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτὸν*, Δ, 27.

²⁴⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 279.

²⁴⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. ΙΙ, σελ. 267-268.

- Ο άνθρωπος, όπως έχουμε ήδη πει, ενεργοποιείται στη βάση των στοργών του. Από τα τρία είδη των στοργών, το τρίτο, οι αφύσικες πρέπει να μην εκδηλώνονται καθόλου, στο βαθμό που η ύπαρξή τους είναι ταυτόσημη της δυστυχίας. Αντίθετα οι φυσικές ή κοινωνικές συνυπάρχουν με τις ατομικές στοργές και πρέπει να βρίσκονται σε μια ισορροπία μεταξύ τους. Οι πρώτες ταυτίζονται με την ευημερία και το καλό του όλου²⁴⁶, ενώ οι δεύτερες με το ατομικό καλό και την προώθησή του.

Πρώτα και κύρια ο Shaftesbury αναγνωρίζει την αναγκαιότητα του μετριασμού των ατομικών στοργών. Αναγνωρίζεται, βεβαίως, η συμβολή τους στην αγαθότητα του ανθρώπου, καθώς αν εκδηλώνονται μέσα σε συγκεκριμένα όρια δεν βλάπτουν την κοινωνική ζωή ούτε αποτελούν εμπόδιο για την αρετή, αλλά αντίθετα δρουν ενισχυτικά προς αυτές. Η μετριασμένη εκδήλωσή τους αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να καταστεί ένας άνθρωπος αγαθός. Ωστόσο, μετριασμένες πρέπει να είναι και οι φυσικές στοργές, καθώς η υπερβολική εκδήλωσή τους μόνο προβλήματα προκαλεί στην εσωτερική τάξη και αρμονία.

Η ανισόρροπη συνύπαρξη των ατομικών και των κοινωνικών στοργών συνιστά αδικία και μεροληψία αφού όταν μια στοργή εκδηλώνεται σε υπερβολικά μεγάλο βαθμό «τότε καθίσταται κατ' ανάγκην επιζήμια για τις υπόλοιπες στοργές και εξασθενίζει κατά κάποιον τρόπο τη δύναμη και τη φυσική λειτουργία τους. Διότι ένα πλάσμα, το οποίο διακατέχεται από ένα πάθος σε τόσο άμετρο βαθμό, πρέπει να διοχετεύσει κατ' ανάγκην υπερβολικά μεγάλη ενέργεια σε αυτό το πάθος και υπερβολικά μικρή σε άλλα πάθη του ίδιου χαρακτήρα και εξίσου φυσικά και ωφέλιμα ως προς το δικό τους σκοπό»²⁴⁷. Μερικνά, δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο κάποιος για ένα μόνο καθήκον ή φυσικό μέρος του όλου, ενώ παραμελεί άλλα μέρη ή καθήκοντα, τα οποία θα έπρεπε να συνδυάζονται με

²⁴⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 293.

²⁴⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 286.

αυτό ή και να προτιμώνται στη θέση του. Για την αποφυγή τέτοιων αδικιών και μεροληψιών είναι αναγκαία η διατήρηση ενός ισοζυγίου, μια στάθμιση των στοργών. Η στάθμιση αυτή αφορά τόσο τις κοινωνικές όσο και τις ιδιωτικές στοργές και δεν επιτρέπει σε καμία από τις δύο να εκδηλώνεται σε υπέρμετρο βαθμό.

• Για την υπέρμετρη εκδήλωση των στοργών, φυσικών και ατομικών, ή για την έλλειψή τους είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα: «...η υπερβολική τρυφερότητα καταστρέφει το αποτέλεσμα της αγάπης και ο υπερβολικός οίκτος μας κάνει ανίκανους να παράσχουμε βοήθεια. Έτσι, λοιπόν, η υπερβολή της μητρικής αγάπης είναι ομολογουμένως ένας φαύλος συναισθηματισμός ο υπέρμετρος οίκτος συνιστά εκθήλυνση και αδυναμία· η υπέρμετρη μέριμνα για την αυτοσυντήρηση είναι μικροψυχία και δειλία, ενώ η υπερβολικά μικρή είναι επιπολαιότητα· η δε παντελής έλλειψή της ή ακόμα, το αντίθετό της (δηλαδή ένα πάθος που οδηγεί στην αυτοκαταστροφή), είναι ένας παράλογος και απελπισμένος ηθικός εκφυλισμός»²⁴⁸. Η υπέρμετρη εκδήλωση, λοιπόν, των στοργών, κοινωνικών ή ατομικών, οδηγεί στη διαφθορά των συγκεκριμένων στοργών. Πρέπει να μιλούμε, επομένως, για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ τους. Οι στοργές, δηλαδή, πρέπει να εκδηλώνονται σύμφωνα με μια συγκεκριμένη οικονομία, κατά την οποία δεν θα υπάρχουν διαταραχές και δυσαναλογίες, αλλά θα εκδηλώνονται και θα συνυπάρχουν κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να επιτυγχάνεται η μεταξύ τους αναλογία, εναρμόνιση και ευταξία. Η στάθμιση και η επίτευξη ισορροπίας είναι αναγκαία προϋπόθεση για την εσωτερική αρμονία του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Shaftesbury η ευταξία

²⁴⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 250 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ.Δρόσου).

και η συμμετρία που χαρακτηρίζουν το εσωτερικό μέρος δεν είναι καθεαυτή λιγότερο πραγματική και ακριβής από εκείνη του σώματος²⁴⁹.

Κάνοντας μια μικρή παρένθεση στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε πως υπάρχει μια σαφής διαφορά μεταξύ του Shaftesbury και των Στωικών στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα πάθη και το σώμα. Ο Μάρκος Αθρήλιος προβάλλει ένα ασκητικό πρότυπο για το σώμα και μιλά υποτιμητικά γι' αυτό²⁵⁰, αλλά και για τα πάθη²⁵¹. Η άποψη αυτή «συγκρούεται ξεκάθαρα με την οπτική, η οποία αναπαριστά τόσο το σώμα, όσο και το νου, ως μέρος μιας συμπαντικής διαδικασίας που τείνει προς το καλό από μια σοφή Πρόνοια»²⁵². Αυτή της δεύτερης άποψης αναμφισβήτητα είναι υποστηρικτής ο Shaftesbury. Ο Shaftesbury θεωρεί τα πάθη συστατικά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης, εφόσον αναγνωρίζει καλά και κακά πάθη²⁵³. Η ουσιώδης διαφορά τους είναι ότι οι Στωικοί θεωρούν τα πάθη ως εσφαλμένες κρίσεις, ενώ ο Shaftesbury τα θεωρεί πλευρές της ανθρώπινης φύσης.

Για το λόγο αυτό διαφοροποιούνται και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τα πάθη. Ενώ, σύμφωνα με τον Shaftesbury, η εφαρμογή του μέτρου αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την στάθμιση και την εναρμόνιση των παθών και των στοργών, η προσέγγιση των Στωικών είναι εντελώς διαφορετική. Οι Στωικοί²⁵⁴ που μελετούμε δεν μιλούν για μετρίασμό

²⁴⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 284. Σε άλλο σημείο, στον τόμο Ι, σελ. 314 μιλώντας ανάλογα λέει: «η φύση λειτουργεί με μια αρμόζουσα τάξη και ρύθμιση τόσο όσον αφορά τα πάθη και τις στοργές όσο και όσον αφορά τα μέλη του σώματος και τα όργανα τα οποία σχηματίζει».

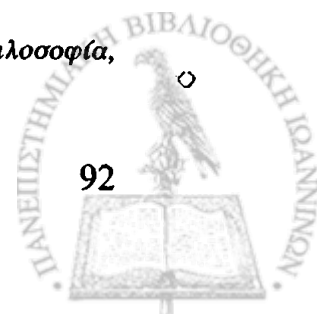
²⁵⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Β, 2.

²⁵¹ Η άποψη αυτή σύμφωνα με τον Farquharson αντανακλά μια πλατωνίζουσα τάση κατά τη τελευταία φάση της Στοάς. Ισχυρίζεται ότι συγγενεύει με την άποψη που εκφράζει ο Σωκράτης στον *Φαίδωνα* ότι το σώμα είναι η φυλακή της ψυχής. Βλέπε Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 283. Για το θέμα αυτό στον Επίκτητο βλ. Μαριάννα Μπενετάντου, «Η σχέση του ανθρώπου με το σώμα του κατά τη διδασκαλία του Επίκτητου και του Βούδα», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, ό.π. σελ. 37-44.

²⁵² Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 283.

²⁵³ Πρβλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, ό.π. σελ. 57.

²⁵⁴ Βλ. Donald N. Blakeley, «Η στωική θεραπεία περί των παθών», στο *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα, 1994, σελ. 25-42.

ή για ισορροπημένη ρύθμιση των παθών, αλλά για πλήρη υποταγή τους στο λόγο, σύμφωνα με το Μάρκο Αυρήλιο, ή το ξερίζωμά τους, την υπερνίκηση ή την εξόντωση τους, σύμφωνα με τον Επίκτητο.

Για να επανέλθουμε κλείνοντας την παρένθεση, στον Shaftesbury η εσωτερική αρμονία απαιτεί την εξισορροπημένη λειτουργία των κοινωνικών και των ατομικών στοργών. Η θέση αυτή αναγνωρίζει σαφώς την αναγκαιότητα του ρόλου των ατομικών στοργών. Στον άνθρωπο, δηλαδή, αναγνωρίζεται η προώθηση του ατομικού του καλού²⁵⁵ ως κάτι φυσικό και σε καμία περίπτωση επιλήψιμο. Ο άνθρωπος μερμνά και για την αυτδυσνήτησή του χωρίς αυτό από μόνο του να εμποδίζει την ηθικότητά του. Ο Shaftesbury μάλιστα θα πει ότι το αποκορύφωμα της σοφίας είναι να είναι κάποιος ορθά εγωιστής²⁵⁶, εννοώντας ότι για να είναι ευτυχής πρέπει να αναγνωρίσει τη μεγάλη σημασία που έχουν προς αυτή την κατεύθυνση οι κοινωνικές στοργές και να θέσει το ατομικό συμφέρον σε αυτό το κριτήριο. Το ατομικό συμφέρον πρέπει να αποτιμηθεί και να εκτιμηθεί σύμφωνα με αυτή τη λογική. Σε καμία περίπτωση δεν παύει να επιδιώκεται, αλλά πάντα υπό το πρίσμα του γενικού συμφέροντος.

Με αυτό τον τρόπο το ατομικό και το γενικό καλό εναρμονίζονται, χωρίς το ένα να αναιρεί ή να εμποδίζει την επίτευξη του άλλου. Και όπως φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα η εναρμόνιση επιτυγχάνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούμε να κάνουμε λόγο και για ταύτιση του ατομικού με το κοινό καλό: «για ένα πλάσμα του οποίου το φυσικό τέλος είναι η κοινωνία, το να ενεργεί, όπως η φύση του έχει ορίσει, με σκοπό το καλό της κοινωνίας ή του όλου, σημαίνει στην πραγματικότητα να επιδιώκει το δικό του φυσικό και ιδιαίτερο καλό. Και το να ενεργεί αντίθετα ή με στοργές τέτοιες που να τον διαχωρίζουν από αυτό το κοινό

²⁵⁵ Για το θέμα του ατομικού και του κοινού συμφέροντος βλ. Stanley Grean, "Self-interest and Public-interest in Shaftesbury's Philosophy", *Journal of the History of Philosophy*, τόμος 2 (1964), σελ. 37-45.

²⁵⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 81.

καλό ή το δημόσιο συμφέρον, σημαίνει πραγματικά ότι πράττει με σκοπό το φυσικό και ιδιαίτερό του κακό»²⁵⁷.

Ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Επίκτητος κάνουν λόγο και αυτοί για εναρμόνιση του ατομικού με το κοινό καλό. Ο Επίκτητος λέει ξεκάθαρα: «καθόλου τε τοιαύτην τὴν φύσιν τοῦ λογικοῦ ζώου κατεσκευάσεν, ἵνα μηδενὸς τῶν ἰδίων ἀγαθῶν δύνηται τυγχάνειν, ἂν μὴ τι εἰς τὸ κοινὸν ὠφέλιμον προσφέρηται. Οὕτως οὐκέτι ἀκοινωνήτον γίνεται τὸ πάντα αὐτοῦ ἔνεκα ποιεῖν. Ἐπεὶ τί ἐκδέχῃ; Ἴνα τις ἀποστή αὐτοῦ καὶ τοῦ ἰδίου συμφέροντος; Καὶ πῶς ἔτι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀρχὴ πᾶσιν ἔσται ἢ πρὸς αὐτὰ οἰκειώσις;»²⁵⁸. Η ανθρώπινη φύση είναι τέτοια που δεν μπορεί να απολαμβάνει κανένα από τα ατομικά αγαθά, αν ταυτόχρονα δεν προσφέρει ωφέλεια στους άλλους. Ο Επίκτητος αναγνωρίζει στον άνθρωπο ως πρωταρχικό κίνητρο το «αὐτοῦ ἔνεκα πάντα ποιεῖ»²⁵⁹. Ο άνθρωπος από τη φύση του όλα τα κάνει για χάρη του εαυτού του. Όμως, αυτή η μέριμνα για την αυτοσυντήρηση συνυπάρχει αναγκαία και συμπλέκεται με την κοινωνική διάσταση του ατόμου. Η αρχή της αυτοσυντήρησης αναγνωρίζεται, αλλά δεν αντιβαίνει αυτήν της κοινωνικότητας. Το ατομικό και το κοινωνικό καλό δεν συγκρούονται. Το να ακολουθεί κανείς το πρώτο δεν σημαίνει ότι γίνεται εγωιστής ή ότι αναπτύσσει αντικοινωνική συμπεριφορά. Αντίθετα, το ατομικό και το κοινό καλό συμπλέκονται και συνυπάρχουν υπηρετώντας το ένα το άλλο στο πλαίσιο της κοινωνικότητας και της σύνδεσης των μερών με το ὅλο²⁶⁰. Το ατομικό καλό δεν νοείται χωρίς την ταυτόχρονη εξυπηρέτηση του καλού του συνόλου.

Ο Μάρκος Αυρήλιος εκφράζει και αυτός την ίδια ιδέα δηλώνοντας ότι: «οὐδεὶς κάμνει ὀφελούμενος. Ὡφέλεια δὲ πρᾶξις κατὰ φύσιν. Μὴ οὖν

²⁵⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 294.

²⁵⁸ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 19, 13-15. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και στο II, 22, 18-21.

²⁵⁹ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 22, 18-21.

²⁶⁰ A.A. Long, *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, 6.π. σελ. 201.

κάμνε ὠφελούμενος, ἐν ᾧ ὠφελεῖς»²⁶¹. Η ατομική ωφέλεια εξαρτάται άμεσα από την κοινή ωφέλεια. Ο Μάρκος Αυρήλιος επίσης θεωρεί πως ό,τι είναι συμφέρον για τον καθένα ξεχωριστά συμφέρει και το όλο²⁶². Λέει, επίσης, χαρακτηριστικά: «...ἀλλ' εὐθεῖαν πέραινε ἀκολουθῶν τῇ φύσει τῇ ἰδίᾳ καὶ τῇ κοινῇ· μία δὲ ἀμφοτέρων τούτων ἡ ὁδὸς»²⁶³.

• Το μέρος και το όλο αποτελούν αδιαχώριστα στοιχεία στην οπτική του Μάρκου Αυρήλιου, αλλά και του Επίκτητου και του Shaftesbury, για το λόγο αυτό και το καλό του μέρους αποτελεί προϋπόθεση για το καλό του όλου, ενώ σε καμιά περίπτωση δεν βρίσκονται σε αντίθεση ή σε σύγκρουση. Επίσης, ἔχοντας αναγνωρίσει και οι τρεις ως φυσική προδιάθεση την κοινωνική και ως προορισμό τη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων στο πλαίσιο όχι μόνο της μικρής κοινωνίας των ανθρώπων, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας που υπαγορεύεται από την ιδέα του κοσμοπολιτισμού, προκύπτει ότι δεν είναι δυνατή η ευημερία του ενός και η ταυτόχρονη κακή κατάσταση του όλου. Κάτι τέτοιο είναι αντίθετο στη φύση των πραγμάτων, ενώ παράλληλα θα αποτελούσε αταξία και δυσαρμονία σε σχέση με ό,τι παρατηρούμε στην υπόλοιπη φύση. Ο Shaftesbury λέει χαρακτηριστικά και μέσα στο πνεύμα αυτό: «...είναι σαν να λέμε ότι ένα μέρος ή μέλος οποιουδήποτε φυτού ή ζώου μπορεί να βρίσκεται σε καλή και ευημερούσα κατάσταση ως προς τον εαυτό του, ενώ βρίσκεται στην αντίθετη κατάσταση και σε μια αφύσικη ανάπτυξη ή συνήθεια ως προς την ολότητα στην οποία ανήκει»²⁶⁴. Η ιδέα αυτή βρίσκεται, άλλωστε, σε διαφωνία με τις αντιλήψεις του για την ταύτιση του ατομικού με το κοινό καλό.

Με την σύνδεση του ατομικού με το κοινό καλό ουσιαστικά το άτομο-μέρος κατορθώνει να εναρμονιστεί με το όλο. Η πραγμάτωση της

²⁶¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ζ, 74.

²⁶² Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, ς, 45. Την ίδια ιδέα εκφράζει, αλλά αντίστροφα στο ς, 54 λέγοντας πως ό,τι δεν συμφέρει στο σμήνος, δεν συμφέρει και τη μέλισσα.

²⁶³ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 3.

²⁶⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 282.

ατομικής φύσης ολοκληρώνεται μόνο όταν η ατομική φύση εναρμονιστεί με το όλο. Και αυτό γίνεται επιτυχώς εκπληρώνοντας ο άνθρωπος την κοινωνική του φύση. Το καλό του καθενός βρίσκεται σε άρρηκτη σχέση με τους άλλους. Ο Shaftesbury λέει: «δεν αποτελούν η ελευθερία, η γενναιοδωρία και η μεγαλοψυχία καλό; Μπορούμε να μην εκτιμούμε ως ευδαιμονία αυτή την ατομική απόλαυση που προκύπτει από τη συνέπεια της ζωής και των ηθών, την αρμονία των στοργών, την ελευθερία από την επίκριση της ντροπής ή της ενοχής, και την συνείδηση της αξίας (worth) και της αξιομισθίας (merit) μαζί με όλη την ανθρωπότητα, την κοινωνία μας, τη χώρα και τους φίλους – όλα αυτά που θεμελιώνονται μόνο στην αρετή; Ένας νους που υπόκειται στο λόγο, ένας χαρακτήρας που έχει γίνει πιο ανθρώπινος και εναρμονισμένος με τις κοινωνικές στοργές, μια αδιάκοπη άσκηση φιλίας, μια πλήρης καλοσύνη, καλοκαγαθία και καλή φύση με σταθερή σιγουριά, ηρεμία, ισορροπία (αν μπορώ να χρησιμοποιήσω τέτοιους φιλοσοφικούς όρους), δεν είναι αυτά πάντα και σε κάθε εποχή καλά;»²⁶⁵. Τα κοινωνικά συναισθήματα ταυτίζονται με την ευδαιμονία του ατόμου, καθώς αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξή της. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το όλο έχει προτεραιότητα σε σχέση με το άτομο. Το άτομο πρέπει να εναρμονιστεί με το όλο για να είναι ευδαίμον. Πρέπει να το κατανοήσει και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους κανόνες που αυτό υποδεικνύει.

Στον Μάρκο Αυρήλιο αναπτύσσεται η ιδέα αυτή: «όπου δὲ τὸ τέλος, ἐκεῖ καὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ ἀγαθὸν ἐκάστου· τὸ ἄρα ἀγαθὸν τοῦ λογικοῦ ζώου κοινὸν»²⁶⁶. Επίσης, η αρετή προϋποθέτει πράξεις σύμφωνες προς το κοινό καλό²⁶⁷, πράγμα που ικανοποιεί και τις φυσικές κλίσεις με τις οποίες έχει προικιστεί ο άνθρωπος. Η σχέση με τους άλλους και το όλο είναι το

²⁶⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 148.

²⁶⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 16.

²⁶⁷ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Δ, 33.

κριτήριο για την ευδαιμονία²⁶⁶. Άλλωστε, ο άνθρωπος, όπως έχουμε ήδη πει, θεωρείται μέσα από ένα πλαίσιο σχέσεων: με την ίδια του τη φύση, την οποία πρέπει να γνωρίζει καλά²⁶⁹, με την φύση που τον περιβάλλει και τον κόσμο του οποίου είναι μέρος, με τους άλλους ανθρώπους και με τη θεία αιτία όλων²⁷⁰. Παρόμοια ιδέα συναντάμε και στον Shaftesbury, ο οποίος αφδύ αναφέρει τις παραπάνω σχέσεις τονίζει την κοινωνική φύση του ανθρώπου, η οποία δεν αφορά μόνο στο στενό πλαίσιο του είδους του, αλλά με ένα γενναιόδωρο τρόπο επεκτείνεται σε όλο το σύμπαν²⁷¹. Ο άνθρωπος σε καμία περίπτωση δεν αντιμετωπίζεται ως ατομικότητα, αλλά πάντα υπό το πρίσμα του συνόλου και της σχέσης του μ' αυτό.

Και η αλήθεια είναι ότι σε κάθε ατομική φύση έχουν δοθεί από την Πρόνοια όλα τα εφόδια, οι προδιαθέσεις ή οι κλίσεις που χρειάζονται, ώστε καθεμιά ατομική φύση να φτάσει στην τελείωσή της. Έτσι και στον άνθρωπο έχουν δοθεί όλα τα μέσα για να φτάσει στην τελείωσή του. Ο άνθρωπος έχει φύσει την ευμένεια, την προδιάθεση προς το καλό, το λόγο και την αίσθηση του ορθού και εσφαλμένου για να φτάσει στο τέλος του. Η Πρόνοια του έχει δώσει όλα τα μέσα για να φτάσει στην ευδαιμονία. Οι ιδέες αυτές απαντώνται στον Shaftesbury, ο οποίος τις έχει σίγουρα συναντήσει στους Στωικούς φιλοσόφους που μελετούσε. Έτσι, ο Shaftesbury λέει ότι δεν μπορούμε να δοξάσουμε με καλύτερο τρόπο την καλοσύνη της Πρόνοιας παρά με το να παραδεχτούμε ότι έχει θέσει την ευτυχία και το καλό μας σε πράγματα που φέρουμε μαζί μας, σε πράγματα που εξαρτώνται από μας. Η υπόθεση της ευτυχίας και του καλού μας είναι στο χέρι μας²⁷².

Στον Επίκτητο συναντούμε ανάλογη ιδέα σύμφωνα με την οποία η φύση έχει προικίσει τον άνθρωπο με όλα εκείνα τα απαραίτητα εφόδια για

²⁶⁶ Βλ. Julia Annas, *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1993, σελ. 159-263.

²⁶⁹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εισ εις τόν*, Β, 8.

²⁷⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Εισ εις τόν*, Β, 9 και Η, 27.

²⁷¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 294.

²⁷² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 149.

την κατάκτηση της αρετής. Τέτοια είναι η έμφυτη κοινωνικότητα και η λογική ικανότητα, η οποία ευθύνεται για την ορθή χρήση των εντυπώσεων. Είναι η δυνατότητα που έχει να επιλέγει και να απορρίπτει, να επιθυμεί και να αποστρέφεται με τρόπο ορθό και σύμφωνο με τη λογική²⁷³. Είναι ο τρόπος για να διακρίνει τα «ἐφ' ὑμῖν» από τα «οὐκ ἐφ' ὑμῖν» και να κατευθύνει ανάλογα τη βούλησή του, πάντα σύμφωνα με τη λογική. Σύμφωνα με τον Επίκτητο το να χρησιμοποιεί κανείς τις εντυπώσεις του λογικά ταυτίζεται με το να είναι αυτές σύμφωνες με τη φύση και τέλειες²⁷⁴. Η λογική χρήση των εντυπώσεων οδηγεί αναμφισβήτητα στην αρετή και την ευδαιμονία.

Ο Μάρκος Αυρήλιος μέσα στο πλαίσιο ενός κόσμου φτιαγμένου με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και πιστός στο στωικό δόγμα, θεωρεί ότι οι θεοί ενδιαφέρονται για τον άνθρωπο γι' αυτό και του έχουν δώσει όλα τα μέσα για να ευτυχήσει²⁷⁵. Πράγματα που θεωρεί κακά ο άνθρωπος, όπως ο θάνατος, ο πόνος, η έλλειψη δόξας ή η φτώχεια δεν είναι στην πραγματικότητα ούτε κακά, ούτε άσχημα, αλλά αδιάφορα και σύμφωνα με αυτή τη λογική πρέπει να διαμορφώνει τις κρίσεις του ο άνθρωπος. Η σωστή διαμόρφωση των κρίσεων είναι και γι' αυτόν το κλειδί για την ευδαιμονία.

Η ευδαιμονία και η σχέση της με την αρετή

Ο Shaftesbury μιλώντας για τη φύση της ευδαιμονίας δηλώνει ότι απορρέει έσωθεν²⁷⁶ κι όχι έξωθεν. Προέρχεται από τον ίδιο τον εαυτό και

²⁷³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 1, 4-7.

²⁷⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 1, 25.

²⁷⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, B, 11.

²⁷⁶ Βλ. για το θέμα αυτό και στις σελ. 107-8, στο κεφάλαιο: «Το «όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» και η εναρμόνιση».

τον-εσωτερικό κόσμο και όχι από πράγματα εξωτερικά, αφού δεν εξαρτάται καθόλου από αυτά. Εκφράζει την άποψη πως ακόμη και «χωρίς κανένα από αυτά, τα οποία κοινώς ονομάζονται αγαθά, ένας άνθρωπος μπορεί να είναι ευχαριστημένος. Και αντίθετα, μπορεί να τα κατέχει όλα και ακόμη να είναι δυσσαρεστημένος και ούτε στο ελάχιστο πιο ευτυχής»²⁷⁷.

• Αυτή η ιδέα έχει αναμφισβήτητα στωική προέλευση. Τα πράγματα που κοινώς θεωρούνται πολύτιμα αγαθά (όπως η υγεία, τα πλούτη, τα αγαπημένα πρόσωπα, η πατρίδα και γενικώς τα πράγματα με τα οποία συνδέεται ο άνθρωπος) οι Στωικοί τα κατατάσσουν στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Η ευδαιμονία εξαρτάται, όμως, από την ανθρώπινη βούληση, η οποία ανήκει στα «ἐφ' ἡμῖν»²⁷⁸. Η ευδαιμονία, λοιπόν, προέρχεται ἐσωθεν και όχι ἐξωθεν και στους Στωικούς.

Η ευδαιμονία συναρτάται άμεσα με την άσκηση της αρετής²⁷⁹, εμπεριέχεται στην έννοιά της. «Ο άνθρωπος μπορεί να είναι ενάρετος και όντας τέτοιος, είναι ευδαίμων. Η αξιομισθία του είναι η ανταμοιβή του»²⁸⁰. Η ευδαιμονία, λοιπόν, μπορεί να έρθει μόνο ως συνέπεια της ενάρετης συμπεριφοράς. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, ο Shaftesbury προτρέπει προς την αρετή λέγοντας ότι αυτή ταυτίζεται με το συμφέρον του ανθρώπου, αφού αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ευδαιμονία²⁸¹.

Η ιδέα ότι η ευδαιμονία συγκροτείται στη βάση της αρετής που είναι ο περιεκτικός σκοπός της ανθρώπινης φύσης είναι αναμφίβολα στωικής προέλευσης²⁸². Οι έννοιες της αρετής και της ευδαιμονίας βρίσκονται τόσο κοντά που καταλήγουν να είναι ταυτόσημες. Σε αυτό το πλαίσιο

²⁷⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 150.

²⁷⁸ Επίκτητος, *Διατριβαί*, II, 23, 27-29.

²⁷⁹ Για τη σχέση των δυο εννοιών βλ. και Michael B. Gill, "Shaftesbury's two accounts on the reason to be virtuous", *Journal of the History of Philosophy*, τόμος 38 (2000), σελ. 529-548.

²⁸⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 67.

²⁸¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 67.

²⁸² A.A. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, ό.π.σελ. 310.

λειτουργούν και στον Μάρκο Αυρήλιο και στον Επίκτητο²⁸³. Ο Επίκτητος²⁸⁴ δηλώνει: «εἰ δ' ἀρετὴ ταύτην ἔχει τὴν ἐπαγγελίαν εὐδαιμονίαν ποιῆσαι καὶ ἀπάθεια καὶ εὐροίαν, πάντως καὶ ἡ προκοπὴ ἢ πρὸς αὐτὴν πρὸς ἕκαστον τούτων ἐστὶ προκοπὴ»²⁸⁵.

Ο Shaftesbury μέσα στο πλαίσιο της θέσης του για την ευδαιμονία, τὴν εσωτερικὴ της προέλευση και τὴν ἀμεση εξάρτηση ἀπὸ τις ίδιες τις ἀνθρώπινες δυνάμεις, κάνει λόγο και για τὸ ρόλο που θα ἔπρεπε να διαδραματίζει ἡ γνώμη (ορίσιον). «Τα συναισθήματα τῆς ἀγάπης και τῆς μίσους, τῆς ἀρέσκειας και τῆς ἀπαρέσκειας ἀπὸ τα οποία εξαρτάται τόσο πολὺ ἡ εὐδαιμονία και ἡ ευημερία τοῦ ἀτόμου, ἐπηρεάζονται και ἐλέγχονται ἀπὸ τὴ γνώμη. Το ὑψιστὸ ἀγαθὸ και ἡ ευδαιμονία πρέπει να βασίζονται στη σωστὴ γνώμη και ἡ μεγαλύτερη δυστυχία πρέπει να προέρχεται ἀπὸ τὴν λανθασμένη γνώμη»²⁸⁶. Ἡ γνώμη που κάθε ἀνθρώπος σχηματίζει για τα πράγματα ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία για τὴν ευδαιμονία του, καθὼς αὐτὴ υποδεικνύει και τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς ἀπέναντι σε συγκεκριμένα πράγματα. Ο Shaftesbury παραθέτει ὡς παραδείγματα τὸ θάνατο και τὸ φόβο που προκαλεῖ, ἀλλὰ και πράγματα τα οποία οἱ περισσότεροὶ ἐπιθυμοῦν, ὅπως τα πλούτη, οἱ τίτλοι και οἱ ἀνέσεις. Θεωρεῖ ὅτι πρέπει να ἐφαρμόσει τὴ λογικὴ του και να τα μετατρέψει τα ἀντικείμενα αὐτὰ ἢ τις φαντασίες αὐτῆς (fancies) ἀνάλογα σε ἀντικείμενα τῆς ὁρεξῆς ἢ τῆς ἀποστροφῆς του. Ἀν ἀφήσει τὴ γνώμη να τὸν οδηγήσει σίγουρα θα περιπέσει σε δυστυχία.

Γι' αὐτὸ ο Shaftesbury προτρέπει «να ρυθμίζουμε τὴ φαντασία και να διορθώνουμε τὴ γνώμη στην οποία ὅλα στηρίζονται»²⁸⁷. Ἐνας ἀνθρώπος που γνωρίζει τὸν εαυτὸ του, τις δυνάμεις και τις ἀρετῆς του, βλέπει τα

²⁸³ Βλ. Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, ὁ.π. σελ. 21, 30.

²⁸⁴ Βλ. και Χρῖστος Τέζας, «Ἀρετὴ και ευδαιμονία κατὰ τὸν Επίκτητο», στο *Επίκτητος: Ἡ ζωὴ και τὸ ἔργο του, Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ἰουνίου)*, ὁ.π. σελ. 103-126.

²⁸⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 4, 3.

²⁸⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 277.

²⁸⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 278. Ἀνάλογο ἀπόσπασμα και στο I, 208.

εμπόδια και τα αντιμετωπίζει όχι ως τέτοια, αλλά ξέρει ότι μια λανθασμένη γνώμη βρίσκεται πίσω από αυτή του την άποψη. Με αυτό τον τρόπο ελέγχει απόλυτα τον εαυτό του, την ελευθερία και την ευδαιμονία του.

Η παραπάνω ιδέα είναι σαφέστατα στωική στην προέλευσή της. Με τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και στους Στωικούς οι φαντασίες και η γνώμη και έχει την ίδια σημασία για την ευδαιμονία και την ελευθερία²⁸⁸ του ανθρώπου ο έλεγχος τους ή η ορθή χρήση των εντυπώσεων²⁸⁹.

Η ανιδιοτέλεια ως συστατικό της αρετής και της ευδαιμονίας

Σημαντική παράμετρος της ηθικής πράξης είναι η ανιδιοτέλειά της²⁹⁰. Ο άνθρωπος, όπως ισχυρίζεται ο Shaftesbury, πράττει ηθικά όταν πράττει το καλό όχι από υπολογισμό οφέλους ή από φόβο, αλλά κινούμενος από αγαθές στοργές. «Οτιδήποτε, λοιπόν, κι αν διαπράττεται, το οποίο συμβαίνει να είναι επωφελές για το είδος, αλλά προέρχεται από μια στοργή προς το ιδιωτικό καλό, δεν μαρτυρά καμιά καλοσύνη στο πλάσμα πέραν του βαθμού καλοσύνης που έχει η ίδια η στοργή. Όσο καλή κι αν είναι η ιδιαίτερη πράξη, αν κατά βάθος είναι μόνο η εγωιστική στοργή που το κινεί, τότε το εν λόγω πλάσμα δεν παύει να είναι φαύλο. Ούτε μπορεί οποιοδήποτε πλάσμα να θεωρηθεί ότι δεν είναι φαύλο, όταν το πάθος για το ιδιωτικό του καλό, όσο μετριοπαθές κι αν είναι, αποτελεί το αληθινό κίνητρο για την τέλεση εκείνης της πράξης, στην οποία θα έπρεπε να

²⁸⁸ Βλ. Susanne Bobzien, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1998.

²⁸⁹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, IB, 22 και Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 3, 20-22.

²⁹⁰ Για την έννοια αυτή βλ. Jerome Stolnitz, "On the Significance of Lord Shaftesbury in Modern Aesthetic Theory", *Philosophical Quarterly*, τόμος 11 (Απρίλιος 1961), σελ. 97-113 και του ιδίου "On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμος 20, τεύχος 2 (Χειμώνας 1961), σελ. 131-143

οδηγηθεί από μια φυσική στοργή προς τους ομοίους του»²⁹¹. Στην ηθική πράξη τα κίνητρα εκτιμώνται περισσότερο από τα αποτελέσματα μιας πράξης και είναι ασφαλέστερος οδηγός για την αξιολόγησή της. Η ύπαρξη ανιδιοτέλειας στα κίνητρα που οδηγούν σε μια πράξη την καθιστά αγαθή.

Ο Shaftesbury θεωρεί ότι ο άνθρωπος πρέπει να πράττει κατά τον ίδιο τρόπο είτε όταν τον βλέπουν οι άλλοι, είτε και όταν πράττει αθέατος από τους άλλους. Γι' αυτό όταν θέτει το ερώτημα «γιατί ένας άνθρωπος πρέπει να είναι τίμιος στο σκοτάδι;» η απάντηση που δίνει είναι ότι στην αντίθετη περίπτωση η ίδια η φύση του πράττοντος θα εξεγείρετο και μόνο στη σκέψη μιας πράξης που υποκινείται από ευτελή και χυδαία κίνητρα²⁹².

Τα ιδιοτελή κίνητρα, είτε πρόκειται για τον φόβο κάποιας τιμωρίας, είτε για την ελπίδα βραχυπρόθεσμης ή μακροπρόθεσμης ατομικής ωφέλειας ή ανταμοιβής, δεν συμβαδίζουν όχι μόνο με την αγαθή πράξη, αλλά ούτε και με την αρετή. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του: «αυτοί έχουν κάνει την αρετή τόσο ιδιοτελή, και έχουν μιλήσει για τις ανταμοιβές της τόσο πολύ, που είναι δύσκολο να πει κανείς μετά από όλα αυτά, τι υπάρχει στην αρετή που αξίζει ανταμοιβής... Και αν η αρετή πραγματικά δεν εκτιμάται καθεαυτή, δεν μπορώ να δω τίποτα άξιο εκτίμησης στο να την ακολουθεί κάποιος για χάρη ενός παζαριού. Αν το να αγαπά κανείς να κάνει το καλό δεν είναι καθεαυτό μια καλή και σωστή κλίση, δεν ξέρω με ποιο τρόπο μπορούν πιθανώς να υπάρξουν τέτοια πράγματα όπως η καλοσύνη ή η αρετή»²⁹³. Ο Shaftesbury σε αυτό το σημείο επιτίθεται μάλλον στις απόψεις του Locke και του Hobbes για τις αμοιβές και τις τιμωρίες, για το φόβο και την ελπίδα που εγείρουν αυτές και το ρόλο αυτών των συναισθημάτων στην τέλεση της ηθικής πράξης. Για τον Shaftesbury, όμως, η αρετή έχει αξία καθεαυτή, ενώ επίσης καθεαυτή αποτελεί ανταμοιβή για τον ενάρετο. Ο

²⁹¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 249 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ.Δρόσου).

²⁹² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 83.

²⁹³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 66.

ενάρετος πράττει κατά τέτοιον τρόπο, ώστε δεν περιμένει ανταμοιβή για την ηθική του στάση, αντίθετα ο ενάρετος τρόπος ζωής αποτελεί καθαυτός ανταμοιβή, αφού είναι η εκπλήρωση του τέλους του. Εκπληρώνει, δηλαδή, με τον τρόπο αυτό τη φύση του. Η αρετή είναι ο μοναδικός δρόμος που οδηγεί στην ευδαιμονία. Η έννοια της αρετής στον Shaftesbury βρίσκεται πολύ μακριά από την έννοια του «δοῦναι καὶ λαβεῖν» και των διαπραγματεύσεων με οποιονδήποτε κοσμικό ή θεϊκό εκπρόσωπο, ιδέες που υποστηρίζονται από τον Hobbes και τον Locke.

Την ιδέα της ανιδιοτέλειας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την ηθική πράξη, αλλά και βασικό συστατικό της αρετής, τη συναντάμε και στο Μάρκο Αυρήλιο. «Τι γὰρ πλέον θέλεις εὖ ποιήσας ἄνθρωπον; Οὐκ ἄρκει τοῦτο, ὅτι κατὰ φύσιν τὴν σὴν τι ἔπραξας, ἀλλὰ τούτου μισθὸν ζητεῖς; Ὡς εἰ ὁ ὀφθαλμὸς ἀμοιβὴν ἀπῆτει, ὅτι βλέπει, ἢ οἱ πόδες, ὅτι βαδίζουσιν. Ὡσπερ γὰρ ταῦτα πρὸς τόδε τι γέγονεν, ὅπερ κατὰ τὴν ἰδίαν κατασκευὴν ἐνεργοῦντα ἀπέχει τὸ ἴδιον, οὕτως καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ εὐεργετικὸς πεφυκῶς, ὁπότεν τι εὐεργετικὸν ἢ ἄλλως εἰς τὰ μέσα συνεργητικὸν πράξει, πεποίηκε, πρὸς ὃ κατεσκευάσται, καὶ ἔχει τὸ ἑαυτοῦ»²⁹⁴. Ο άνθρωπος, λοιπόν, πράττει ενάρετα χωρίς να περιμένει ανταλλάγματα, πράττει με αυτόν τον τρόπο για την αρετή καθαυτή. Η ίδια η αρετή είναι η ανταμοιβή του. Ἄλλωστε, η χαρά του ανθρώπου συνίσταται στο να κάνει ὅ,τι αρμόζει στη φύση του²⁹⁵. Το να πράττει το καλό είναι ἴδιον της φύσης του και το να πραγματώνει τη φύση του τον οδηγεί στο τέλος του. Ο Μάρκος Αυρήλιος, επίσης, ταυτίζει την απόλαυση της ζωής με την πράξη του καλού²⁹⁶. Παρατηρούμε ως εκ τούτου μία ομοιότητα στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το θέμα από τον Μάρκο Αυρήλιο και τον Shaftesbury.

²⁹⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Θ, 42.

²⁹⁵ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Η, 26 και Ι, 33.

²⁹⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, ΙΒ, 29.

- Η προσέγγιση αυτή δεν είναι βεβαίως ξένη και για τον Επίκτητο. Χρησιμοποιεί την ίδια λογική στο επιχείρημά του: «...άνηρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς οὐδὲν ποιεῖ τοῦ δόξαι ἔνεκα, ἀλλὰ τοῦ πεπραῆθαι καλῶς.. Σὺ δὲ ζητεῖς ἔπαθλον ἀνδρὶ ἀγαθῷ μείζον τοῦ τὰ καλὰ καὶ δίκαια πράττειν;...Οὕτως σὺ μικρὸν καὶ οὐδενὸς ἄξιον εἶναι φαίνεται τὸ εἶναι καλὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ εὐδαίμονα;»²⁹⁷. Η αρετή καθεαυτή, λοιπόν, αποτελεί κίνητρο για την ηθική πράξη. Γιατί; Ακριβώς επειδή οι θεοὶ ἔχουν ορίσει ἓνα τέλος για τον ἄνθρωπο, καθώς επίσης ἔχουν ορίσει και ὅ,τι ἀρμόζει στη φύση του να πράττει. Πράττοντας, λοιπόν, σύμφωνα με τὴ φύση του, ἐνάρετα, ἔφτάνει στο τέλος του. Αυτό αποτελεί τὴν ανταμοιβή του. Ὅπως σχολιάζει ο Bonhöffer ὁ ἄνθρωπος για τὸν Επίκτητο δεν πράττει ἐνάρετα για τὴν πνευματικὴ ἀπόλαυση που προέρχεται ἀπὸ μια τέτοια συμπεριφορά, ἀλλὰ για τὴν αρετὴ καθεαυτή. Ἄν και ἡ ὑψίστη χαρὰ και ἀπόλαυση συνδέεται με τὴν ἐνάρετη συμπεριφορά, ὡστόσο ἡ συγκεκριμένη ἀπόλαυση δεν εἶναι ὁ σκοπός, ἀλλὰ μόνο ἀναγκαῖα συνέπεια τῆς ἐνάρετης πράξης²⁹⁸.

Ὅ,τι ἠθικὸ, ἄλλωστε, εἶναι και ὠραῖο και ἀξίζει καθεαυτὸ και χάρι τῆς δικῆς του ὀμορφιάς. Ἀυτὴ ἡ ταύτιση του ὠραίου με τὸ καλὸ ἐπαναφέρεται ἀπὸ τὸν Shaftesbury, μέσα ἀπὸ τὶς μελέτες του πάνω στην κλασικὴ παράδοση. Ἡ ὀμορφιά εἶναι μια ποιότητα που γίνεται ἀντιληπτὴ μόνο μέσω του νου. Ἀνήκει στις πνευματικὲς ἀπολαύσεις και δεν ἔχει καμία σχέση με αὐτὲς των αἰσθήσεων. «Δεν ὑπάρχει τίποτα τόσο θεῖκό ὡς ἡ ὀμορφιά, ἡ ὀποία μὴν ἀνήκοντας στο σῶμα, μὴν ἔχοντας καμιά ἀρχὴ ἢ ὑπαρξὴ παρὰ στο νου και στο λόγο, ἀνακαλύπτεται μόνο ἀπὸ αὐτὸ τὸ πιο θεῖκό μέρος, ὅταν ἐπιθεωρεῖ τὸν εαυτὸ του, τὸ μόνο ἀντικείμενο που ἀξίζει

²⁹⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 24, 50-52, βλ. και *Εγχειρίδιον*, 23 και III, 24, 118.

²⁹⁸ Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, ὁ.π. σελ. 21.

καθ'αυτὸ»²⁹⁹. Και «...η πιο φυσική ομορφιά στον κόσμο είναι η τιμιότητα και η ηθική αλήθεια. Γιατί ὅλη η ομορφιά είναι αλήθεια»³⁰⁰. Το ωραίο στον Shaftesbury ἔχει μια αξία εσωτερική. Εκτιμάται καθ'αυτὸ. Η ιδέα αυτή συναντάται και στον Μάρκο Αυρήλιο: «λοιπόν, πᾶν τὸ καὶ ὀπωσοῦν καλὸν ἐξ ἑαυτοῦ καλὸν ἔστι καὶ ἐφ' ἑαυτὸ καταλήγει οὐκ ἔχον μέρος ἑαυτοῦ τὸν ἔπαινον οὔτε γοῦν χεῖρον ἢ κρεῖττον γίνεται τὸ ἐπαινούμενον»³⁰¹. Ο Μάρκος Αυρήλιος αναδεικνύει στο απόσπασμα αυτό την καθ'αυτὴ αξία που διαθέτει το ωραίο στα φυσικά αντικείμενα, στα αντικείμενα της ηθικής, αλλά και αυτά των ἔργων τέχνης. Θεωρεῖ ὅτι ο ἔπαινος ἢ ο ψόγος δεν προσδίδουν ἀπολύτως τίποτα τόσο στο ηθικό καλό ὅσο και στο ωραίο. Το συναίσθημα της ευχαρίστησης που νιώθει ο παρατηρητὴς ἢ η χρησιμότητα του αντικειμένου που παρατηρεῖται δεν είναι τα στοιχεία εκείνα που αποτελοῦν κριτήρια αποφασιστικά για την ηθική και αισθητική αξία των πραγμάτων³⁰².

Ο Επίκτητος αναγνωρίζει στον ἄνθρωπο μια τάση προς το ωραίο και το εὔσχημο. Και κατευθύνει την πράξη του ἀνάλογα με το που θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται αυτό. Για παράδειγμα αν θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται στο σώμα προσπαθεῖ να καλλωπίζει το σώμα. Ο Επίκτητος θεωρεῖ ὅτι ακριβῶς σε αυτό το σημείο χρειάζεται η σωστή καθοδήγηση. Ο κάθε ἄνθρωπος πρέπει να μάθει ὅτι το ωραίο «ἐκεῖ φύεται, ὅπου τὸν λόγον ἔχεις ἐκεῖ αὐτὸ ζητεῖ, ὅπου τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς ἀφορμὰς, ὅπου τὰς ὀρέξεις καὶ τὰς ἐκκλίσεις»³⁰³. Το ωραίο, λοιπόν, και στον Επίκτητο, ὅπως και στον Shaftesbury, συνδέεται στενά με το λόγο και ἔχει αξία καθ'αυτὴ και στον Επίκτητο.

²⁹⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 144. Για το ἴδιο θέμα κάνει αναφορές και στις σελίδες 126-128.

³⁰⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 94. στον τόμο II, σελ. 259 λέει: «η σωστή σκέψη και η γενναιόδωρη στοργή διαθέτουν ομορφιά και γοητεία περισσότερη ἀπὸ ὅλες τις ἄλλες συμμετρίες του κόσμου».

³⁰¹ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς ἑαυτὸν*, Δ, 20.

³⁰² Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ὁ.π. σελ. 316.

³⁰³ Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 11, 26-27.

- Παράλληλα, ενώ η αρετή είναι καθεαυτή η ανταμοιβή του ενάρετου, με την ίδια λογική η αμαρτία ή η κακή πράξη δεν επιφέρει άλλη τιμωρία πέρα από το ότι είναι η ίδια αμαρτία. Η πιο μεγάλη τιμωρία του αμαρτωλού είναι ότι αμάρτησε. Αυτό τον αποπροσανατολίζει από το δρόμο για την αρετή και την επίτευξη του τέλους του, κι έτσι τον οδηγεί μακριά από την ευδαιμονία, σε αντίθετη κατεύθυνση μάλιστα, στη δυστυχία. Για το λόγο αυτό η αμαρτία είναι καθεαυτή και τιμωρία για τον άνθρωπο. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Bonhöffer «η αρετή φέρει καθεαυτή την ανταμοιβή της και ομοίως η αμαρτία την τιμωρία της»³⁰⁴. Η αρετή, λοιπόν, είναι συνώνυμη της ευτυχίας και η κακία της δυστυχίας. Η παραπάνω ιδέα συναντάται στο Επίκτητο³⁰⁵ αλλά και στον Shaftesbury, ο οποίος καταλήγει συμπερασματικά να πει ότι για τον άνθρωπο «η αρετή είναι το φυσικό του καλό, ενώ η κακία είναι η δυστυχία και το κακό του»³⁰⁶.

Άλλωστε, πολύ σημαντική παράμετρος της διάπραξης κακών πράξεων είναι ότι η κακία δεν μπορεί να βλάψει τον πλησίον, αλλά μόνο τον ίδιο το φορέα της. «... Άλλος άλλον οὐ βλάπτει, ἀλλὰ τὰ αὐτοῦ ἔργα ἕκαστον καὶ βλάπτει καὶ ὠφελεί...»³⁰⁷. Η ιδέα αυτή συναντάται και στον Μάρκο Αυρήλιο³⁰⁸, αλλά φαίνεται να την έχει υιοθετήσει και ο Shaftesbury. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρει πως αυτός που πράττει κάτι κακό, πράττει με περισσότερη σκληρότητα ενάντια στον εαυτό του σε σχέση με κάποιον που δε διστάζει να πάρει δηλητήριο ή σε σχέση με αυτόν που με τα ίδια του τα χέρια πρόθυμα θα τραυμάτιζε το σώμα του³⁰⁹.

³⁰⁴ Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, 6.π. σελ. 203.

³⁰⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 1, 121-122.

³⁰⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 294.

³⁰⁷ Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 13, 8. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και στο I, 28, 10, στο II, 13, 18, στο III, 18, 5 και στο IV, 12, 18.

³⁰⁸ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Ε, 25 και Θ, 4.

³⁰⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 285.

Το «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» και η εναρμόνιση

Η αρετή και η ευδαιμονία δεν είναι, λοιπόν, παρά η εναρμόνιση με το σύμπαν. Είναι η ενεργητική³¹⁰ συμμετοχή του ανθρώπου στο αρμονικό σύμπαν. Παίροντας αφορμή από τον όρο «ενεργητική» πρέπει να τονίσουμε την έννοια της ενεργητικότητας στην ανθρωπολογία του Shaftesbury. Ο άνθρωπος σύμφωνα με τον Shaftesbury γνωρίζει την τάξη του κόσμου και μέσω αυτής της διαδικασίας αλλάζει. Η φύση του ανθρώπου δεν είναι δεδομένη, όπως πιστεύουν οι εμπειριστές αντίθετα στον Shaftesbury πρέπει καθένας να την εκπληρώσει και να την καλλιεργήσει με μόχθο. Ο άνθρωπος για να εναρμονίσει τον εαυτό του με τη φύση και το σύμπαν πρέπει να χρησιμοποιήσει όλα τα εφόδια που έχει φύσει, ανάμεσά τους ο λόγος, τα κοινωνικά συναισθήματα και η τάση προς το καλό, και να αναπτύξει με αυτόν τον τρόπο συμπεριφορά ενάρετη. Η αρετή, άλλωστε, δεν είναι πάρα μια κατάσταση αρμονίας και γαλήνης εσωτερικής, η οποία αντανακλά την αρμονία που χαρακτηρίζει το σύμπαν. Η εσωτερική αρμονία συμπεριλαμβάνει την εξισορρόπηση και την ευρυθμία του εσωτερικού μέρους του ανθρώπου. Όταν αυτό γίνεται επιτυχώς ο άνθρωπος γνωρίζει τι έχει πραγματική αξία για την ευδαιμονία του και αυτό μόνο αναζητά. Αποδέχεται ό,τι συμβαίνει ως αναγκαίο για την οικονομία του συνόλου, χωρίς να παραπονείται και να μειψμοιρεί. Γνωρίζει τον εαυτό του και κάνει σίγουρα βήματα προς την ηθική του ολοκλήρωση. Γνωρίζει τη φύση και ακολουθεί το αρμονικό πρότυπο που αυτή προβάλλει. Πρόσκειται φιλικά απέναντι στους άλλους ανθρώπους, γιατί είναι συνάνθρωποί του και όλοι μαζί είναι πολίτες του κόσμου και μέρη του με σχέσεις αλληλεξάρτησης και συμπάθειας.

³¹⁰ Βλ. για το θέμα και σελ. 98 στο κεφάλαιο: «Η ευδαιμονία και η σχέση της με την αρετή».

- Ουσιαστικά ακολουθεί τη φύση του και της υπαγορεύσεις της, πράγμα που τον οδηγεί στην εναρμόνιση του εαυτού του με εκείνη. Ο Shaftesbury αναφέρει: «μπορεί κάτι να είναι πιο επιθυμητό από το να την ακολουθούμε; Ή μήπως δεν είναι από την απελευθέρωσή μας από τα πάθη και τα ποταπά συμφέροντά μας που εναρμονιζόμαστε με την όμορφη τάξη του σύμπαντος, που εναρμονιζόμαστε με τη φύση και ζούμε σε φιλία και με το θεό και με τον άνθρωπο;»³¹¹.

Ο Μάρκος Αυρήλιος λέει: «ἀλλ' ἐκεῖ βλέπε κατ' εὐθύ, ἐπὶ τὶ σὲ ἡ φύσις ὀδηγεί»³¹². Η φύση, λοιπόν, οδηγεί τον άνθρωπο. Αρκεί αυτός να ακολουθεί τη βούλησή της, η οποία συμπίπτει με τη δική του, όταν αυτός ακολουθεί την οδό του καθήκοντος³¹³. Ο Επίκτητος χαρακτηρίζει ως πρωτίστης σημασίας νόμο «τὸ ἀκόλουθον τῇ φύσει πράσσειν»³¹⁴, τη ζωή που βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση, συμπεριφορά στην οποία καταλήγει κανείς ύστερα από την έρευνα και την κατανόηση του κόσμου³¹⁵.

Ο ενάρετος, λοιπόν, συμβάλλει με τη συμπεριφορά του στη διατήρηση της συμπαντικής αρμονίας, ενώ ο κακός τη διαταράσσει. Ο Μάρκος Αυρήλιος θα πει ότι αυτός που ψεύδεται ή αδικεί: «διαφωνεῖ τῇ τῶν ὄλων φύσει καὶ καθόσον ἀκοσμεῖ μαχόμενος τῇ τοῦ κόσμου φύσει»³¹⁶. Αυτή η ιδέα συμφωνεί απολύτως και με το πλαίσιο που θέτει ο Shaftesbury, καθώς θεωρεί την αρετή ως εναρμόνιση με τον οικουμενικό νοῦ. Ο κακός πράττει κόντρα στη φύση του, αφού είναι προικισμένος από τη φύση θετικά προς το καλό και την ηθική, αλλά και σε αντίθεση με την οικουμενική φύση, αφού διαταράσσει την αρμονία του συστήματός του και τη συμπαντική.

³¹¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 148. Για το ίδιο θέμα βλ. και I, 80.

³¹² Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Z, 55.

³¹³ Βλ. Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, ό.π. σελ. 744.

³¹⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 26, 1-2.

³¹⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 6, 19-22.

³¹⁶ Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, Θ, 1.

Η καινοτομία του Shaftesbury: Η αισθητικοποίηση της ηθικής

Ο λόγος επιτρέπει στον άνθρωπο τη λειτουργία του αναστοχασμού. Ο Shaftesbury περιγράφει τη λειτουργία του αναστοχασμού αναλυτικά: «για ένα πλάσμα ικανό να σχηματίζει γενικές έννοιες πραγμάτων, αποτελούν αντικείμενα στοργών όχι μόνο τα όντα του εξωτερικού κόσμου που εκτίθενται στις αισθήσεις, αλλά ακόμα και αυτές οι πράξεις και τα παθήματα του οίκτου, της ευγένειας, της ευγνωμοσύνης και των αντιθέτων τους που γίνονται νοητικά αντικείμενα μέσω του αναστοχασμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω της αναστοχασμένης αίσθησης (reflected sense), γεννιέται ένα άλλο είδος στοργής προς τις ίδιες τις στοργές που έχουμε ήδη αισθανθεί...»³¹⁷.

Ο άνθρωπος, δηλαδή, χρησιμοποιώντας την ικανότητα του λόγου, αναστοχάζεται τις πράξεις, τα συναισθήματα και τις στοργές, όχι μόνο τις δικές του αλλά και των άλλων. Φέρνοντας στο νου του μια πράξη κάνει τη θέαση αυτή αντικείμενο μιας νέας στοργής. Ο νους γίνεται έτσι «παρατηρητής και ακροατής κάθε άλλου νου»³¹⁸ και μέσω της αναστοχαστικής διαδικασίας παράγει νέες στοργές για τα αντικείμενα του αναστοχασμού του. Η ικανότητα αυτή είναι φυσική και ως τέτοια πολύ ισχυρή στον άνθρωπο.

³¹⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 251 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου).

³¹⁸ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 305.

- Ο Shaftesbury εισάγει μια νέα διάσταση στην ηθική, που δεν είναι άλλη από την αισθητική προσέγγισή της³¹⁹. Αυτό αποτελεί την καινοτομία του Shaftesbury στη φιλοσοφία της εποχής του. Η διαδικασία του αναστοχασμού των ηθικών αντικειμένων γεννά μια αισθητική κρίση. Θα εξηγήσουμε αμέσως παρακάτω με ποιο τρόπο γίνεται αυτό.

* Κατά τη διάκριση του καλού και του κακού ο Shaftesbury ταυτίζει το καλό με το ωραίο και το κακό με το άσχημο. Οι συμπεριφορές και οι στοργές πάνω στις οποίες έχει το άτομο αναστοχαστεί γίνονται το αντικείμενο μιας αρέσκειας (liking) ή απαρέσκειας (disliking). Τα συναισθήματα - μιας και για τέτοια μπορούμε να μιλούμε πλέον και όχι μόνο για κρίσεις - της αρέσκειας ή απαρέσκειας που έχουν ως αντικείμενο πράξεις, συμπεριφορές και συναισθήματα, κατηγορίες που υπάγονται στην ηθική δηλαδή, δημιουργούνται κατά αναλογία με την αρέσκεια ή την απαρέσκεια που προκαλείται από την επαφή με κοινά αντικείμενα των αισθήσεων. Ο Shaftesbury γράφει αναλυτικά: «το ίδιο ισχύει τόσο στα νοητικά ή στα ηθικά αντικείμενα όσο και στα κανονικά σώματα, τα κοινά αντικείμενα της αίσθησης. Τα σχήματα, οι κινήσεις, τα χρώματα και οι αναλογίες αυτών των τελευταίων παρουσιάζονται μπροστά στα μάτια μας και, αναλόγως του διαφορετικού μεγέθους, διάταξης και προδιάθεσης των διάφορων μερών τους, προκύπτει κατ' ανάγκην ένα κάλλος ή μια δυσμορφία. Κατ' ανάλογο τρόπο και στην περίπτωση της συμπεριφοράς και των πράξεων, όταν αυτά γίνονται αντικείμενα της νόησης, θα πρέπει να βρεθεί κατ' ανάγκη μια εμφανής διαφορά, αναλόγως της κανονικότητας ή της αντικανονικότητας των αντικειμένων αυτών»³²⁰.

³¹⁹ Για το θέμα βλ. John Andrew Bernstein, *Shaftesbury, Rousseau and Kant. An Introduction to the Conflict Between Aesthetic and Moral Values in Modern Thought*, Associated University Presses, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1980, σελ. 21-60. Επίσης του ιδίου "Shaftesbury's Identification of the Good with the Beautiful", ό.π. σελ. 304-325.

³²⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 251 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου).

- Και συνεχίζει λίγες γραμμές παρακάτω λέγοντας ότι ο νους «αισθάνεται το απαλό και το τραχύ, το ευχάριστο και το δυσάρεστο όσον αφορά στις στοργές και ανακαλύπτει εκεί το πλήρες, το σωστό, το αρμονικό και το παράταιρο, με τρόπο τόσο πραγματικό και αληθινό, όπως και με τους μουσικούς αριθμούς ή τις εξωτερικές μορφές ή αναπαραστάσεις των αισθητών πραγμάτων. Ούτε μπορεί να μη δείξει το θαυμασμό και την έκστασή του, την αποστροφή και την περιφρόνησή του τόσο στη μια, όσο και στην άλλη περίπτωση. Σε οποιονδήποτε, λοιπόν, που ασχολείται επισταμένα με το ζήτημα, θα φαινόταν απλή προσποίηση, να αρνηθεί κανείς την κοινή και φυσική αίσθηση του υψηλού (sublime) και του ωραίου στα πράγματα»³²¹. Δηλαδή, όπως ακριβώς ο άνθρωπος αναγνωρίζει σε ένα αντικείμενο, σε ένα έργο τέχνης ή σε ένα τοπίο το όμορφο ή το άσχημο και διακρίνει σε αυτά παράλληλα και τις αναλογίες, την αρμονία και την πληρότητα ή την απουσία αυτών, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο βλέπει και τα αντικείμενα της ηθικής. Διακρίνει, δηλαδή, και στην ηθική τις ποιότητες που μέχρι τώρα αφορούσαν μόνο την αισθητική. Όπως αρέσει σε κάποιον ένα έργο τέχνης, κατά τον ίδιο τρόπο του είναι αρεστή και μια πράξη ευγνωμοσύνης ή μια ενάρετη συμπεριφορά, υποκείμενο της οποίας είναι ο ίδιος ή και κάποιος τρίτος.

Είναι ουσιώδες στο σημείο αυτό να προσθέσουμε ότι ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Shaftesbury, αναγνωρίζει στα πράγματα τις ποιότητες του υψηλού και του ωραίου. Το ωραίο είναι ίδιον της φύσης κι όχι μόνο της τέχνης. Ο Shaftesbury ισχυρίζεται ότι δεν χρειάζεται να ανατρέξει κάποιος στις τέχνες της γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής ή του σχεδίου για να ανακαλύψει την ομορφιά. Η ομορφιά αναγνωρίζεται εξίσου και στις απλές μορφές, όπως στη σφαίρα ή τον κύβο, αλλά και στο φυσικό κόσμο, στα τοπία κτλ. Ο Άγγλος φιλόσοφος δηλώνει ότι σε συγκεκριμένα σχήματα

³²¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 251 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου).

υπάρχει μια φυσική ομορφιά, την οποία το μάτι αναγνωρίζει μόλις το αντικείμενο παρουσιαστεί³²². Άλλωστε, και ένα βρέφος νιώθει ευχαρίστηση ακόμη και στην πρώτη θέα των αναλογιών των απλών αυτών μορφών. Γιατί, «σίγουρα τίποτα δεν είναι πιο έντονα εντυπωμένο στο μυαλό μας ή πιο στενά συνυφασμένο με την ψυχή μας, από την ιδέα ή την αίσθηση της τάξης και την αναλογίας»³²³. Ο άνθρωπος, λοιπόν, από τη φύση είναι προικισμένος να διακρίνει την αρμονία και την αναλογία γύρω του και να την επιθυμεί. Η αρμονία και η αναλογία, άλλωστε, συνδέονται με την ομορφιά ως βασικές ποιότητες που τη χαρακτηρίζουν.

Όπως διακρίνεται το ωραίο στη φύση και στα εξωτερικά πράγματα, κατά τον ίδιο τρόπο διακρίνεται και στις πράξεις. Το παρακάτω απόσπασμα από το *Moralists* είναι χαρακτηριστικό: «υπάρχει, μήπως, είπτε, μια φυσική ομορφιά των σχημάτων; Και δεν υπάρχει μια εξίσου φυσική ομορφιά και στις πράξεις; Μόλις το μάτι ανοίγει μπροστά στις μορφές, το αυτί στους ήχους, αμέσως τα ωραία αποτελέσματα και η χάρη και η αρμονία γνωστοποιούνται και αναγνωρίζονται. Μόλις οι ανθρώπινες πράξεις είναι ορατές, μόλις οι ανθρώπινες στοργές και τα πάθη διακρίνονται (και τα περισσότερα από αυτά διακρίνονται τη στιγμή που τα νιώθουμε), αμέσως και ευθέως ένα εσωτερικό μάτι³²⁴ ξεχωρίζει και αντιλαμβάνεται το τίμιο και το εύσχημο (*shapely*), το αξιαγάπητο και το αξιοθαύμαστο εκτός από το δύσμορφο, το άτιμο, το απεχθές ή το αξιοκαταφρόνητο. Πώς είναι δυνατό επομένως να μην ομολογήσουμε ότι, όπως αυτές οι διακρίσεις έχουν τα θεμέλιά τους στη φύση, η ίδια η διάκριση είναι φυσική και προέρχεται μόνο από τη φύση;»³²⁵. Βλέπουμε, λοιπόν, με ποιο τρόπο ο Shaftesbury εισάγοντας το αισθητικό κριτήριο στην ηθική αναγνωρίζει αισθητικές ποιότητες στις ηθικές κατηγορίες. Χρησιμοποιεί,

³²² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 137.

³²³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 63.

³²⁴ Η έμφαση προστέθηκε.

³²⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 137.

μάλιστα, όρους αισθητικής για την ηθική διάκριση. Έτσι, βλέπουμε ότι στις πράξεις, στις συμπεριφορές, στις διαθέσεις και τα συναισθήματα αποδίδονται πλέον χαρακτηριστικά όπως αυτά της ευμορφίας ή της δυσμορφίας, της αρμονίας ή της αναλογίας και των αντιθέτων τους. Και είναι η φυσική λειτουργία του εσωτερικού ματιού με την οποία επιτελείται η διάκριση του ωραίου.

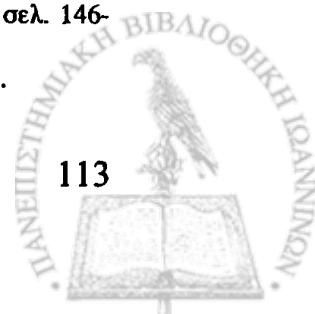
Ο Shaftesbury τονίζει ιδιαίτερα την ομορφιά που απορρέει από τον κόσμο της ηθικής και την κατατάσσει πολύ ψηλότερα από οποιαδήποτε άλλη ομορφιά που σχετίζεται με την τέχνη. Γράφει: «τίποτα δεν επηρεάζει την καρδιά όπως την επηρεάζει αυτό το οποίο προέρχεται μόνο από την ίδια και από την ίδια της τη φύση. Κάτι τέτοιο είναι η ομορφιά των συναισθημάτων, η χάρη που έχουν οι πράξεις, η εναλλαγή των χαρακτήρων, οι αναλογίες και τα χαρακτηριστικά ενός ανθρώπινου νου»³²⁶.

Στην ευαρέσκεια ή την απαρέςκεια που δημιουργείται στο άτομο κατά τη διαδικασία της κρίσης αντικειμένων που άπτονται της ηθικής συνίσταται και η «ηθική αίσθηση» (moral sense)³²⁷, έννοια που εισάγει ο Shaftesbury και αργότερα την υιοθετεί και την αναπτύσσει περαιτέρω ο Francis Hutcheson στο έργο του³²⁸. Η έννοια αυτή επηρεάζει και το σκωτικό Διαφωτισμό μέσω του Hutcheson, ο οποίος θεωρείται ο ιδρυτής της σχολής του σκωτικού Διαφωτισμού. Θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την ηθική αίσθηση αναφερόμενοι στο «εσωτερικό μάτι» και τη λειτουργία του, όπως φαίνεται παραστατικά στο παραπάνω απόσπασμα. Η «ηθική αίσθηση» εξετάζει τις ανθρώπινες πράξεις και διαθέσεις και αποφαινεται για την

³²⁶ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 90.

³²⁷ Βλ. William E. Alderman, "Shaftesbury and the Doctrine of Moral Sense in Eighteenth Century", *PMLA*, τόμος 46, τεύχος 4 (Δεκέμβριος 1931), σελ. 1087-1094. Επίσης, James H. Tufts, "Note of the Idea of 'Moral Sense' in British Thought Prior to Shaftesbury", *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, τόμος 1, τεύχος 4 (Φεβρουάριος 1904), σελ. 97-98, και E. W. Hirst, "Moral Sense, Moral Reason and Moral Sentiment", *Mind*, New Series, τόμος 26 (Απρίλιος 1917), σελ. 146-161.

³²⁸ Francis Hutcheson, *Collected Works*, Georg Olms Verlag, Hildesheim κ.α., 1990, τεύχος II.

ηθική τους ποιότητα. Η ηθική αίσθηση και η λειτουργία της είναι απόλυτα φυσική και πηγαία στον άνθρωπο³²⁹.

Μέσα στο πλαίσιο της λειτουργίας του «εσωτερικού ματιού» αναπτύσσεται και η έννοια του γούστου (taste) στον Shaftesbury. Λέει χαρακτηριστικά: «τα θεμέλια για ένα σωστό ή λάθος γούστο πρέπει αναγκαία να βρίσκονται στην ίδια τη φύση των πραγμάτων, τόσο όσον αφορά τους εσωτερικούς χαρακτήρες και τα χαρακτηριστικά όσο και το εξωτερικό άτομο, τη συμπεριφορά και την πράξη»³³⁰. Το γούστο³³¹, θεμελιώδης έννοια στη φιλοσοφία του Shaftesbury, είναι δοσμένο στον άνθρωπο από τη φύση, και εφαρμόζεται και στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, δηλαδή στα συναισθήματα, τις διαθέσεις κτλ., αλλά και σε ό,τι εξωτερικεύεται με τη συμπεριφορά του, ακόμη, όμως, και στην τέχνη και στη φύση. Έτσι, ο Shaftesbury συνεχίζει λίγες γραμμές παρακάτω λέγοντας «ακόμη και στις τέχνες, οι οποίες δεν είναι τίποτα άλλο παρά μιμήσεις αυτής της εξωτερικής χάρις και ομορφιάς, όχι μόνο παραδεχόμαστε ένα γούστο, αλλά το κάνουμε μέρος μιας εξευγενισμένης ανατροφής το να ανακαλύπτουμε ανάμεσα σε πολλούς λάθος τρόπους και εσφαλμένα στυλ το αληθινό και φυσικό, το οποίο αναπαριστά την πραγματική ομορφιά...»³³².

Το γούστο, λοιπόν, είναι έννοια που αναφέρεται τόσο στην αισθητική, όσο και στην ηθική στον Shaftesbury. Η ικανότητα του «εσωτερικού ματιού», όταν αναφέρεται σε εξωτερικά αντικείμενα, αντικείμενα της φύσης ή της τέχνης, ονομάζεται αίσθηση του ωραίου. Η φυσική αυτή προίκα χρειάζεται εξάσκηση και καλλιέργεια, ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει σωστά. Και για όλα αυτά απαιτείται πολύς

³²⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 344.

³³⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 216.

³³¹ Για την έννοια αυτή βλ. Ernst Cassirer, *The Platonic Renaissance in England*, ό.π. σελ. 157-202. Επίσης, Dabney Townsend, "From Shaftesbury to Kant: The Development of the Concept of Aesthetic Experience", *Journal of the History of Ideas*, τεύχος 48, τόμος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1987), σελ. 287-305.

³³² Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 216.

μόχθος και εργασία από μέρους του ανθρώπου. Ο Shaftesbury αναφέρει: «πόσα πράγματα απαίσια, πόσα αποκρουστικά κατ' αρχήν, τα οποία κατόπιν αναγνωρίστηκαν και ομολογούνταν ως οι ύψιστες ομορφιές. Δεν είναι αμέσως που αποκτούμε την αίσθηση με την οποία ανακαλύπτουμε αυτές τις ομορφιές. Εργασία και κόπος απαιτούνται, και χρόνος για να καλλιεργήσει κανείς μια φυσική ευφυΐα πάντα τόσο ικανή και προχωρημένη»³³³.

Ο Επίκτητος κάνει κι αυτός λόγο για μια άμεση αίσθηση του ηθικού. Αναφέρεται στο «έντρεπτικὸν καὶ αἰδῆμον»³³⁴ ως φυσική προίκα του ανθρώπου. Χαρακτηριστικά επίσης λέει: «πεφύκαμεν δὲ πῶς; Ὡς ἐλεύθεροι, ὡς γενναῖοι, ὡς αἰδῆμονες. Ποῖον γὰρ ἄλλο ζῶον ἐρυθριᾷ, ποῖον αἰσχροῦ φαντασίαν λαμβάνει;»³³⁵. Οι ηθικές προδιαθέσεις του ανθρώπου χρειάζεται να καλλιεργηθούν και να αναπτυχθούν³³⁶ μέσω της καθοδήγησης και της διδασκαλίας, ώστε τελειοποιηθούν και να εκδηλωθούν ως συνειδητή επιλογή πια. Οι ηθικές δυνάμεις, λοιπόν, ενυπάρχουν στον άνθρωπο, αλλά είναι αφανείς. Με την σωστή ανατροφή και διδασκαλία και μέσω της πρακτικής εξάσκησης και της εκπαίδευσης οι ηθικές δυνάμεις γίνονται ηθικές ποιότητες³³⁷.

Έτσι, λοιπόν, στον Shaftesbury η ηθική και η αισθητική προσεγγίζεται με τον ίδιο τρόπο³³⁸ που δεν είναι άλλος από τη λειτουργία

³³³ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 129. Βλ. επίσης Benjamin Rand, *Second Characters*, ό.π. σελ. 61 και σελ. 115.

³³⁴ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 5, 5.

³³⁵ Επίκτητος, *Διατριβαί*, III, 7, 27.

³³⁶ Επίκτητος, *Διατριβαί*, I, 4, 18.

³³⁷ Adolf Friedrich Boëthöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, ό.π. σελ. 169.

³³⁸ Για το θέμα της αισθητικής προσέγγισης της αρετής βλ. Jerome Stolnitz, "On the Significance of Lord Shaftesbury in Modern Aesthetic Theory", *Philosophical Quarterly*, τόμος 11 (Απρίλιος 1961), σελ. 97-113, του ίδιου "On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμος 20, τεύχος 2 (Χειμώνας 1961), σελ. 131-143 και του ίδιου "Beauty: Some Stages in the History of an Idea", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 22, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1961), σελ. 185-204. Επίσης και του Preben Mortensen, "Shaftesbury and the Morality of Art Appreciation", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 55, τεύχος 4 (Οκτώβριος 1994), σελ. 631-650 και του Dabney Townsend, "Shaftesbury's Aesthetic Theory", *Journal of Aesthetics and Art*

του «εσωτερικού ματιού». Το αγαθό και το ωραίο συλλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο και χάρη στην ίδια λειτουργία³³⁹.

Άλλωστε, το αγαθό και το ωραίο ταυτίζονται³⁴⁰. Ο Shaftesbury επαναφέρει από τον αρχαιοελληνικό στοχασμό την ταύτιση του αγαθού με το ωραίο. Έτσι, λέει: «ότι η ομορφιά και το αγαθό είναι εν τούτοις το ίδιο»³⁴¹. Το στοιχείο αυτό, ωστόσο, χαρακτηρίζει και τη σκέψη των Στωικών και το συναντάμε και στον Επίκτητο³⁴² και το Μάρκο Αυρήλιο³⁴³.

Όμως, με ποιο τρόπο και ποια διαδικασία ακριβώς αναγνωρίζει ο άνθρωπος το ωραίο σύμφωνα με τον Άγγλο φιλόσοφο; Οι αισθήσεις αντιλαμβάνονται στα αντικείμενα που συλλαμβάνουν ποιότητες, όπως για παράδειγμα το χρώμα. Οι αισθητηριακές αντιλήψεις δεν ενημερώνουν τον άνθρωπο για την ομορφιά του αντικειμένου. Η ομορφιά γίνεται αντιληπτή μόνο μέσω του νου και τις διαδικασίες που ελέγχονται από αυτόν. Ο Shaftesbury λέει: «...η ομορφιά και το καλό που απολαμβάνει είναι κατά ένα πιο ευγενή τρόπο, και με τη βοήθεια αυτού που είναι το πιο ευγενές από όλα, δηλαδή, του νου του και του λόγου... Γιατί ο ταραχώδης νους, αιχμάλωτος των αισθήσεων, δεν μπορεί ποτέ να εισέλθει σε έναν ανταγωνισμό, ή να διαφωνήσει για την ομορφιά με τον ενάρετο νου του καλλιεργημένου λόγου. Έτσι, δεν μπορούν τα αντικείμενα που δελεάζουν τον πρώτο να συγκριθούν με αυτά που ελκύουν και γοητεύουν τον δεύτερο»³⁴⁴. Μάλιστα, θεωρεί ότι αν θέσει κάποιος μια χαρά ή απόλαυση κάπου εκτός του νου, η ίδια η απόλαυση δεν θα είναι καθόλου όμορφη, ενώ

Criticism, τόμος 41 (Δεκέμβριος 1982), σελ. 205-213, τα οποία αποτελούν και σχολιασμό των τριών πρώτων άρθρων.

³³⁹ Monroe C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, ό.π. σελ. 170.

³⁴⁰ Ο Terry Eagleton σχολιάζει τις συνέπειες της σύνδεσης της ηθικής με την αισθητική στην αντίληψη για τα ήθη (manners). Βλ. Terry Eagleton, *The Ideology of Aesthetics*, εκδ. Basil Blackwell Ltd. Οξφόρδη, 1990, σελ. 41.

³⁴¹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 138.

³⁴² Επίκτητος, *Διατριβαί*, IV, 1, 133.

³⁴³ Μάρκος Αυρήλιος, *Εις εαυτόν*, Β, 1.

³⁴⁴ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 143.

δε θα τυγχάνει ούτε χαριτωμένης και ευχάριστης εμφάνισης. Η ομορφιά, λοιπόν, δεν έχει να κάνει με τον κόσμο των αισθήσεων και του σώματος, αλλά είναι αντιληπτή μόνο μέσω του νου, και μόνο μέσω αυτής της οδού καθίσταται ικανή να γίνει αντικείμενο απόλαυσης, χαράς και ευχαρίστησης. «Δεν υπάρχει τίποτα τόσο θεικό όσο η ομορφιά, η οποία μην ανήκοντας στο σώμα και μην έχοντας καμιά αρχή ή ύπαρξη παρά μόνο στο νου και το λόγο, ανακαλύπτεται και αποκτάται μόνο από αυτό, το πιο θεικό μέρος όταν εξετάζει τον εαυτό του, το μόνο αντικείμενο που αξίζει καθεαυτό»³⁴⁵.

Ένα ακόμη στοιχείο που χαρακτηρίζει τη διάκριση του ωραίου και του αγαθού, δηλαδή και την ηθική αίσθηση και την αίσθηση του ωραίου, από μέρους του ανθρώπου είναι η αμεσότητά της. Μόλις, λοιπόν, οι αισθήσεις συλλάβουν το αντικείμενο, το «εσωτερικό μάτι», ως ηθική αίσθηση ή ως αίσθηση του ωραίου, αναλαμβάνει το ρόλο της. Άμεσα και χωρίς να προηγείται σκέψη αποφαινεται γι' αυτό. Το μόνο που προηγείται είναι μια σύγκριση του αντικειμένου με μια *a priori* αντίληψη για την ομορφιά, στην οποία δεν παίζουν ρόλο οι αισθήσεις, αλλά είναι μια ενορατική διαδικασία, όπως την περιγράφει ο Beardsley³⁴⁶.

Βάσει της αρέσκειας ή της απαρρέσκειας που δημιουργείται στο άτομο κατά τη διαδικασία της παραγωγής ηθικής κρίσης, το άτομο επιδοκιμάζει ή αντίστοιχα αποδοκιμάζει το αντικείμενο του αναστοχασμού, τη συγκεκριμένη συμπεριφορά ή τη διάθεση, δηλαδή. Ο Shaftesbury περιγράφει με τρόπο παραστατικό τη διαδικασία της επιδοκιμασίας ή της αποδοκιμασίας θέτοντας την ανθρώπινη καρδιά ως ενεργητικό παράγοντα. Αναφέρει, λοιπόν, ότι: «η καρδιά δεν είναι δυνατόν να παραμείνει ουδέτερη απέναντι σ' αυτούς τους περιφερόμενους χαρακτήρες ή εικόνες τρόπων, που σχηματίζει ο νους και φέρει συνεχώς μαζί του. Έτσι, η καρδιά διαρκώς παίρνει θέση με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο. Όσο φαύλη και διεφθαρμένη

³⁴⁵ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 144.

³⁴⁶ Βλ. Monroe C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, ό.π. σελ. 170.

κι αν είναι η ίδια, είναι ωστόσο σε θέση να διακρίνει τις διαφορές ως προς την ομορφιά και την έλξη μεταξύ δύο καρδιών, τις εκδηλώσεις των παθημάτων, των συμπεριφορών, των συναισθημάτων αναλόγως αυτών των διακρίσεων, πρέπει σε όλες τις περιπτώσεις όπου δεν έχει ίδιον συμφέρον να επιδοκιμάζει ό,τι είναι φυσικό και έντιμο και να αποδοκιμάζει ό,τι είναι ανέντιμο και διεφθαρμένο»³⁴⁷. Στην επόμενη παράγραφο συνεχίζει: «κάθε φορά που συμβαίνει αυτό (εν. η αναπαράσταση στο νου διαφόρων συμπεριφορών, πράξεων και συναισθημάτων), γεννιέται και μια νέα δοκιμασία ή άσκηση για την καρδιά, η οποία πρέπει είτε πράττοντας ορθώς και ευλόγως να συμπαθήσει ό,τι είναι δίκαιο και ορθό και να αντιπαθήσει ό,τι είναι το αντίθετο είτε πράττοντας κατά τρόπο διεφθαρμένο να συμπαθήσει ό,τι είναι κακό και να αντιπαθήσει ό,τι είναι άξιο και καλό».

Η επιδοκιμασία ή η αποδοκιμασία ως αποτέλεσμα της διαδικασίας παραγωγής ηθικών κρίσεων, στηρίζεται στην ανιδιοτέλεια του κρίνοντος υποκειμένου. Η ανιδιοτέλεια³⁴⁸ αποτελεί θεμέλιο και ταυτόχρονα κριτήριο τόσο για την ηθική κρίση και πράξη, όσο και για την αισθητική κρίση, όπως έχουμε δει. Ο άνθρωπος επιδοκιμάζει μια πράξη ενάρετη γιατί του αρέσει η θέα μιας τέτοιας πράξης. Το αγαθό είναι και ωραίο και τα επιδοκιμάζει ανεξαρτήτως του οφέλους που μπορεί να έχει από αυτά. Το «καλόν και αγαθόν» έχουν αξία καθεαυτά.

Ο Shaftesbury λέει πολύ χαρακτηριστικά για τις πνευματικές απολαύσεις «όταν έχουμε με σχολαστικότητα αναζητήσει τη φύση αυτής της διανοητικής ευχαρίστησης, θα τη βρούμε τέτοια που δε συνδέεται ούτε στο ελάχιστο με οποιοδήποτε ιδιωτικό συμφέρον του πλάσματος, ούτε έχει για αντικείμενό της οποιοδήποτε ατομικό καλό ή πλεονέκτημα του

³⁴⁷ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. Ι, σελ. 252 (ανέκδοτη μετάφραση του Δ. Δρόσου).

³⁴⁸ Για το θέμα βλ. τα άρθρα: Miles Rind, "The Concept of Disinterestedness in 18th Century British Aesthetics", *Journal of the History of Philosophy*, τόμος 40, τεύχος 1 (2002), σελ. 67-87, επίσης Jerome Stolnitz, "On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμος 20 (1961), σελ. 131-144.

ιδιωτικού συστήματος (private system). Και μολονότι η αναστοχασμένη χαρά ή ευχαρίστηση που προέρχεται από την επίγνωση της ευχαρίστησης που αισθάνθηκε κάποτε, μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα εγωιστικό πάθος ή ιδιοτέλεια, ωστόσο η αρχική ευχαρίστηση δε μπορεί να είναι τίποτα άλλο εκτός από ό,τι προέρχεται από την αγάπη για την αλήθεια, την αναλογία, τη τάξη και τη συμμετρία στα πράγματα του εξωτερικού κόσμου»³⁴⁹. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα φυσικό συναίσθημα ευχαρίστησης που απορρέει από την παρατήρηση των αριθμών, της αρμονίας, της αναλογίας και της συμφωνίας που διακρίνουν το σύμπαν και τη φύση και που, όπως ισχυρίζεται ο Shaftesbury, είναι ουσιώδες και βασικό στοιχείο για την ύπαρξη και τη διαμόρφωση κάθε είδους ή κάθε τάξης όντων.

Η ανιδιοτέλεια είναι εξίσου θεμελιώδης έννοια και για την αισθητική κρίση. Η απόλαυση του ωραίου δεν έχει να κάνει σε τίποτα με την επιθυμία για την ιδιοποίησή του. Είναι χαρακτηριστικό ως προς τούτο το παρακάτω απόσπασμα, όπου γίνεται σαφής η αντιδιαστολή ανάμεσα στην ανιδιοτέλεια της αισθητικής θέασης και του ατομικού συμφέροντος: «φαντάσου, λοιπόν, καλέ μου Φιλοκλή, αν συνεπαρμένος από την ομορφιά του ωκεανού που αγναντεύεις από μακριά, σου ερχόταν στο νου να ψάξεις πώς να τον υποτάξεις, και όπως μερικοί εξαιρετικοί ναύαρχοι, να κατακτήσεις τη θάλασσα. Δεν θα ήταν αυτή η φαντασίωση λίγο παράλογη;... Ας τον πει όποιος θέλει δικό του, απάντησε ο Θεοκλής, εσύ θα ομολογήσεις ότι η ευχαρίστηση αυτού του είδους είναι πολύ διαφορετική από εκείνη που θα προερχόταν φυσικά από τη θέαση της ομορφιάς του ωκεανού»³⁵⁰.

Η ταύτιση του καλού με το ωραίο αποτελεί το θεμέλιο της ηθικής αίσθησης. Αυτό στηρίζει μια συναισθηματική προσέγγιση – πέρα από αυτή της λογικής- για την ηθική. Αυτή η ταύτιση υπάρχει και στους Στωικούς. Ο

³⁴⁹ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. I, σελ. 296

³⁵⁰ Shaftesbury, *Characteristics*, τόμ. II, σελ. 126-127.

Shaftesbury αν και την αντλεί από αυτούς, ωστόσο τη φέρνει σε πρώτο πλάνο, ενώ μετά από εκείνον παίρνει άλλες διαστάσεις και άλλη πορεία.

Συμπεράσματα

Η συσχέτιση των ιδεών του Shaftesbury με αυτές του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου εντοπίστηκε σε τρία επίπεδα. Στο επίπεδο της κοσμολογίας και της ανθρωπολογίας και σε αυτό της ηθικής. Κοινό πλαίσιο και των τριών φιλοσόφων αποτελεί το γεγονός ότι το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι ιδέες για τον κόσμο και τον άνθρωπο είναι το στέρεο και απαραίτητο έδαφος, τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίζεται η ηθική.

Ξεκινώντας από την κοσμολογία και αναλύοντας βασικές έννοιες του συγκεκριμένου πεδίου, οι οποίες αναπτύσσονται και στους τρεις φιλοσόφους, καταλήξαμε ότι μοιράζονται κοινές ιδέες για τη δομή και τη λειτουργία του σύμπαντος. Το θεωρούν ως οργανικό σύστημα με ό,τι η έννοια συνεπάγεται, ένα σύστημα, δηλαδή, με ιεραρχική δομή, με κύρια χαρακτηριστικά του την ενότητα, την αρμονία, τη συμφωνία και την ευταξία.

Υπό το πρίσμα αυτό οι σχέσεις των μερών μεταξύ τους καθορίζονται από αμοιβαία αλληλεξάρτηση και συμπάθεια, ενώ όσον αφορά τη σχέση των μερών με το όλο παρατηρήθηκε η σαφής πρόταξη του όλου, πράγμα που επέτρεψε στους φιλοσόφους που μας απασχολούν να δικαιολογήσουν την καταστροφή και τη φθορά. Με αυτόν τον τρόπο ερμηνεύεται η υποχώρηση των μερών, η παραίτηση και η θυσία τους μπρος στην προοπτική του όλου και του συμφέροντος του συνόλου. Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο καθετί που συμβαίνει αντιμετωπίζεται από την προοπτική

του-όλου ως αναγκαίο και συμβάλλον στο γενικό συμφέρον, στην ευημερία του συνόλου και την αρμονία.

Η οπτική, έτσι, και των τριών φιλοσόφων για τον κόσμο είναι τελεολογική. Ο κόσμος αποτελεί δημιούργημα που υπάρχει στη βάση ενός σχεδίου σε αντίθεση με έναν κόσμο που οφείλει τη μορφή και τη λειτουργία του στην τυχειότητα. Υπάρχει ένα τέλος για το κάθε μέρος και τον κόσμο συνολικά. Φτάνοντας κάθε μέρος στο τέλος του ολοκληρώνει τη φύση του εκπληρώνοντας το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Προς το τέλος αυτό τείνει κάθε ατομική φύση με τρόπο φυσικό και υποβοηθούμενη από την Πρόνοια. Ο φυσικός αυτός τρόπος μας οδηγεί ομαλά στο πεδίο της ανθρωπολογίας, όπου και καλούμαστε να εξειδικεύσουμε σε εκείνο το μέρος του σύμπαντος που είναι ο άνθρωπος.

Μιλώντας ειδικότερα για τον άνθρωπο και συνοψίζοντας τα πορίσματά μου γι' αυτόν, υποστηρίχτηκε ότι και οι τρεις φιλόσοφοι τον θεωρούν από τη φύση του κοινωνικό. Συμφωνούν, επίσης, στο γεγονός ότι έχει έρθει στον κόσμο με κάποιες ιδέες για το καλό και το κακό, το σωστό και το λάθος, το ωραίο, το δίκαιο. Οι ιδέες αυτές μαζί με ό,τι ονομάζεται κοινή αίσθηση και σε συνδυασμό με τη γνώση που αποκτά ο άνθρωπος για το σύμπαν-όλο, τη φύση και την ατομική του φύση, καθώς τα τελευταία αποτελούν αντικείμενα γνώσιμα, αποτελούν έναν επαρκή και ασφαλή οδηγό προς την αλήθεια και την ηθική τελείωση.

Στην προοπτική της τελείωσης της ανθρώπινης φύσης κομβικός είναι ο ρόλος που ανατίθεται στην παιδεία και τη φιλοσοφία. Τόσο η παιδεία όσο και η φιλοσοφία αποτιμάται και από τους τρεις από μια ηθικοπρακτική σκοπιά, από το βαθμό δηλαδή που συμβάλλουν, ώστε ο άνθρωπος να πραγματοποιήσει το τέλος του. Στο πλαίσιο της προσπάθειας κατάκτησης της αυτογνωσίας, η οποία κρίνεται αναγκαία για την τελείωση, κεντρική στο σύστημα και των τριών φιλοσόφων είναι η λειτουργία του εσωτερικού

διαλόγου ως μια διαδικασία αυτοελέγχου και διόρθωσης του χαρακτήρα. Με τη βοήθεια των παραπάνω μέσων ο άνθρωπος οδηγείται στη γνώση της φύσης, η οποία τον περιβάλλει, στη γνώση της ατομικής του φύσης και του τέλους, το οποίο ορίζει η πραγμάτωση της ανθρώπινης φύσης, αλλά και στη γνώση του τρόπου με τον οποίο θα φτάσει στο ορισμένο τέλος του.

• Αρκεί μόνο, αφού γνωρίσει τη φύση, να την ακολουθήσει. Κι έχει πραγματικά όλα τα εφόδια για να το κάνει. Η γνώση της φύσης συνεπάγεται και μια συμμόρφωση με τις αξίες που πηγάζουν από τη δομή και τη λειτουργία της. Η φύση αποτελεί φορέα προτύπων συμπεριφοράς και αξιών, γι' αυτό και οι αξίες είναι διαχρονικές.

Ακολουθώντας ο άνθρωπος τη φύση του την εκπληρώνει κι αυτό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την αρετή. Η αρετή δεν είναι, άλλωστε, τίποτα άλλο από την εκπλήρωση της ανθρώπινης φύσης, η οποία είναι καλή και κοινωνική. Συνδέεται άμεσα με την κοινωνία, το σύνολο δηλαδή, αφού μόνο μέσα σε αυτή γίνεται εφικτή. Κάθε άνθρωπος, όντας σε κοινωνικό πλαίσιο πάντα, προσπαθεί να εξισορροπήσει τα κοινωνικά με τα φίλαυτα συναισθήματα του. Και τα δύο αναγνωρίζονται ως ουσιώδη γνωρίσματα της φύσης του και ως τέτοια απαραίτητα. Ό,τι μόλις περιγράφηκε συγκροτεί ακριβώς αυτό που στον τίτλο της εργασίας μου αναφέρω ως εσωτερική εναρμόνιση.

Προϋπόθεση πάντως για την επιτυχή εσωτερική εναρμόνιση είναι η αποδοχή της ατομικής φύσης ως μιας φύσης μέρος του όλου, το οποίο διακατέχεται από αρμονία σε όλες του τις εκφάνσεις. Η σχέση μέρους όλου έρχεται να εφαρμοστεί και στην ιδέα του κοσμοπολιτισμού. Ο άνθρωπος θεωρείται πολίτης στα στενά όρια της πολιτείας όπου ζει κι έπειτα στα ευρύτερα όρια του κόσμου. Προϋποτίθεται η αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους και η παραίτηση από ακραίες εγωιστικές ορμές μέσα σε ένα πλαίσιο συμφωνίας, αρμονίας και ευταξίας. Προτεραιότητα έχει πάντα το όλο, είτε

πρόκειται για το κοινωνικό σύνολο, είτε για το φυσικό κόσμο. Με τον τρόπο αυτό γίνεται εφικτή η εναρμόνιση της ατομικής φύσης με το σύμπαν.

Έτσι, το ατομικό καλό είναι συγχρόνως και κοινό καλό και αντίστροφα. Εναρμονίζεται το ατομικό με το κοινό καλό, το εσωτερικό του ανθρώπου με τον εξωτερικό κόσμο, το άτομο με το σύνολο, με το όλο. Μόνο μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι εφικτή η αρετή και κατ' επέκταση η ευδαιμονία, της οποίας η πρώτη αποτελεί προϋπόθεση. Από την ενάρετη συμπεριφορά προκύπτει ένα κάλλος, το οποίο αναγνωρίζεται με τρόπο άμεσο. Σε ό,τι αγαθό αποδίδεται η ποιότητα του κάλλους.

Αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο, σύμφωνα με την μελέτη μου, συμπορεύονται οι τρεις φιλόσοφοι. Ο Shaftesbury έχει βαθύτατα επηρεαστεί από τις στωικές ιδέες, όπως αυτές αποτυπώνονται στα κείμενα του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου, ωστόσο τις συγκεκριμένες ιδέες τις ενέταξε σε ένα νέο πλαίσιο, στο οποίο διακρίνονται επιδράσεις από διαφορετικά φιλοσοφικά και θεολογικά ρεύματα της εποχής του.

Βιβλιογραφία

Πηγές:

Επίκτητος, *Epicteteae Philosophiae Monumenta*, εκδ. Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1977.

Farquharson A. S. L., *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1968.

Shaftesbury, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, etc*, εκδ. από τον John M. Robertson, με εισαγωγή του David McNaughton, 2 τόμοι, εκδ. Thommes Press, Αγγλία, 1995.

Rand Benjamin, *The Life, Unpublished Letters and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, εκδ. Thoemmes Press, Αγγλία, 1995.

Rand Benjamin, *Second Characters or The Language of Forms by The Right Honourable Anthony, Earl of Shaftesbury, Author of Characteristics*, εκδ. Greenwood Press Publishers, Νέα Υόρκη, 1969

Άλλες πηγές:

Brown John, *Essays on the Characteristics of the Earl of Shaftesbury (1751)*, με εισαγωγή και βιβλιογραφία του Donald D. Eddy, Georg Olms Verlag, Hildesheim, Νέα Υόρκη, 1969.

Burke Edmund, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, εκδ. David Womersley, Penguin Books, 1998.

Hobbes, *Λεβιάθαν*, εισαγωγή Αμύλιος Μεταξόπουλος, μτφρ. Γρηγόρης Πασχάλης-Αμύλιος Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989

Hutcheson Francis, *Collected Works*, Georg Olms Verlag, Hildesheim κ.α., 1990, τόμος II.

Mandeville Bernard, *The Fable of the Bees*, Ινδιανάπολη, Liberty Fund, 1988, 2 τόμοι.

- Plato, *Euthyphro-Apology-Crito-Phaedo-Phaedrus*, μτφρ. Harold North Fowler, Harvard University Press, 1914, Cambridge κ.α.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία:

Alderman William E., "The Significance of Shaftesbury in English Speculation", *PMLA*, τόμος 38, τεύχος 1, (Μάρτιος 1923), σελ. 175-195.

Alderman William E., "Shaftesbury and the Doctrine of Moral Sense in Eighteenth Century", *PMLA*, τόμος 46, τεύχος 4 (Δεκέμβριος 1931), σελ. 1087-1094.

Aldridge Alfred Owen, "Shaftesbury and the Test of Truth", *PMLA*, τόμος 60, τεύχος 1 (Μάρτιος 1945), σελ. 129-156.

Annas Julia, *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1993.

Anselment Raymond A., "Socrates and the Clouds: Shaftesbury and a Socratic Tradition", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 39, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1978), σελ. 171-182.

Armstrong A. Mac C., "Philosophy and Common Sense", *Philosophy and Phenomenological Research*, τόμος 22, τεύχος 3 (Μάρτιος 1962), σελ. 354-359.

Aronson Jason, "Critical Note: Shaftesbury on Locke", *The American Political Science Review*, τόμος 53, τεύχος 4 (Δεκέμβρης 1959), σελ. 1101-1104.

Beardsley Monroe C., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ- Παύλος Χριστοδουλίδης, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1989.

Bernstein John Andrew, "Shaftesbury's Identification of the Good with the Beautiful", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 10, τεύχος 3 (Άνοιξη 1977), σελ. 304-325.

- Bernstein John Andrew, *Shaftesbury, Rousseau and Kant. An Introduction to the Conflict Between Aesthetic and Moral Values in Modern Thought*, Associated University Presses, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1980.

Blakeley Donald N., «Η στωική θεραπεία περί των παθών», στο *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα, 1994, σελ. 25-42.

• Bobzien Susanne, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1998.

Bonhöffer Adolf Friedrich, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, μτφρ. William O. Stephens, Paper Lang Publishing, Νέα Υόρκη, 1996.

Brown Vivienne, “The Dialogic Experience of Conscience: Adam Smith and the Voices of Stoicism”, *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 26, τεύχος 2 (Χειμώνας 1992-1993), σελ. 238-243.

Carter Allan L., “Schiller and Shaftesbury”, *International Journal of Ethics*, τόμος 31, τεύχος 2 (Ιανουάριος 1921), σελ. 203-228.

Cassirer Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφρ. F. C. A. Koelln-J.P. Pettegrove, Beacon Press, Βοστώνη, 1964.

Cassirer Ernst, *The Platonic Renaissance in England*, μτφρ. James P. Pettegrove, Gordian Press, Νέα Υόρκη, 1970.

Colish Marcia L., *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, E.J. Brill, Ολλανδία, 1990

Chapin Chester, “Shaftesbury and the Man of Feeling”, *Modern Philology*, τόμος 81, τεύχος 1 (1983), σελ. 47-50.

Δελλής Ι. Γ., «Η ιδέα του κοσμοπολιτισμού στη σκέψη του Επίκτητου», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου), επιμέλεια έκδοσης Χρίστος Α. Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 71-78.

Dussinger John A., “ ‘The Lovely System of Lord Shaftesbury’: An Answer to Locke in the Aftermath of 1688”, *Journal of the History of Ideas*, τόμος 42, τεύχος 1 (Ιανουάριος- Μάρτιος 1981), σελ. 151-158.

- Eagleton Terry, *The Ideology of Aesthetics*, εκδ. Basil Blackwell Ltd., Οξφόρδη, 1990.

Engberg-Pedersen Troels, *The Stoic Theory of Oikeiosis*, Aarhus University Press, Δανία, 1990.

Farquharson A. S. L., *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1968.

Fiering Norman S., "Irresistible Compassion: An Aspect of Eighteenth Century Sympathy and Humanitarianism", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 37, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1976), σελ. 195-218.

Forster T., *Original Letters of John Locke, Algernon Sidney and Lord Shaftesbury*, Routledge-Thoemmes Press, Λονδίνο, 2000 (πρόκειται για ανατύπωση της έκδοσης του 1847).

Fowler Thomas, *Shaftesbury and Hutcheson*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Λονδίνο, 1882.

Gatti Andrea, "Estetica e Cosmologia in Shaftesbury", *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, (1992), σελ. 87-101.

Gatti Andrea, "Lord Shaftesbury e il Problema Morale", *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, τόμος 16 (1996), σελ 96-104.

Gill Michael B., "Shaftesbury's Two Accounts on the Reason To Be Virtuous", *Journal of the History of Philosophy*, τόμος 38 (2000), σελ. 529-548.

Grean Stanley, "Self-interest and Public-interest in Shaftesbury's Philosophy", *Journal of the History of Philosophy*, τόμος 2 (1964), σελ. 37-45.

Grean Stanley, *Shaftesbury's Philosophy of Religion and Ethics. A Study in Enthusiasm*, Ohio University Press, Νέα Υόρκη, 1967.

Griffin Susan, "Shaftesbury's Soliloquy: The Development of Rhetorical Authority", *Rhetoric Review*, τόμος 9, τεύχος 1 (Φθινόπωρο 1990), σελ. 94-106.

Guthrie W.K.C., *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης, εκδόσεις M.I.E.T, Αθήνα, 1991.

- Hirst E. W., "Moral Sense, Moral Reason and Moral Sentiment", *Mind*, New Series, τόμος 26 (Απρίλιος 1917), σελ. 146-161.

Ιεροδιακόνου Κατερίνα, «Παρακμή και αναβίωση της μελέτης του Διαφωτισμού», *Δευκαλίων*, τόμος 15, τεύχος 1 (1997), σελ. 7-28.

Καραμπατζάκη-Περδίκη Ελένη, «Οι κοσμολογικές θέσεις της στοάς υπό το πρίσμα των σύγχρονων αντιλήψεων» στο *Ελληνιστική φιλοσοφία*, εκδόθηκε από τον Κ. Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 151-176.

Καραμπατζάκη-Περδίκη Ελένη, «Οι στωικές περί λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Ferguson, Shaftesbury, Smith): Μερικές διαπιστώσεις», *Δωδώνη-Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 1995, τόμος ΚΔ', σελ.109-118.

Καραμπατζάκη-Περδίκη Ελένη, *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία στοά. Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, 1998.

Klein Lawrence, "The Third Earl of Shaftesbury and the Progress of Politeness", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 18, τεύχος 2 (Χειμώνας 1984-1985), 186-214.

Klein Lawrence, *Shaftesbury and the Culture of Politeness*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, 2 τόμοι, εκδόσεις Θεμέλιο, 1998.

Long A.A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος- Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987.

Long A.A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2002.

Marsh Robert, "Shaftesbury's Theory of Poetry: The Importance of the 'Inward Colloquy'", *ELY*, τόμος 28, τεύχος 1, Μάρτιος 1961, σελ. 54-69.

- McNaughton David, "British Moralists of the Eighteenth Century: Shaftesbury, Butler and Price" στο *Routledge History of Philosophy V: British philosophy and the age of Enlightenment*, εκδόθηκε από τον Stuart Brown, Λονδίνο, 1996.

Mortensen Preben, "Shaftesbury and the Morality of Art Appreciation", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 55, τεύχος 4 (Οκτώβριος 1994), σελ. 631-650.

Μπενετάτου Μαριάννα, «Η σχέση του ανθρώπου με το σώμα του κατά τη διδασκαλία του Επίκτητου και του Βούδα», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, επιμέλεια έκδοσης Χρίστος Α. Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 37-44.

Παπαδημητρίου Ευθύμης, «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Δωδώνη, Επιστημονική εφημερίδα του τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος ΙΣΤ', μέρος τρίτο, Ιωάννινα, 1987, σελ. 9-23.

Παπαθανασίου Μάρω Κ., «Στωικοί φιλοσοφία και σύγχρονη κοσμολογία», στο *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. Κ. Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 284-295.

Pollock Frederick, "Marcus Aurelius and the Stoic Philosophy", *Mind*, τόμος 4, τεύχος 13 (Ιανουάριος 1897), σελ. 47-68.

Ποτάγα Άννα, «Τι επαγγέλεται φιλοσοφία;», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, επιμέλεια έκδοσης Χρίστος Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 45-56.

Prostko Jack, " 'Natural Conversation Set in View': Shaftesbury and Moral Speech", *Eighteenth-Century Studies*, τόμος 23, τεύχος 1 (Φθινόπωρο 1989), σελ. 42-61.

- Rind Miles, "The Concept of Disinterestedness in 18th Century British Aesthetics", *Journal of the history of philosophy*, τόμος 40, τεύχος 1 (2002), σελ. 67-87.

Schlegel Dorothy B., *Shaftesbury and the French Deists*, The University of North Carolina Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1956.

• Stanton G.R., "The Cosmopolitan Ideas of Epictetus and Marcus Aurelius", *Phronesis*, τόμος 13 (1968), σελ. 183-195.

Stephens William, «Η στωική αγάπη κατά τον Επίκτητο» στο *Ελληνιστική φιλοσοφία*, εκδόθηκε από τον Κ. Βουδούρη, Αθήνα, 1994, σελ. 332-345.

Stolnitz Jerome, "On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμος 20, τεύχος 2 (Χειμώνας 1961), σελ. 131-143.

Stolnitz Jerome, "On the Significance of Lord Shaftesbury in Modern Aesthetic Theory", *Philosophical Quarterly*, τόμος 11 (Απρίλιος 1961), σελ. 97-113.

Stolnitz Jerome, " 'Beauty': Some Stages in the History of an Idea", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 22, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1961), σελ. 185-204.

Στράους Λέο, *Φυσικό δίκαιο και Ιστορία*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης-Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1988.

Τέζας Χρίστος, «Αρετή και ευδαιμονία κατά τον Επίκτητο», στο *Επίκτητος: Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου)*, επιμέλεια έκδοσης Χρίστος Α. Τέζας, εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 103-126.

Tiffany Esther A., "Shaftesbury as Stoic", *PMLA*, τόμος 38, τεύχος 3 (Σεπτέμβριος 1923), σελ. 642-684.

Townsend Dabney, "Shaftesbury's Aesthetic Theory", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμος 41 (Δεκέμβριος 1982), σελ. 205-213.

- Townsend Dabney, "From Shaftesbury to Kant: The Development of the Concept of Aesthetic Experience", *Journal of the history of ideas*, τόμος 48, τεύχος 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1987), σελ. 287-305.

Tufts James H., "Note of the Idea of 'Moral Sense' in British Thought Prior to Shaftesbury", *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, τόμος 1, τεύχος 4 (Φεβρουάριος 1904), σελ. 97-98.

Tuveson Ernest, "The Importance of Shaftesbury", *ELH*, τόμος 20, τεύχος 4 (Δεκέμβριος 1953), σελ. 267-299.

Tuveson Ernest, "Shaftesbury on the Not So Simple Plan of Human Nature", *Studies in English Literature 1500-1900*, τόμος 5, τεύχος 3, Restoration and Eighteenth century, (Καλοκαίρι 1965), σελ. 403-434.

Voitle Robert, *The Third Earl of Shaftesbury (1761-1713)*, Louisiana State University Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1984.

Wolf Richard B., "Shaftesbury's Just Measure of Irony", *Studies in English Literature (Rice)*, τόμος 33 (Καλοκαίρι 1993), σελ. 565-585.

THE INFLUENCE OF EPICTETUS AND MARCUS AURELIUS ON THE PHILOSOPHY OF SHAFTESBURY. FROM THE COSMIC TO THE INNER HARMONY.

The correlation of Shaftesbury's ideas with those of Epictetus and Marcus Aurelius was detected on three levels. On the level of cosmology, on that of anthropology and, finally, on the level of ethics. The interrelation of those three levels, to start with, is already one thing shared by the philosophers just mentioned. All of them, it will be argued, build their ethical systems on the solid and substantial ground of their cosmology and anthropology.

To start with cosmology, the analysis of the basic concepts relevant to the object show that the three philosophers share common ideas about the structure and function of the universe. They think of it as an organic system with all the connotations of such a regard. A system, that is, hierarchically structured and characterized by unity, harmony, congruity and orderliness.

Under this view, the mutual relation of parts is that of interdependence and sympathy, while, as far as it concerns the relation of the parts to the whole, it was stressed the explicit priority of the latter. It is this fact that allowed the philosophers under examination to explain destruction and decay and it is this regard which gives us the reasons for the withdrawal of the parts, their recession and sacrifice, before the interests of the whole. In this context everything that is happening is treated in the perspective of the whole, which is necessary to the making of the general interest, to the prosperity of the whole and to harmony.

**THE INFLUENCE OF EPICTETUS AND MARCUS AURELIUS ON THE
PHILOSOPHY OF SHAFTESBURY. FROM THE COSMIC TO THE INNER
HARMONY.**

The correlation of Shaftesbury's ideas with those of Epictetus and Marcus Aurelius was detected on three levels. On the level of cosmology, on that of anthropology and, finally, on the level of ethics. The interrelation of those three levels, to start with, is already one thing shared by the philosophers just mentioned: all of them, it will be argued, build their ethical systems on the solid and substantial ground of their cosmology and anthropology.

To start with cosmology, the analysis of the basic concepts relevant to the object show that the three philosophers share common ideas about the structure and function of the universe. They think of it as an organic system with all the connotations of such a regard: a system, that is, hierarchically structured and characterized by unity, harmony, congruity and orderliness.

Under this view, the mutual relation of parts is that of interdependence and sympathy, while, as far as it concerns the relation of the parts to the whole, it was stressed the explicit priority of the latter. It is this fact that allowed the philosophers under examination to explain destruction and decay and it is this regard which gives us the reasons for the withdrawal of the parts, their recession and sacrifice, before the interests of the whole. In this context everything that is happening is treated in the perspective of the whole, which is necessary to the making of the general interest, to the prosperity of the whole and to harmony.

- Thus, the three philosophers share a teleological understanding of the world. There is nothing contingent about this world which owes its form and function to a certain plan. As part of this plan, every part in the world has a certain end, the approach of which perfects its nature. Thus, we come to the field of anthropology, where we must focus to that part of the universe which we call man.

The first conclusion, having to do with man, is that the three philosophers think of him as sociable by nature. They also agree on the notion that he is, a priori, equipped with notions of good and bad, right and wrong and of beauty and justice. These notions, accompanied by what is called common sense and with the aid of the knowledge (which man *can* acquire) of the universe-whole -including the knowledge of man's nature-, are a secure and safe guide to truth and moral perfection.

In the perspective of human perfection, a central role is assigned to education and philosophy. All of the three philosophers value both of them from a practical point of view, they think, that is, that their value is equal to the degree they help man realize his end. In the context set by the effort to conquer self-knowledge, a necessary prerequisite for perfection, of central importance is the function of inner discourse, found also in all the three philosophers and understood as a procedure of self control and correction of one's character. With the aid of the above mentioned means, man is driven to the knowledge of nature and of his end.

After knowing nature man has just to follow her, and indeed he has all that is required for the task. The knowledge of nature involves this compliance with the values that originate from its form and function. Nature is the source of models of behavior and values, which are thus diachronic.

- By following his nature, at the same time, man fulfills it, and this is the necessary precondition for virtue. Virtue is nothing more than the fulfillment of human nature, which is thought to be good and social. It is directly connected with society, as it is possible only within it. Every man, found always in a social context, tries to balance the social with the egoistic sentiments. Both of them are recognized as essential features of his nature and as such equally necessary. This is the procedure named in the title of this essay as internal harmonization.

However a necessary precondition for the successful internal harmonization is the acceptance of individual nature as a part of the whole, which is characterized by harmony in all its aspects. The relation between part and whole is also valuable to the formation of the idea of cosmopolitanism. Man is considered to be citizen, first of all in the narrow bounds of the society he is living in, but also in the larger context defined by the world. What is presupposed is the harmonic coexistence with others and the withdrawal from extreme egoistic urges in a context of accord, harmony and orderliness. The whole is always prior, whether in relation to the social world or to the natural world. In this way, individual nature is harmonized with the universe.

Thus, the individual good is simultaneously the common good and vice versa. Harmony prevails on every level and concerns the relation between the individual and the common good, the human internal world with the external world, the individual with the whole. Virtue and then happiness is possible only in this context. From virtuous conduct results a beauty which is being recognized directly. Every good is considered also beautiful.

- This is the context, according to my study, in which meet the three philosophers. Shaftesbury is deeply affected by stoical ideas as those found in the writings of Epictetus and Marcus Aurelius. However, he subsumed those ideas in a unique, new context, where other influences are as well discernible.

Βιογραφικό σημείωμα

ΟΝΟΜΑ: Αθανασία
ΕΠΙΘΕΤΟ: Βασιλείου
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Χειμάρας 7, Περισσός, 14233, Αθήνα
ΤΗΛΕΦΩΝΟ: 210-2718040, 6942638182
E-MAIL: ~ soula_vasiliou@yahoo.gr
ΟΙΚ. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: Άγαμη
ΗΜ.ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ: 31-1-1979

Σπουδές

2006: Ολοκλήρωση του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία-Φιλοσοφία των Επιστημών» του Τομέα Φιλοσοφίας του τμήματος Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

2001: Αποφοίτηση από το τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής- Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με κατεύθυνση στη Φιλοσοφία.

Ξένες γλώσσες

Αγγλικά: Δίπλωμα Proficiency του Πανεπιστημίου του Michigan.

Ιταλικά: -Diploma di Lingua Italiana του Ιταλικού Ινστιτούτου.

-Παρακολούθηση εξάμηνης σειράς μαθημάτων Ιταλικής γλώσσας στο πλαίσιο του προγράμματος Interreg II στην Ελλάδα και στην Ιταλία με υποτροφία.

Άλλες γνώσεις

Χειρισμός ηλεκτρονικών υπολογιστών:

- Πιστοποίηση από τη Microsoft για δεξιότητες στο χειρισμό Η/Υ στις εξής εφαρμογές: Λειτουργικά συστήματα (Windows), Επεξεργασία κειμένου (Word), Επεξεργασία λογιστικών φύλλων (Excel), Βάσεις Δεδομένων (Access), Παρουσιάσεις (Powerpoint), Υπηρεσίες διαδικτύου (Internet).
- Παρακολούθηση σεμιναρίου διάρκειας 850 ωρών με τίτλο «Στελέχη ανάπτυξης επικοινωνιακών συστημάτων και δικτύων: Τεχνική υποστήριξη επικοινωνιακού υλικού και υπολογιστικών συστημάτων». Το πρόγραμμα περιελάμβανε 510 ώρες θεωρίας και 340 ώρες πρακτικής άσκησης σε εταιρεία πληροφορικής.
- Πιστοποίηση στα λειτουργικά συστήματα(A+) και στα δίκτυα ηλεκτρονικών υπολογιστών (Net+) από την CompTIA.

Επαγγελματική εμπειρία

- Ως ιδιωτική υπάλληλος στην πολυεθνική εταιρεία M-real με αντικείμενο την εξυπηρέτηση πελατών
- Παράδοση ιδιαίτερων μαθημάτων σε μαθητές δημοτικού, γυμνασίου και λυκείου
- Τρίμηνη πρακτική άσκηση στην εταιρεία "Terracom Πληροφορική", στα Ιωάννινα, στο πλαίσιο της οποίας ασχολήθηκα με την εγκατάσταση, το χειρισμό και την τεχνική υποστήριξη Η/Υ και δικτύων Η/Υ καθώς και εμπορικών εφαρμογών.
- Πενταετής απασχόληση σε φωτογραφείο στα Ιωάννινα, όπου και ασχολήθηκα με το ρεπορτάζ, την κάλυψη διαφόρων κοινωνικών εκδηλώσεων και τη φωτογράφιση σε στούντιο.

Ενδιαφέροντα - ελεύθερος χρόνος

- Λογοτεχνία
- Φωτογραφία
- Κρουστά μουσικά όργανα